

Mercat de la terra i producció agrària a Oliva en el primer terç del segle XV¹

JOSEP BORDES GARCIA

Durant les últimes dècades, les investigacions sobre el món rural valencià s'han succeït combinant alhora una seriosa base teòrica i un acurat rigor metodològic. Els treballs, capdavanters en molts sentits, d'Antoni Furió i Ferran Garcia-Oliver² han servit de punt de partida per a la confecció de nombrosos estudis que han aprofundit en aspectes desconeguts en la configuració del camperolat valencià dels segles XIV i XV³ i s'han presentat com a model per a la realització d'investigacions sobre una comunitat rural en concret⁴. Tot això, sense oblidar les profundes reflexions de Paulino Iradiel que han ajudat a emmarcar la problemàtica de la societat valenciana baixmedieval dins el seu context peninsular i euromediterrani⁵. Les següents pàgines, per tant, sols

¹ Aquest treball s'inclou dins d'un projecte més ampli sobre la societat d'Oliva al segle XV que va resultar guanyador de la IV Beca d'Investigació En Serafi de Centelles i Riusech.

² Vegeu FURIÓ, A. (1982). *Camperols del País Valencià. Sueca, una comunitat rural a la tardor de l'Edat Mitjana*, València; GARCIA-OLIVER, F. (1983). *El naixement del monestir cistercenc de la Valldigna*, València; i FURIÓ, A. – GARCIA-OLIVER, F. (1983), "El feudalisme medieval valencià: un assaig d'interpretació", *Debats*, 5, pp. 33-42.

³ Entre els treballs sobre la societat rural cristiana baixmedieval podeu consultar GARCIA-OLIVER, F. (1991). *Terra de feudals. El País Valencià a la tardor de l'Edat Mitjana*, València; FURIÓ, A. (1990). "Tierra, familia y transmisión de la propiedad en el País Valenciano durante la Baja Edad Media", dins *Relaciones de poder, de producción y de parentesco en la Edad Media y Moderna. Aproximación a su estudio*, Madrid, pp. 305-328; FURIÓ, A. (1991), "Les comunitats rurals de l'Horta-Sud de l'Edat Mitjana als temps moderns", *Afers*, 11/12, pp. 31-55; CRUSELLES, J.M. (1995), "Producción y autoconsumo en contratos agrarios de la huerta de Valencia (siglos XIV y XV)", dins *Ier Col·loqui d'Història de l'Alimentació a la Corona d'Aragó*, Lleida, pp. 61-78; GARCIA MARSILLA, J.V. (1997), "De cristianos a mudéjares. La comunidad rural de Turis en el siglo XV", dins *Actes de la VI Assemblea d'Història de la Ribera*, vol. I, pp. 305-326; MIRA, A.J.- VICIANO, P. (1997), "Formas de cesión y conducción de la tierra en el País Valenciano en la Baja Edad Media: la función económica del arrendamiento a corto plazo", dins *VIII Congreso de Historia Agraria*, Salamanca, pp. 321-334.

⁴ Vegeu LLIBRER, J.A. (1996). *Godella, una comunidad rural en la baja Edad Media*, Godella; VERCHER, S. (1993). *Casa, familia i comunitat veïnal a l'Horta de València (Catarroja a l'època de Ferran el Catòlic)*, Catarroja; VICIANO, P. (1989), *Catarroja: una senyoria de l'Horta de València en l'època tardomedieval*, Catarroja; CERVANTES, F.J.- MARIEN, V.E. (1995), "Un proyecto de investigación microhistórica. Benaguasil i la Poble de Vallbona. dos comunidades campesinas del País Valenciano en la segunda mitad del siglo XV", dins *Historia a debate. Medieval*, Santiago de Compostela, pp. 223-232.

⁵ IRADIEL, P. (1983), "Feudalismo mediterráneo: un estat de la qüestió", *Debats*, 5, pp. 20-33; (1988), "Cristianos feudales en Valencia. Aspectos sobre la formación del territorio y de la sociedad", dins *España. Al-Andalus. Separad. Síntesis y nuevas perspectivas*, Salamanca, pp. 49-67; (1989), "L'evolució econòmica", dins *De la Conquesta a la Federació Hispànica*, Història del País Valencià, vol. II, Barcelona.

volen donar a conèixer un aspecte de la història d'Oliva a la baixa Edat Mitjana que encara quedava per fer i que es presenta cabdal per a comprendre el passat d'una comunitat que fins fa poc, menys de dues o tres generacions, era eminentment rural. Es tracta del mercat de la terra, element de primera entitat en les societats medievals i que estava a la base de tot el sistema econòmic, polític i ideològic⁶. Deixant de banda algunes honroses excepcions⁷, la manca d'estudis sobre l'època medieval olivana i la pèrdua de bona part del període analitzat als arxius de la vila i la comarca, ha obligat a emprar com a base heurística per a la confecció del present treball els set primers protocols notariaus, conservats a l'Arxiu de Protocols del Reial Col·legi Seminari del Corpus Christi de València, confeccionats per notaris d'Oliva entre 1425 i 1433 i que varen tenir com a clientela majoritària els habitants d'eixa població⁸. Documentació idònia per a analitzar els trasbalsaments de terra per la quantitat de dades que proporciona i la seua continuïtat cronològica. L'arregleplega que hem realitzat ha inclòs tant les simples compravendes de terra, les donacions *inter vivos* –dots, donacions *propter nuptias*–, les subhastes així com les clàusules testamentàries que inclòien llegats immobles.

El mercat medieval de la terra, tant al nou regne nascut arran de la conquesta cristiana com als altres indrets de la corona catalanoaragonesa, estava determinat per una lògica en la quals els factors socials i demogràfics podien jugar un paper tant important com l'econòmic i on la racionalitat no es basava a soles en l'acumulació i el benefici sinó que també entrava dins l'esfera de les estratègies de reproducció familiar. Al País Valencià, el caràcter divisible i igualitari de l'herència a l'Edat Mitjana tenia, com a primera conseqüència, la contínua fragmentació del parcel·lari i obligava el camperol a la lenta recomposició del seu mitjà de vida mitjançant compres i permutes de terra. Així, segons va assenyalar Antoni Furió, el mercat es constituïa com el necessari regulador de l'equilibri entre les dimensions del grup domèstic i les de l'explotació agrícola; entre les famílies excedentàries en fills i necessitats de terres i les que es trobaven en la posició inversa i, en definitiva, entre les famílies que emigraven i es trobaven obligades a vendre les seues terres i les acabades d'arribar. Un mercat en què els interessos ja esmentats conduïen a un augment de les transaccions intraveïnals que acabaren per imposar-se aclaparadorament a les transmissions a l'inter de la família⁹. A Oliva, per exemple, entre tota la documentació consultada i que comprèn un període de vuit anys, sols hem localitzat cinc dots i sis donacions *inter vivos* en què va circular la terra dintre de la família i, en canvi, vora un centenar de compravendes. No obstant, s'ha de ser prudent perquè cal recordar que la base de la nostra investigació ha estat la documentació notarial, que evidentment replegava un tipus d'actuació més relacionat amb el mercat i els diners que amb les relacions dins del grup familiar.

⁶ Aquesta temàtica ha conegut recents treballs al nostre àmbit geogràfic com podeu veure en FURIÓ, A. (1995). "El mercado de la tierra en el País Valenciano a finales de la Edad Media", *Hispania*, LV/3, 191, pp. 887-919; i sobre Catalunya en SALRACH, J.M. (1995). "El mercado de la tierra en la economía campesina medieval. Datos sobre fuentes catalanas", *ibidem*, pp. 921-952.

⁷ BLAY, J. (1960). *Documentos y datos para la historia de la ciudad de Oliva*. Oliva: CAMARENA MAHIQUES, J. (1979). "De la historia de Oliva y Rebollo", dins *Iniciación a la historia de Oliva*, pp. 125-244; PONS FUSTER, F. (1981), *Aspectos económico-sociales del Condado de Oliva (1500-1750)*. Oliva.

⁸ Arxiu de Protocols del Reial Col·legi Seminari del Corpus Christi de València (d'ara endavant A.P.P.V.), n° 14474/R. Vidal (1425); n° 24915/R. Vidal (1427); n° 28753/R. Vidal (1428); n° 6464/F. Cardona (1430); n° 6463/F. Cardona (1431); n° 6465/F. Cardona (1432); n° 6466/F. Cardona (1433).

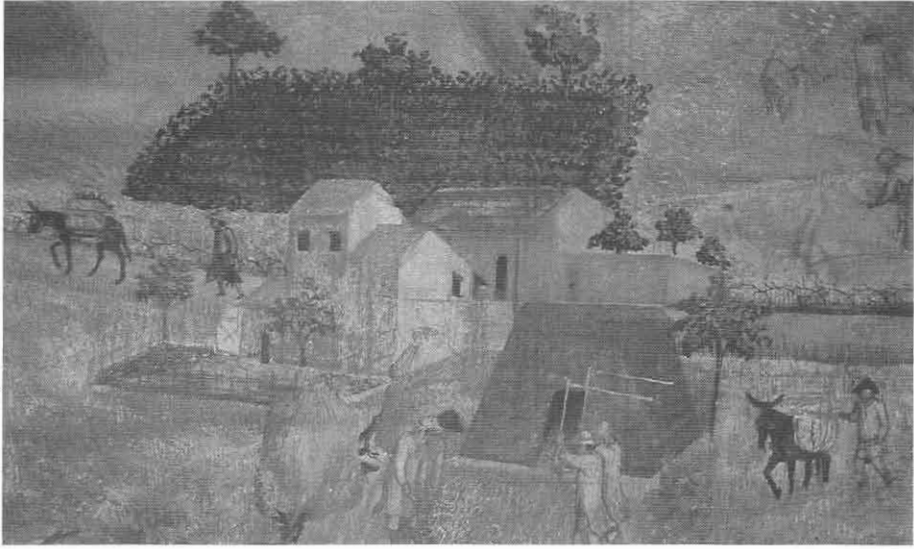
⁹ FURIÓ, A. (1995). *op.cit.*, pp. 889-890.

Però, quin era el paisatge que podien contemplar els veïns d'Oliva al segle XV? És clar que algunes coses han canviat, però no els seus trets bàsics. La població i el seu terme es troben dins la comarca de la Safor i presenten la doble característica d'una ampla franja costera limitada a l'oest per la Mediterrània i una cadena muntanyosa circumdant. A més, Oliva, posseïx –i posseïa– un típic clima mediterrani, amb hiverns suaus i estius càlids, sense màximes o mínimes exageradament altes en cap de les estacions, gràcies a que la proximitat de la mar, per un costat, regula les oscil·lacions tèrmiques brusques i la franja muntanyosa, per l'altre, frena la penetració d'aïres freds del nord. Les terres del terme olivà comprenen tant zones de terres roges –situades als marges del barranc de Gallinera–, com terres calcàries –partides d'Elca, Font de l'Om i Salt–, arenoses i d'al·luvial –partides de Marjaletes, Maricarrig, etc.¹⁰. Un territori que el seus habitants coneixien molt bé i que, amb el nom de partides, dividien el terme. Com es pot veure a la següent graella moltes de les partides que coneixem gràcies a les fonts documentals del segle XV han travessat els segles i encara avui en dia són vives. Uns noms, per altra banda, que feien referència a l'orografia, a la proximitat d'una sèquia, camí o senda, a la vegetació i als cultius conreats al terme, a la proximitat d'alguna construcció o, fins i tot, a la persistència de topònims rurals heretats dels musulmans.

PARTIDES RURALS A OLIVA (1425-1433)

Rapdell	Les Jovades
Abrevador	Alfadadí
La sangonera	Benirrama
Barraxí	Camí de la Mar
La Calçada	Camp d'en Poio
Camí de Dénia	Eres de la muntanyeta
Les Passadores	Font d'En Robiols
Les Rodives	L'orta de la vinya
Elqua	La Torra
Orta de Na Sala	La Xeresa
Camp Duomo	Les Cerioles
Camí dels Ratons	Les Eres
Alqueria d'En Blasco	Les fonts d'En Pous
Carrasquer	Les Marjaletes
Malicarrig	Les Passadores
Guasch	Les Tàpies
Els Vilars	Pla de les coves
Hull de la Mola	Pont de Gordonaç
Camí de Gandia	Rafal d'En Jacme Conill
Davall la cequia del molí	Rafalatar
Rafal	Rech Nou
Mediona	Senda de Benifareç
Pareretes o Pont de Na Castella	Xesar

¹⁰ CARDONA, S. (1978). "El medio físico", dins *Iniciación de la historia de Oliva*, Oliva, pp. 54-57.

En tot cas, a l'hora d'analitzar el mercat de la terra és indispensable començar estudiant el preu. Un preu, per altra banda, on intervienien una sèrie de factors que comprenien la grandària de la parcel·la, la seva qualitat, el cultiu conreat, l'existència o no de càrregues senyorials i la distància respecte al nucli de població. Si comencem pel primer dels factors esmentats, és a dir, l'extensió de les parcel·les objecte de transacció intraveïnal o de trasbalsament dins la pròpia família, cal recordar que la documentació notarial poques vegades reflecteix la superfície exacta de la terra. D'eixa manera, d'entre les aproximadament més de cent compravendes que hem localitzat entre 1425 i 1433 sols en vint-i-tres ocasions hi apareix reflectida la grandària de la parcel·la, i aquesta majoritàriament és expressada en fanecades encara que també trobem referències a altres mesures com la jovada i el quartó¹¹. La impressió resultant, al consultar les compravendes i donacions, és la de la petita grandària del parcel·lari olivà, ja que les transaccions de terra es caracteritzaven per la transmissió de terrenys d'unes poques fanecades i sols a vegadesse superava eixa xifra. L'excepció més acusada al trasbalsament de petites extensions de terra la trobem en la venda que va fer Bernat Ribera, llaurador i veí d'Oliva, de 40 fanecades de regadiu a la partida de Malicarrig a dos musulmans de Piles¹². Altres vendes importants foren les més de deu fanecades que Fucey aben Fucey i la seua dona Nugeym, musulmans d'Oliva, feren a Antoni Olzina, veí d'eixa vila¹³; o les sis fanecades de terra de regadiu que Joan Torra, llaurador i veí de Pego, vengué a Pere Cabrera, llaurador d'Oliva. Aquest darrer document assenyalava amb claredat l'extensió de la parcel·la: "...quoddam troceum terre rigui situm in orta predictae ville Olive in partita vocata davall la cèguia del molí...in quo sunt sex fanecatas"¹⁴.

¹¹ La fanecada equival a 831 m²; el quartó tenia una superfície de 207 m²; i la jovada equivalia a 36 fanecades amb una superfície de 29.916 m².

¹² APPV, n° 6465/F. Cardona (1432, agost 11).

¹³ APPV, n° 6463/F. Cardona (1431, febrer 15).

¹⁴ APPV, n° 6465/F. Cardona (1432, setembre 12).

Quan es precisa el preu de la fanecada trobem variacions que podien oscil·lar de manera aproximada entre les sis i les deu lliures. Davant d'aquesta situació sols una atenta ullada a les característiques de la parcel·la ens donen les claus per a comprendre aquesta varietat. Així, entre els preus més elevats trobem la venda que Domènec Cavada, llaurador i veí d'Oliva, i la seua dona Bevenguda feren a Francesc Ribera, llaurador de la mateixa població, de quatre fanecades de terra de regadiu a l'horta de la vila per 39 lliures i que satisfien un cens als Centelles de 12 diners¹⁵. Al mateix nivell se situava la venda que Domènec Garcia, pelaire, i la seua muller Francesca, veïns d'Oliva, feren a Fucey Aben Fucey, musulmà d'Oliva, de "*...quoddam troceum terre in quo sunt septem f. et medici et VI brac. rigui situm et positum in orta eiusdem ville damunt lo Pont de Gordonaç...*" que satisfia un cens idèntic a l'anterior parcel·la, per 10 lliures i 10 sous la fanecada¹⁶. Més barata era la terra que Çaat Benoraix, àlia Bacha, musulmà d'Oliva, vengué a Bertomeu Torres, pelaire i veí d'Oliva, ja que les dues fanecades de regadiu que pagaven un cens de tres sous per fanecada a Joan de Monpalau, de Gandia, pujaren a 14 lliures¹⁷. Tres fanecades de terra franca foren venudes per 21 lliures a Antoni Agustí, veí d'Oliva, per Bertomeu Sora i la seua muller Elionor¹⁸. Les tres fanecades i mitja de vinya franca que Domènec Cavada *junior* i la seua dona Bevenguda varen vendre a Pere Cabrera, arribaren a les 17 lliures¹⁹. I per un poc menys de 6 lliures Joan Ridaura, mariner i habitador d'Oliva, vengué a Andreu Seguer, també mariner d'Oliva, "*...quatuor fanecatas et mediam terra parum plus vel minus sitas et positas in orta ville predictae...*"²⁰.

El preu de la terra també depenia de la natura al·lodial o de les diferents càrregues senyoriales que aquella havia de satisfer. D'aquesta manera, si la terra era de similar qualitat, la lliure de censos era més cara. A Oliva, de totes les compravendes consultades sols 11 parcel·les foren denominades "*franques*" mentre que les altres estaven subjectes a diferents contribucions. Alguns exemples de terra declarada lliure de càrregues senyoriales es poden veure en la parcel·la que Bernat Bort *junior* i la seua muller Margarida, veïns d'Oliva, vengueren per 13 lliures i 10 sous a Antoni Olzina, també d'eixa població, on s'indicava que eixa parcel·la "*...cum arboribus et plantis diversorum generum situm et positum in partita seu territorio de Alfadadi termino dicte ville...*" era "*...franchum et liberum...*", i en les tres fanecades que Bertomeu Sora i la seua muller Elionor, veïns d'Oliva, vengueren a Antoni Agustí, d'Oliva, i que també varen ser assenyalades com a "*...franchas et liberas...*"²¹. En el cas de les terres subjectes a cens cal destacar en primer lloc l'enorme quantitat de terres que estaven sota domini directe de la família Centelles i Riusech, amb quasi control sobre un 80% de les parcel·les aparegudes en la documentació. Les referències documentals sempre segueixen el mateix formulisme, assenyalant que la terra es trobava sota el domini eminent del senyor del lloc "*...sub dominio viri domini baronie de Rebollet...*", i sols en una ocasió hem trobat una referència més precisa al senyor quan en una venda feta en 1425, es va

¹⁵ APPV, n° 6463/E. Cardona (1431, març 22).

¹⁶ APPV, n° 6465/F. Cardona (1432, maig 13).

¹⁷ APPV, n° 6464/E. Cardona (1433, novembre 16).

¹⁸ APPV, n° 24915/R. Vidal (1427, maig 19).

¹⁹ APPV, n° 24915/R. Vidal (1427, setembre 1).

²⁰ APPV, n° 14474/R. Vidal (1425, setembre 26).

²¹ APPV, n° 28753/R. Vidal (1428, febrer 12); APPV, n° 24915/R. Vidal (1427, maig 19).

escriure que la terra era “...tenetur sub dominio viri Raymundi de Rivosico domini baronie Rebollet et dicte ville Olive...”²². En segon lloc, apareixien terres que estaven sota domini d’institucions religioses –per exemple, l’església d’Oliva- o beneficis eclesiàstics. Així, quan Azmet Rafe, alíes Rodolí, musulmà d’una alqueria de la baronia de Rebollet anomenada Alcudiola, vengué a Azmet Ceheli, musulmà de Piles, una parcel·la de regadiu a Oliva s’encarregà d’indicar que estava gravada “...ad censum XVI s., et VI d., cum laudimio et fatica...” a una capella instituïda pel difunt Jaume Conill en l’església d’Oliva²³. Un altre personatge que apareix repetides vegades amb possessions a Oliva és el cavaller de Gandia Joan de Monpalau. Així, quan Leonard Fernández, habitador d’Oliva, va vendre a Abdallà Mocollem, una parcel·la de terra va indicar que aquesta estava sota el domini de Monpalau, “...quoddam troceum terre meum situm et positum in territorio vocato de Na Sala termino dicte ville quod tenetur sub dominio venerabilis Johannis de Monpaluu, habitatoris ville Gandie...”²⁴. Però el que destaca per sobre és l’enorme diversitat de les càrregues que patien les terres al terme d’Oliva. Unes càrregues que variaven entre els dos diners i els tres sous per fanecada i en les quals, segons el que hem pogut seguir a la documentació, no influïa que el seu posseïdor fora musulmà o cristià. Pareix com si ambdues comunitats camperoles tingueren possessions per tot el terme i que les seues terres satisfieren indistintament les càrregues senyorials²⁵. Una altra qüestió és la circulació de terra entre la comunitat cristiana i musulmana d’Oliva, puix encara que la majoria de compravendes es realitzava entre els membres cristians també apareixen vendes d’un cristià a un mudèjar, de musulmà a cristià i, encara que més estrany, entre els propis musulmans de la moreria.

En total, en aquests vuit anys, entre 1425 i 1433, es vengueren terres a Oliva per un valor total de 1569 lliures encara que no hem comptat que, en prou casos, l’adquisició de terres no es realitzava al comptat sinó que es feia a crèdit, satisfent diversos interessos, ni tampoc els cobraments d’antics deutes. Aquest sistema de compra a terminis, junt al recurs a altres formes de crèdit –prèstecs, carregament de censals-, fou determinant per a la vitalitat del mercat de la terra. Així va ocórrer quan el 19 de gener de 1425 Francesc Escrivà i la seua muller Joana, veïns d’Oliva, vengueren a Francesc Mayans, veï d’Oliva, un tros de terra i vinya per 20 lliures, i a continuació, el mateix dia, es signà una època o reconeixement de deute que pujava a 10 lliures²⁶. Un cas semblant és el de Francesc Berences, pelaire i veï de Gandia, que va vendre a Jaume Conill *senior*, veï d’Oliva, un tros de terra a la partida del Rapdell per 44 lliures i, a continuació, aquest darrer s’obligava amb un instrument de deute que pujava a 39 lliures i 12 sous a pagar en dues vegades²⁷. Altres vegades fins i tot, s’ajomava el total del deute. Així va ocórrer quan Martí Cavada, llaurador, i Mahomet Mazeto, musulmà de la moreria

²² APPV, n° 14447/R. Vidal (1425, març 22).

²³ APPV, n° 6464/F. Cardona (1430, març 3).

²⁴ APPV, n° 24915/R. Vidal (1427, novembre 3). També sota domini de Joan de Monpalau estava la parcel·la d’arbres que Bertomeu Seguer, mariner i veï d’Oliva, li va vendre al seu germà Antoni. *vid.* APPV, n° 6464/F. Cardona (1430, juliol 24).

²⁵ No succeïx el mateix amb la situació personal dels musulmans dintre els senyorius i les càrregues a què estaven sotmesos. Una bona síntesi a GUINOT, E. (1992), “Los mudéjares de la Valencia medieval: renta y señorío”. *Áreas*, 14, pp. 29-48.

²⁶ APPV, n° 14474/R. Vidal (1425, gener 19).

²⁷ APPV, n° 6463/F. Cardona (1431, gener 2).

d'Oliva, vengueren a Francesc Ribera, llaurador d'Oliva, una parcel·la de terra de secà per 113 sous el 23 de gener de 1431, venda a la qual seguia un altre document en què el comprador reconeixia el deute més un interès²⁸.

El últim del factors considerats en el present treball i que influïa de manera clara en el preu de la terra era el tipus de cultiu conreat. Ja a finals del segle XIV Francesc Eiximenis en el seu proemi del *Regiment de la cosa pública*, dedicat als jurats de la ciutat de València, va incloure una relació que recull una mostra d'allò que es podia trobar als camps valencians: "...De aquí havets vin blanc e vermell, noble, bo e bell qui s'escampa per diverses parts del món. Aprés hic ha panses blanques e negres, figues, molt oli, ametles, préssecs, pomes, peres, teronges, llimons, llimes, adzebrons, aranges, cireres de diverses sorts, guíndoles, albercocs, magranes, ginjols, nous, avellanes, sarmenyas, lledons, garrofès, prunes, nesples, codonys, alhèrxiques (...) sucre (...) abunda en diversitats de grans, així com de forment, ordí, mill, panís d'acça, avena, espelta, tramella, faves, ciurons, llentilles, fesols, pèsols, tremussos, arròs, alquena, adcerco, roja, pastell, comí, batafalua, alcaraiulla (...) pebre, cotó, safrà, alazflor (...) abunda en molta bella e bona hortalissa, així com en tot llinatge de cols, carabasses, llectugues, alberginies, melons, albudeques, cogombros, naps, xerevies, pastanagues, alls, cebes, escalunyes, porros, ràvens..."²⁹.

Però, convé recordar-ho, les fonts que disposem són molt més parques. Les transaccions de parcel·les a l'horta de la vila, que no s'hi especifica mai el tipus de cultiu a què es dedicaven, cobreixen una bona part dels productes que va assenyalar Eiximenis. La zona d'hort es trobava als voltants immediats de la població, on la combinació d'un treball més intens, l'ús del rec i l'aprofitament del fem animal i humà feia que els rendiments foren molts alts –almenys per als paràmetres de l'època-. Així, Domènec Garcia, pelaire i antic veí d'Oliva, va vendre a Pere Fraga, barber i veí d'Oliva,

²⁸ APPV, nº 6463/F. Cardona (1431, gener 23).

²⁹ *Regiment de la cosa pública*, ed. D. de Molins de Rei, Barcelona, 1927, pp. 25-26.

“...quoddam ortum meum rigui et secani situm et positum propte dictam villam Olive...” per 28 lliures³⁰. Una zona, doncs, dedicada majoritàriament als productes hortofrutícoles i que es configuraven com un complement nutritiu indispensable de la dieta i susceptible, en alguns casos, de ser comercialitzats³¹. Les referències als horts que envoltaven la població són nombroses ja que la documentació sempre diferencia entre les parcel·les que es trobaven al terme o l’horta. Així, Guillem Jafre i la seua muller Francesca, veïns d’Oliva, vengueren a Arnau Salelles, *major de dies*, veí d’Oliva, tres fanecades i deu braços de terra de regadiu “...sitas in orta dicte ville a la Xesar...”³². Antoni Castelló, veí de Dénia, i Antoni Çavall, veí d’Oliva, reberen de Bartomeu Losto, llaurador i veí d’Oliva, 12 lliures (d’un total de 36) per “...quesdam fanecatam seu troceum terre regui situm in orta dicte ville Olive in partita vocata davall lo molí...”³³. En la venda que Domènec Garcia, antic veí d’Oliva, que s’havia traslladat a Gandia, feu a Pere Fraga, barber i veí d’Oliva, s’assenyalava que l’horta objecte de transacció estava prop de la vila, a la partida de l’Abrevador, “...situm et positum propte dictam villam Olive al Abrevador...”³⁴.

A partir de la documentació consultada podem inferir que el cultiu aclaparador al terme d’Oliva era cereal panificable en totes les seues possibles variants –forment, ordi, civada, espelta, dacsca, panís, arròs-³⁵. El trobem conreat tant al secà com al regadiu, encara que convé senyalar que l’ús agrícola medieval de l’aigua era molt diferent del d’avui. El rec era utilitzat per a incrementar la productivitat de les collites ordinàries que eren cultivades en altres llocs sense aigua. Així, els cereals, les vinyes i les garroferes es regaven quan es podia³⁶. Per a assenyalar les compravendes de parcel·les dedicades a cereal la documentació notarial utilitza l’expressió “*troceum terre*” i res més, incloent-hi, perquè era una informació important si era de regadiu, “*troceum terre rigui*”, de secà “*troceum terre sicani*”, o quan el cereal es combinava amb altres conreus “...*troceum terre sicani cum oliveriis et garroferiis...*”³⁷. Aquesta denominació genèrica obeïa a que l’alternança periòdica dels cultius obligava a donar un nom genèric, i s’estalviava esmentar els distints cultius que s’hi recollien anualment. El domini del cereal apareix amb claredat si prenen com a base de càlcul les compra-vendes (deixem de banda els

³⁰ APPV, n° 6466/F. Cardona (1433, gener 23).

³¹ Bertomeu Escrivà, llaurador i veí d’Oliva, i la seua dona Úrsula, vengueren a Guillem d’Ivissa, d’Oliva, “...*novem carricas amelloni boni dulcis mercambilis...*”, APPV, n° 6465/F. Cardona (1432, març 3).

³² APPV, n° 6465/F. Cardona (1432, febrer 12).

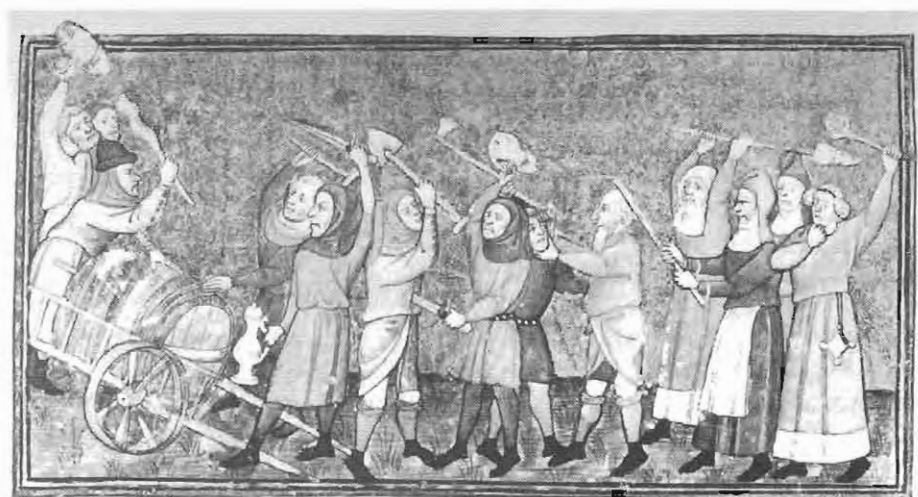
³³ APPV, n° 6464/F. Cardona (1430, gener 20).

³⁴ APPV, n° 6466/F. Cardona (1433, gener 23).

³⁵ Situació que era similar a l’Horta de València com va assenyalar CRUSELLES, J.M. (1995) “Producción y autoconsumo en contratos agrarios de la huerta de Valencia (siglos XIV y XV)”, dins *Ter Col.loqui d’Història de l’Alimentació a la Corona d’Aragó*. Lleida, pp. 61-78.

³⁶ És el que es feia a Godella al segle XV, LLIBRE, J.A., (1996) *op.cit.*, pp. 28-29; a nivell més general vegeu GLICK, T.F. (1988), *Regadio y sociedad en la Valencia medieval*. València. A Oliva a més de les referències que ens donen les compra-vendes i on s’assenyala amb molta freqüència l’adscripció al regadiu o al secà de les terres conreades, altres indicis mostren la importància de la superfície irrigada. Així, coneixem l’existència d’una nòria a la partida de Les Jovades utilitzada fins a mitjans del segle XV com ha assenyalat BALZANA, A. (1987), “Una noria àrabe en la huerta de Oliva (València)”, dins *II Congreso de Arqueología Medieval Española*, vol. II, Madrid, pp. 421-432, i també a BALZANA, A., (1987), *El yacimiento medieval de “Les Jovades”-Oliva. Valencia*, Oliva, p. 123.

³⁷ Així apareix en la venda que va fer Joan Escrivà, pescador i veí d’Oliva a Antoni Ferrer, llaurador i veí d’Oliva, A.P.P.V., n° 6463/F. Cardona (1431, març 29).

diversos tipus de donacions), el cereal apareix en 109 compravendes, el que representa un percentatge altíssim de les transaccions. Les referències són moltes, com la parcel·la, “...quoddam troceum terre rigui...” que Bartomeu Escrivà, llaurador i veí d’Oliva, va vendre a Bernat Sevil·lar, llaurador i veí d’Oliva, per 15 lliures³⁸. La importància del cereal en les possessions familiars pot quedar exemplificada en la donació que Antonia, vídua de Domènec Cavada, va realitzar al seu fill Joan amb motiu del seu imminent matrimoni. A més d’una casa a Oliva, li donà una sèrie de parcel·les distribuïdes per tot el terme. Les donacions de terra foren les següents, “...Item, de quodam troceo terre secani sito in termino dicte ville a Les Tapias...Item, de quoddam troceum terre a Benirama...Item, de quodam troceo terre a Benifareç...Item, de quodam troceo in dicta partita...Item, de quodam troceo a Benifareç...Item, de quodam alio troceo terre al Pla...Item, de quodam troceo terre a Les Jovades franquo...Item, de tribus fan. terre a Malicarrig...Item, de quodam troceo terre a Les Marjaleres...Item, de quodam troceo vinee a Malicarrig...Item, etiam de quinque fan. vinee in dicta partita...Item, de quodam troceo terre als Racons...”³⁹.

En segon lloc apareix la vinya, tant al secà, “vinee sicani”, com al regadiu “vinee rigui, o la vinya jove o “mallol”. En 1431, Bernat Ribera, llaurador i veí d’Oliva, i Bertomeu Boigues, de Xàbia, vengueren a Guillem Climent, llaurador d’Oliva, una parcel·la de vinya de regadiu a l’horta de la vila, a la partida del Rafal. L’any anterior Francesc Ortega, pelaire i veí d’Oliva, va vendre a un llaurador nou vingut a Oliva, Guillem Cardona, “...quoddam troceum vinee rigui situm in termino Olive a Malicarrig...”. Entre les donacions que Isabel, vídua, va fer al seu fill Francesc amb motiu del seu casament, trobem tres fanecades de terra i mallol⁴⁰, i el 19 de juliol de 1427 Martí Terol, veí de la Font, va cobrar d’Andreu de Benfa, “magistro faciendi çucarum habitatore ville Olive”, 11 lliures (d’un total de 19) per “...quoddam troceum vinee sive mallol...”⁴¹. La relativa concentració dels espais cultivats troben el seu reflex

³⁸ APPV. n° 6465/F. Cardona (1432, maig 20).

³⁹ APPV. n° 6464/F. Cardona (1430, març 26).

⁴⁰ APPV. n° 14474/R. Vidal (1425, abril 15).

⁴¹ APPV. n° 24915/R. Vidal (1427, juliol 19).

a la documentació. Un exemple clar són les parcel·les de vinya que envoltaven la d'Andreu de Benfa, "...sicilianus magister coquendi cuqorum ville Gandie vicinus...", el qual va vendre a Nicolau Dordas, veí d'Oliva, una parcel·la de vinya que apareix al costat de la "...vinea Bernardi Sevvillar, cum vinea Francisci Ribera, cum vinea Michaelis Goçalbo et cum camino Gandie..."⁴².

El tercer lloc està ocupat pel garroferar, que com he vist apareix en parcel·les de cultiu mixt encara que també hi ha referències del seu cultiu individualitzat. Així, Hacem Abenacem, musulmà d'Oliva, va vendre a Çaat Jucef, musulmà de Piles, una parcel·la de garroferes al secà, "...quoddam troceum terre garroferalis sicani situm in termino dicte ville in partita de Alfadadi..."⁴³. El 14 de març de 1425, la vídua Caterina i el seu fill Leonard Fernández vengueren a Gabriel Rigolf, mercader i ciutadà de València, però resident a Oliva, una parcel·la de terra i garroferar a la partida d'Alfadadi⁴⁴. Al cap d'uns mesos, el 4 de juny de 1425, Azmet Fucey, musulmà de Piles, va vendre a Abdallà Çucem, també de Piles, "...quoddam troceum terre garroferalis situm in termino ville Olive..."⁴⁵, i el 19 de novembre, Francesc Mayans, veí d'Oliva, va vendre a Çaat Mayino, musulmà d'Oliva, una parcel·la de garroferar per 13 lliures⁴⁶. La comercialització d'aquest producte fora de la població també queda testimoniada per la venda que Antoni Çavall, "operarius operis ville", i la seua muller Joana, Berenguer Saranyana, teixidor, i la seua muller Francesca, feren de 100 quintals de garrofa a Guillem Draper, convers i mercader de València⁴⁷.

L'olivar sols apareix una vegada en les transaccions de manera individualitzada i el normal és que es presente amb altres cultius com evidencien les següents expressions "...sicani cum oliveriis..." o "...terre de regadivo cum oliveriis et garroferiis et aliis arboribus...". L'olivar, segons la informació que poseïm per a altres poblacions del país, s'havia convertit ja a principis del segle XV en un cultiu marginal dins l'agricultura de la població, trencant, d'alguna manera, la tantes vegades citada típica trilogia mediterrània⁴⁸. Les figueres apareixen en cinc ocasions i amb altres cultius "...figueralis cum amigdolis...", en una. Tenim els exemples de la venda que Pere Conilleres i el seu fill Bartomeu, llauradors i veïns del Castell de Rebollet, feren a Bernat Busot junior, veí d'Oliva, d'una parcel·la de figuerar de regadiu, "...quoddam troceum figueralis rigui in termino dicte ville in partita de Les Passadores o Malicarrig..."⁴⁹, o la parcel·la de figuerar que Antoni Olzina, pelaire i veí d'Oliva, li va fer a Fucey Beldega, musulmà

⁴² Aquestes vendes, APPV, 6463/F. Cardona (1431, març 29), i APPV, n° 6464/F. Cardona (1430, març 23) i APPV, n° 6465/F. Cardona (1432, setembre 13).

⁴³ APPV, n° 6464/F. Cardona (1430, desembre 14).

⁴⁴ APPV, n° 14474/R. Vidal (1425, març 12).

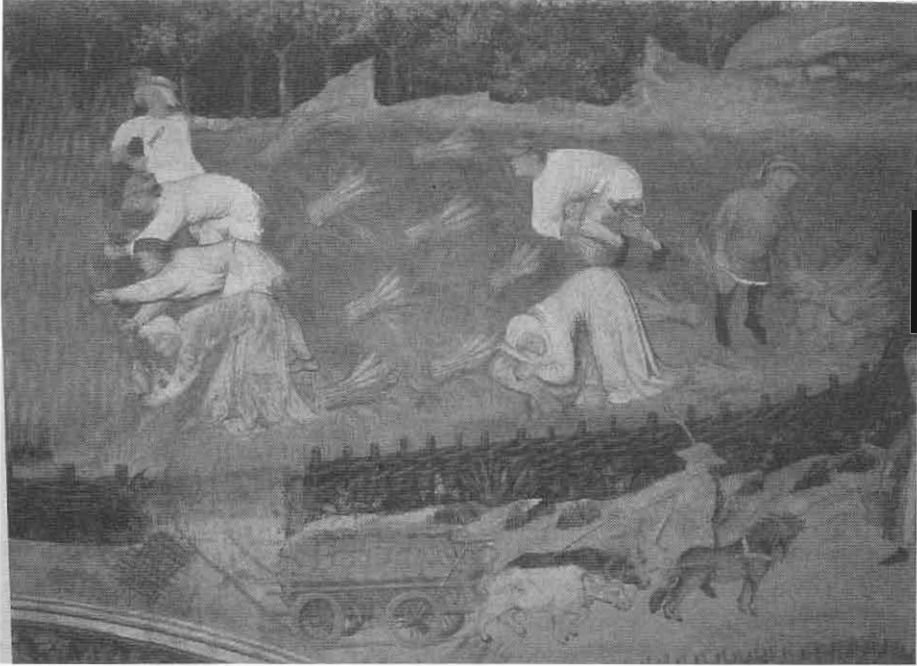
⁴⁵ APPV, n° 14474/R. Vidal (1425, juny 4).

⁴⁶ APPV, n° 14474/R. Vidal (novembre 19).

⁴⁷ APPV, n° 6465/F. Cardona (1432, febrer 26).

⁴⁸ A Catarroja l'olivera era un cultiu residual a finals del segle XV representant sols al voltant del 5% de la superfície conreada, vegeu VERGER, S. (1992), *op.cit.*, pp. 32-33. Un exemple del cultiu mixt de l'olivera el trobem a l'arrendament que va fer Antoni Mayans, veí d'Oliva, tutor i curador dels seus germans Francesquet, Jaumet i Eufresina, a Abdallà Çucem i Çaat Hanza, musulmans de Gandia, de "...la heretat de terres e olivars e altres arbres que lo illit En Romeu Mayans, pare meu, havia, tenia e possehia...". APPV, n° 14474/R. Vidal (1425, novembre 24). També coneguem l'existència de comercialització d'oli d'Oliva com ho demostra el deute que Antoni d'Iprés junior, veí d'Oliva, va reconèixer a Bernat Olzina, veí d'Oliva, de 10 lliures, 17 sous i 6 diners per 20 arroves d'oli, APPV, n° 24915/R. Vidal (1427, gener 27).

⁴⁹ APPV, n° 6463/F. Cardona (1431, març 2).

de Piles en 1431⁵⁰. Un altre exemple el trobem quan entre les possessions que Francesc Bort, llaurador i veí de Dénia, va vendre en 1430 als seus germans Isabel i Pere, veïns d'Oliva, podem trobar un “...troceo terre figuralis...”⁵¹.

Altres cultius són poc representatius com les moreres, els ametllers i, de manera sorprenent, el canyamel. Respecte a aquest darrer s'ha escrit fa poc sobre la seua importància a la comarca de la Safor, en general, i a Oliva, en particular⁵². Segons les declaracions de 1433 sobre un plet sobre el delme de la canya de sucre, llauradors d'Oliva com Arnau Salelles, Guillem Siscar, Bartomeu Pla i Martí Canada, senyalaren que almenys 300 fanecades de la millor terra del terme estaven dedicades a l'explotació de la canyamel. Però, per quina raó la importància que estava adquirint el sucre no es reflecteix en la documentació notarial emprada? En primer lloc podem pensar que la mala sort haja fet desaparèixer per complet els protocols d'algun notari i que aquest haguera tingut com a clients els principals conreadors de la canya de sucre i, en segon lloc, es pot plantejar la hipòtesi que, junt a l'efectiva desaparició de documentació, l'impuls principal d'aquest cultiu, és a dir, el moment en el qual alguns mercaders valencians com Francesc Pons, Gabriel Rigolf i Francesc Vidal varen fer les inversions en terra més fortes, haguera estat anterior a 1425 i, per tant, al breu període de vuit

⁵⁰ APPV, n° 6463/F. Cardona (1431, març 21).

⁵¹ APPV, n° 6464/F. Cardona (1430, juliol 11).

⁵² Vegeu el monogràfic del número 32 (1999) de la revista *Mors*, que inclou entre altres els articles de P. VICIAMEL, “Capital mercantil i drets feudals en la difusió de la canya de sucre al País Valencià. La senyoria d'Oliva a l'inici del segle XV”, pp. 151-166; I. P. MARTÍNEZ, “Feudalisme, capital mercantil i desenvolupament agrari a la València del segle XV. El plet de la canyamel”, pp. 123-149; i J. CASTILLO, “Els feudals i la introducció de la canyamel a la Safor del segle XV”, pp. 101-122. Aspectes d'aquest cultiu també són mencionats a PONS FUSTER, F. (1981), *op.cit.*

anys analitzat ací, no es va produir cap expansió significativa de la superfície conreada de canyamel. Alguna excepció està protagonitzada per Gabriel Rigolf, que declarava en 1425 que Joan Pellaranda, mercader i ciutadà de València, li va deixar 100 lliures per a conrear “...*la canyamel quam in presenti anno et tempore preterito plantavi in orta et regadivo dicte ville...*”⁵³. Altres hipòtesis de la falta de notícies sobre la circulació al mercat de terres de canyamel en la documentació notarial consultada rauiria en el seu caràcter especulatiu, amb una gran demanda, i el control senyorial d’una bona part d’aquestes parcel·les.

Les referències a transvasament de terres o existència dels altres conreus esmentats –moreres, ametllers- també en són poques. N’és un exemple el reconeixement de cobrament d’un antic deute que Domènec Garcia, pelaire i veí d’Oliva, va fer en un document, de 30 lliures que li endeutava Fucey Aben Fucey, musulmà d’aquesta mateixa població, per un “...*noceum terre arborarum de moreres...*”⁵⁴. En 1425, Guillem Escrivà i Guillem Cardona, jurats aquell any d’Oliva, vengueren a Joan Ridaura, mariner i veí d’Oliva, cent dos cafissos d’ametlles a raó de 11 sous el cafís⁵⁵. També existien altres parcel·les objecte de transacció com la terra de marjal o les eres. Així, Haym Alfaqú, musulmà de la moreria de València, va vendre a Mahomet Coccontaví, musulmà d’Oliva, un tros de terra de marjal a la partida de La Terra⁵⁶. Antoni Algueter, llaurador i veí d’Oliva, i la seua muller Dolça, vengueren a Joan Mayans, llaurador i veí d’Oliva, “...*quoddam eram sitam et positam propte dicta vila...*” per 21 sous⁵⁷.

Per a concloure aquest breu assaig, que en tot cas s’haurà d’aprofundir en pròximes recerques, cal assenyalar algunes conclusions provisionals que conformaren el mercat de la terra en la societat olivana del segle XV. En primer lloc, cal recordar que en aquest mercat que hem estudiat a partir de la documentació notarial, ja a principis del Quatre-cents, les compravendes apareixen de manera molt més important que les transmissions intrafamiliars. En segon, que la circulació de les parcel·les a l’indret del grup camperol era molt actiu, influenciat directament per la necessitat –emigració o deutes-, encara que pareix que amb poques possibilitats d’acumulació. La delimitació dels preus de les terres obeïa a diferents factors (qualitat de la terra, existència de càrregues senyorials, distància respecte a la població, tipus de cultius), encara que resta per aprofundir quin factor hi predominava. Oliva, en definitiva, presentava a principis del XV una fisonomia agrària dominada pel cereal panificable i on soles cultius com la vinya i l’horta tenien certa rellevància, encara que la canyamel devia tenir creixent importància tot i que les parcel·les dedicades a aquest cultiu no passaren pel mercat.

⁵³ APPV, n° 14474/R. Vidal (1425, octubre 29). Una altra referència la trobem quan el mateix Gabriel Rigolf va donar a “...*Guillem d’Ivica puz jove, en nom e veu del noble messen Johan de Provada, setecents cinquanta formes de cues per fer paga al dit noble de certa quantitat que lo dit En Gabriel Rigolf deu la dit messen Johan per certa rahó...*”, APPV, n° 24915/R. Vidal (1427, febrer 10).

⁵⁴ APPV, n° 6463/E. Cardona (1431, març 21).

⁵⁵ APPV, n° 14474/R. Vidal (1425, maig 25).

⁵⁶ APPV, n° 6464/E. Cardona (1430, febrer 13).

⁵⁷ APPV, n° 6465/E. Cardona (1432, març 5).

VENDES DE TERRA A OLIVA (1425-1433)

Data	Parcel·la	Extensió	Càrrega	Situació	Preu	Font
1425/1/18	Vinya			Malicarrig	180 ss.	APPV.14474
1425/1/19	Terra i vinya			Les Ceniòles	20 ll.	APPV.14474
1425/2/27	Marjal				40 ss.	APPV.14474
1425/3/8	Terra	2 f.		Camp d'En Poio	300 ss.	APPV.14474
1425/3/22	Terra i vinya		10 ss. / jov.	Les Ceniòles	10 ll.	APPV.14474
1425/3/28	Terra			Rafalatar	180 ss.	APPV.14474
1425/3/29	Terra	5 quartons		L'horta	45 ss.	APPV.14474
1425/3/29	Terra	3 f.	12 d. / f.	Malicarrig	300 ss.	APPV.14474
1425/5/4	Terra		10 ss. / jov.	Les Jovades	80 ss.	APPV.14474
1425/5/10	Terra			Rapdell	200 ss.	APPV.14474
1425/6/4	Garroferar		Franca	Carrasquer	120 ss.	APPV.14474
1425/6/25	Terra	2 fan. 1 quartó.	3 ss. / fan.	Orta de Na Sala	10 ll.	APPV.14474
1425/7/27	Terra amb arbres i plantes			Mediona	40 ss.	APPV.14474
1425/9/26	Terra	4 fan.		Hull de la Mola	24 ll.	APPV.14474
1425/10/15	Terra	1'5 fan.	12 d. / fan.	Horta	12 ll.	APPV.14474
1425/11/12	Vinya			Malicarrig	270 ss.	APPV.14474
1425/11/19	Garroferar			Pla de les Coves	13 ll.	APPV.14474
1427/1/13	Terra	1 fan.	12 d. / fan.	Malicarrig	8 ll.	APPV.24915
1427/1/20	Garroferar		4 d. / fan.	Les Codines	8 ll.	APPV.24915
1427/1/27	Terra			Els Vilars	97 ss.	APPV.24915
1427/1/27	Terra i garroferar		12 d. / fan.	Cami de Rebollet	18 ll.	APPV.24915
1427/2/21	Terra i arbres			Elqua	140 ss.	APPV.24915
1427/3/4	Terra			Mediona	11 ll.	APPV.24915
1427/5/8	Terra		11 ss. 4 d.	Orta de Na Sala	20 ll.	APPV.24915
1427/5/19	Terra	3 fan.	Franca	Les Fonts d'En Pous	21 ll.	APPV.24915
1427/6/28	Terra	jov.	Franca	Les Jovades	25 ll.	APPV.24915
1427/6/28	Terra	jov.	Franca	Les Jovades	25 ll.	APPV.24915
1427/6/14	Terra	3 fan.		Orta de Na Sala	15 ll.	APPV.24915
1427/9/1	Vinya	3'5 fan.	Franca	Rafalatar	17 ll.	APPV.24915
1427/9/6	Terra		10 s. / jov.	Benifareç		APPV.24915
1427/10/31	Terra i arbres		10 s. / jov.	Benirrama	90 ss.	APPV.24915
1427/11/3	Terra		6 s.	Orta de Na Sala	100 ss.	APPV.24915
1428/1/20	Terra			Alfadadi	9 ll.	APPV.28753
1428/2/12	Terra, arbres i plantes		Franca	Alfadadi	13 ll. 10 ss.	APPV.28753
1428/3/4	Terra	1'5 fan.			175 ss.	APPV.28753
1428/6/23	Terra	1'25 fan.		Malicarrig	7 ll.	APPV.28753
1428/7/19	Terra		4 d.	Malicarrig		APPV.28753
1430/1/11	Terra			Malicarrig	128 ss.	APPV. 6464
1430/1/11	Figuerar			Malicarrig	19 ll.	APPV. 6464
1430/1/18	Vinya		Franca	Malicarrig 10 ss.	12 ll.	APPV. 6464

Data	Parcel·la	Extensió	Càrrega	Situació	Preu	Font
1430/1/28	Vinya		3 ss.	Orta de Na Sala	12 ll.	APPV. 6464
1430/2/1	Terra		Franca	Davall la cequia delMlí	26 ll.	APPV. 6464
1430/2/3	Terra	_ jov.	6 d.	Rafalatar	12 ll.	APPV. 6464
1430/2/3	Terra		10 ss. / jov.	Benifareç	7 ll.	APPV. 6464
1430/2/13	Marjal				100 ss.	APPV. 6464
1430/2/13	Marjal		2 d. / fan.	La Torra	9 ll.	APPV. 6464
1430/3/3	Terra		16 ss. 6 d.	Alqueria d'En Blasco	8 ll.	APPV. 6464
1430/3/6	Terra		12 d.	Malicarrig	9 ll.	APPV. 6464
1430/3/20	Terra		7 ss. 6 d.		29 ll.	APPV. 6464
1430/5/4	Morerar		3 ss.	Camí de Gandia	30 ll.	APPV. 6464
1430/5/12	Terra			Malicarrig	16 ll.	APPV. 6464
1430/6/11	Figuera		8 ss. 6 d.	Malicarrig		APPV. 6464
1430/7/24	Arbres			Les Eres	14 ll.	APPV. 6464
1430/7/24	Vinya				100 ss.	APPV. 6464
1430/7/24	Terra			La Sangonera	7 ll.	APPV. 6464
1430/8/4	Terra			Camp Domo	29 ll.	APPV. 6464
1430/8/30	Terra i vinya		15 d.	Les Ceniotes	115 ss.	APPV. 6464
1430/11/2	Terra			Camí de Gandia	9 ll.	APPV. 6464
1430/11/3	Terra				39 ll.	APPV. 6464
1430/11/16	Terra		10 ss. / jov.	Barraxi	15 ll.	APPV. 6464
1430/11/25	Figuera		12 d. / fan.	Malicarrig		APPV. 6464
1430/11/8	Terra			La Xeresa	20 ll.	APPV. 6464
1430/11/8	Terra		Franca	Davall la cequia del moli	420 ss.	APPV. 6464
1431/1/2	Terra			Rapdell	44 ll.	APPV. 6463
1431/1/8	Terra			Les Jovades	12 ll.	APPV. 6463
1431/8	Terra			Orta de Na Sala	14 ll.	APPV. 6463
1431/1/8	Terra	3 fan.	5 ss. / fan.	La Xeresa	20 ll.	APPV. 6463
1431/1/13	Terra		7 d.	Mediona	44 ss.	APPV. 6463
1431/1/18	Terra			Orta de Na Sala	50 ss.	APPV. 6463
1431/1/18	Terra			Benifareç	100 ss.	APPV. 6463
1431/1/23	Terra			Les Rodies	113 ss.	APPV. 6463
1431/2/15	Terra	10 fan.		Orta de la vinya	52 ll.	APPV. 6463
1431/2/22	Terra		9 d.	Malicarrig	230 ss.	APPV. 6463
1431/3/2	Figuera			Malicarrig	19 ll.	APPV. 6463
1431/3/3	Terra		Franca	Malicarrig	7 ll.	APPV. 6463
1431/3/3	Terra		Franca	Malicarrig	7 ll.	APPV. 6463
1431/3/21	Figuera		4 ss. 8 d.	Lo Rafal	18 ll.	APPV. 6463
1431/3/22	Terra	4 fan.	12 d.	d'En Jacme Conill		
1431/3/22	Terra			Camp d'En Antoni Pla	39 ll.	APPV. 6463
1431/3/23	Figuera			Malicarrig	18 ll.	APPV. 6463
1431/3/29	Vinya		12 d. / fan.	El Rafal	11 ll.	APPV. 6463
1431/3/31	Terra, oliveres i garroferes			88 ss.		APPV. 6463

Data	Parcel·la	Extensió	Càrrega	Situació	Preu	Font
1431/4/10	Vinya			Rech nou	7 ll.	APPV. 6463
1431/5/17	Terra		32 ss. 2 d.	Alqueria d'En Blasco	10 ll.	APPV. 6463
1431/5/23	Terra		18 d.	Les Passadores	12 ll.	APPV. 6463
1431/6/7	Marjal		6 d.	Les Fonts d'En Pous	12 ll.	APPV. 6463
1432/5/5	Vinya		2 ss. 8 d.	La Calçada	30 ll.	APPV. 6465
1432/5/13	Terra	7'5 fan. 6 bra.	12 d. / fan.	Damunt lo Pont de Gordonaç	79 ll. 4 s.	APPV. 6465
1432/5/20	Terra		6 d.	Malicarrig	15 ll.	APPV. 6465
1432/6/14	Terra		6 ss.		6 ll. 10 ss.	APPV. 6465
1432/6/18	Terra			La Calçada	147 ss.	APPV. 6465
1432/6/25	Terra			Rafalatar	17 ll.	APPV. 6465
1432/6/26	Terra		3 ss. / fan.	Orta de Na Sala	350 ss.	APPV. 6465
1432/7/14	Terra		12 ss. / fan.	Malicarrig	36 ll.	APPV. 6465
1432/8/11	Terra	40 fan.	21 d.	Malicarrig	35 ll.	APPV. 6465
1432/8/20	Vinya		Franca	Malicarrig	270 ss.	APPV. 6465
1432/9/12	Terra	6 fan.	Franca	Davall la cequia del molí	32 ll.	APPV. 6465
1432/9/13	Vinya		13 ss. 4 d.	Malicarrig	13 ll.	APPV. 6465
1432/10/16	Terra		2 ss. 5 d.	Cami de Gandia	16 ll.	APPV. 6465
1432/2/13	Terra	3'5 fan. 10 bra.	17 ss. 9 d.	La Xesar	22 ll.	APPV. 6465
1432/3/5	Era		2 d.	Eres de la Muntanyeta	21 ss.	APPV. 6465
1432/3/10	Terra		10 ss. / jov.	Les Jovades	28 ll.	APPV. 6465
1433/1/23	Ort			Abrevador	28 ll.	APPV. 6466
1433/1/27	Terra		5 ss. 10 d.	Les Jovades	35 ll.	APPV. 6466
1433/1/27	Terra		5 ss. 11 d.	Les Jovades	35 ll.	APPV. 6466
1433/1/20	Terra		10 ss. / jov.	Les Cenoies	10 ll.	APPV. 6466
1433/10/18	Terra i vinya		4 ss.	La Calçada	420 ss.	APPV. 6466
1433/11/16	Terra	2 fan.	3 ss. / fan.	Orta de Na Sala	14 ll.	APPV. 6466
1433/11/20	Vinya			Malicarrig	88 ss.	APPV. 6466

BIBLIOGRAFIA

- BAZZANA, A. (1987), "Una noria árabe en la huerta de Oliva (Valencia), dins *II Congreso de Arqueología Medieval Española*, vol. II, Madrid, pp. 421-432.
- BAZZANA, A. et alii, (1987), *El yacimiento medieval de "Les Jovades"-Oliva, Valencia*, Oliva.
- BLAY, J., (1960), *Documentos y datos para la historia de la ciudad de Oliva*, Oliva.
- CAMARENA MAHIQUES, J. (1978), "De la historia de Oliva y Rebollet", dins *Iniciación a la historia de Oliva*, Oliva, pp. 125-244.
- CARDONA, S. (1978), "El medio físico", dins *Iniciación a la historia de Oliva*, Oliva, pp.33-86.
- CASTILLO, J. (1999), "Els feudals i la introducció de la canyamel a la Safor del segle XV", *Afers*, 32, pp. 101-122.
- CERVANTES, F.J.- MARÍN, V.E., (1995), "Un proyecto de investigación microhistórica. Benaguasil i la Pobla de Vallbona, dos comunidades campesinas del País Valenciano en la segunda mitad del siglo XV", dins *Historia a debate. Medieval*, Santiago de Compostela, pp. 223-232.
- CRUSSELLES, J.M., (1995), "Producción y autoconsumo en contratos agrarios de la huerta de Valencia (siglos XIV y XV)", dins *Ir Col.loqui d'Història de l'Alimentació a la Corona d'Aragó*, Lleida, 1995, vol. II, pp. 61-78.
- FURIÓ, A. (1982), *Camperols del País Valencià. Sueca, una comunitat rural a la tardor de l'Edat Mitjana*, València.
- FURIÓ, A. (1990), "Tierra, familia y transmisión de la propiedad en el País Valenciano durante la Baja Edad Media", dins *Relaciones de poder. de producción y parentesco en la Edad Media y Moderna. Aproximación a su estudio*, Madrid, pp. 305-328.
- FURIÓ, A. (1991), "Les comunitats rurals de l'Horta-Sud de l'Edat Mitjana als temps moderns", *Afers*, 11/12, pp. 31-55.
- FURIÓ, A. (1995), "El mercado de la tierra en el País Valenciano a finales de la Edad Media", *Hispania*, LV/3. 191, pp. 887-919.
- FURIÓ, A.- GARCIA, F. (1983), "El feudalisme medieval valencià: un assaig d'interpretació", *Debats*, 5, pp. 33-42.
- GARCIA-OLIVER, F. (1991), *Terra de feudals. El País Valencià a la tardor de l'Edat Mitjana*, València.
- GARCIA MARSILLA, J.V. (1997), "De cristianos a mudéjares. La comunidad rural de Turis en el siglo XV" dins *Actes de la VI Assemblea d'Història de la Ribera*, vol. I., pp. 305-326.
- GLICK, T.F. (1988), *Regadío y sociedad en la Valencia medieval*, València.
- GUINOT, E. (1992), "Los mudéjares de la Valencia medieval: renta y señorío", *Áreas*, 14, pp. 29-48.
- IRADIEL, P. (1983), "Feudalismo mediterráneo: un estat de la qüestió", *Debats*, 5, pp. 20-33.
- IRADIEL, P. (1988), "Cristianos feudales en Valencia. Aspectos sobre la formación del territorio y de la sociedad", dins *España. Al-Andalus. Sefarad. Síntesis y nuevas perspectivas*, Salamanca, pp. 49-67.
- IRADIEL, P. (1989), "L'evolució econòmica", dins *De la Conquesta a la Federació Hispànica. Història del País Valencià*, vol. II, Barcelona.

- LLIBRER, J.A. (1996), *Godella. una comunidad rural en la baja Edad Media*, Godella.
- MARTÍNEZ, L.P. (1999), "Feudalisme, capital mercantil i desenvolupament agrari a la València del segle XV. El plet de la canyamel", *Afers*, 32, pp. 123-149.
- PONS FUSTER, F. (1981), *Aspectos económico-sociales del Condado de Oliva (1500-1750)*, Oliva.
- SALRACH, J.M. (1995), "El mercado de la tierra en la economía campesina medieval. Datos de fuentes catalanas", *Hispania*, LV/3, 191, pp. 921-952.
- SANCHIS COSTA, J. (2000), "Moriscos i terratinents. L'origen de les propietats de l'església de Santa Maria la Major d'Oliva", *Capdells*, 2, pp. 15-46.
- VERCHER, S. (1993), *Casa, família i comunitat veïnal a l'Horta de València (Catarroja a l'època de Ferran el Catòlic)*, Catarroja.
- VICIANO, P. (1989), *Catarroja: Una senyoria de l'Horta de València en l'època tardomedieval*, Catarroja.
- VICIANO, P. (1999), "Capital mercantil i drets feudals en la difusió de la canya de sucre al País Valencià. La senyoria d'Oliva a l'inici del segle XV", *Afers*, 32, pp. 151-166.

JOSEP BORDES GARCÍA

Llicenciat en Història. Guardonat amb la IV Beca Serafi de Centelles.

Segimon Arquer i Gaspar de Centelles en la tempesta política del segle XVI*

FRANCESCO CARBONI

Sumari

1. Els protagonistes. Les fonts.

2.

2a. L'escaquer polític sard a mitjan segle XVI: l'enfrontament entre funcionaris reials i capes privilegiades (feudataris i eclesiàstics).

2b. La vida cultural en la Sardènia del 1500: biblioteques i impressors. La circulació de les obres de Lorenzo Valla, Erasme de Rotterdam, Petrarca, Ariosto, Bembo i altres.

3. La correspondència de Gaspar de Centelles amb Segimon Arquer: 8 cartes.

4. La sentència de la Inquisició contra Centelles.

5. Segimon Arquer en el Reial Consell de Sardènia: fortuna, marginació i liquidació de l'Advocat Fiscal Reial.

6. La tortura i l'execució de Segimon Arquer.

1. Marcello Cocco¹ i Dionigi Scano són els estudiosos que han tractat amb atenció les vicissituds de Segimon Arquer i, en particular Cocco, les aventures de Gaspar de Centelles.

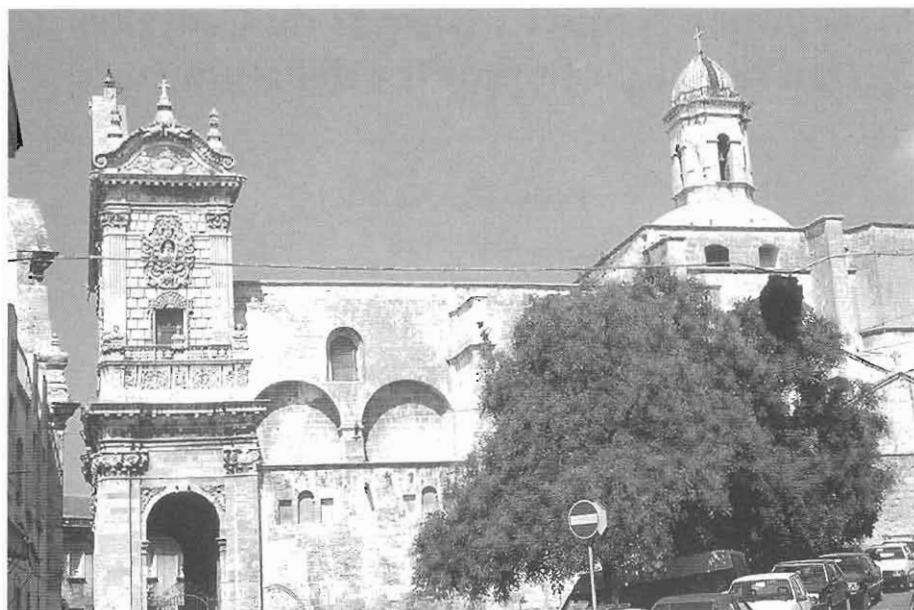
Una vàlida síntesi de les tempestes dels decennis centrals del segle XVII es troba també en Bruno Anatra, Agostino Borromeo, en *Inquisizione e "conversos" nella Sardegna Spagnola* (en *L'Inquisizione e gli ebrei in Italia*, a cura de Michele Luzzati, Bari 1994) estudia el criptojudaisme, en particular cinc casos: Gaspar Maduxer (1572), Simó Bonfill (1578), Esteve Meli d'Isili, Gaspar Pomar (1592) i Antoni Àngel Carcassona (1592). Pel que fa al nombre de causes conegudes pel tribunal de la Inquisició, oscil·len entre 816 casos (segons Jaime Contreras, en "*Algunas*

* Ponència presentada en les II Jornades Internacionals sobre la Història dels Centelles i el Comtat d'Oliva, el 17 d'abril del 1999. Traducció de Josep Sendra.

¹ Marcello Cocco: *Sigismondo Arquer. Dagli studi giovanili all'autodafé*. Cagliari, 1987: *Fatti e misfatti nella Sardegna del 1500*. Relazione Clavero La Maison, Cagliari, 1991-1992, Miscellanea in onore de Jordi Carbonell.

Dionigi Scano: *Sigismondo Arquer*, en *Archivio Storico Sardo*, Vol. XIX, Cagliari, 1935.

Bruno Anatra: *La Sardegna dall'unificazione aragonese ai Savoia*, Torino, 1987.

Catedral de Sàsser (Sardenya)

consideraciones sobre las relaciones de causas de Sicilia y Cerdeña”, 1985) i 767, segons J. Contreras i G. Henningsen (1986). El cas de Segimon Arquer ha reclamat fortament l’interés dels historiadors pel sagnant i dramàtic final d’aquest alt funcionari reial que, per tal de portar endavant els processos contra els abusos dels nobles, cau en l’acusació de luteranisme, però el motiu de fons és sens dubte polític: haver procedit com a Advocat Fiscal Reial a dictar els processos contra l’abús de poder i la violència dels nobles a Sardenya.

Gaspar de Centelles i de Montcada era fill d’Eimeric de Centelles, baró de Pedralba, i esdevingué castellà dels castells de Sàsser i de Castell Aragonés² (cfr. F. Carboni. *Gli ufficiali regi nelle Città della Sardegna nei secoli XV-XVII*, en “Annali della Facoltà de Scienze della Formazione”, Università di Cagliari, 1999). En 1552, degut a una baralla amb el jove Duc de Gandia, fou allunyat de la Cort i confinat a Pedralba, junt amb el seu germà Míguel. El seu “*destierro*”³ era suavitzat per les cartes de Segimon Arquer i del capellà valencià Jeroni Conques. Acusat de luteranisme, fou arrestat en 1563 i cremat a València el 17 de setembre del 1564. Gaspar estimava la cultura humanística italiana, com apareix en la relació epistolar amb Antonio Minturno, prelat italià (d’aquest tema s’ocupa també Benedetto Croce).

La correspondència amb Jeroni Conques consta de 15 cartes. Conques és arrestat per la Inquisició de València en març del 1563. Alguns passatges són objecte de discussió. Segons el relat de Conques, per al passatge “*acvae quae super coelos sunt laudent nomen Domini*”, Gaspar de Centelles nega la presència d’aigües sobre els

² L’actual Castelsardo, ciutat emmurallada en la costa nord de Sardenya (*Nota del Traductor*).

³ Reproduïm en cursiva les cites literals del text original, que l’autor ha extret dels documents (*N. del T.*).

cels, segons la interpretació d'Agostino Eugubino; un altre passatge objecte de discussió en forma "catòlica" és "*sinite mortuos sepelire mortuos suos*" i "*anima mea in membris meis semper*". Conques informa a Centelles: "en la catedral de València es parla de Déu que balla i de Sant Josep verge que lluita amb la mort, etc."; i posa en ridícul el clergat ignorant que és escoltat i lloat per un públic encara més ignorant i supersticiós, a qui tot sembla veritat indiscutible. Les cartes que havien de ser destruïdes per Centelles, tal com li pregava Conques, foren poc després causa de la detenció del canonge valencià. Centelles, a Pedralba, mantenia intercanvi cultural amb Segimon Arquer, Miguel Pérez (estudiant "reconciliat" en 1567), Pedro Luis Verga ("*relaxado*" en 1572) i Conques. Aquest últim és home de gran cultura (llegeix també l'*Eclesiastés* d'Erasme), tradueix en llengua vulgar el *Llibre de Job* (estava prohibida des del 1560 la traducció de la Bíblia), critica la ignorància dels predicadors i de l'alt clergat valencià ("*el Consilio de los sátrapos, nuestros concionadores, baladrones infrutuosos*"). La postura "nicodemita" de Conques, ajudat per l'especialista en grec Lorenzo Palmireno i per Jaume Ferrús, professor a València, li permet salvar-se, i després col·labora amb la Inquisició, constituint l'ariet per a la condemna de Segimon Arquer. Gaspar, en 1563, declara haver començat a ocupar-se d'estudis teològics en 1548, quan inicia la seua amistat amb Segimon.

2. a. L'Advocat Fiscal Reial, Segimon Arquer, deixà la vida en l'acte de fe celebrat a Toledo el segon dia de Pasqua de Pentecosta del 1571. Segimon Arquer estudia a Pisa i esdevé doctor en Lleis i en Teologia (quan Jaume Aymerich hi entra per iniciar els cursos de Dret); ell ensenya el corpus legal a Siena. La seua germana Petronilla es casa amb Jeroni Ram, nebot de l'arquebisbe de Sàsser. L'autor d'aquest treball ha trobat a l'*Archivo di Stato* de Càller l'inventari dels seus béns, datat el 30 de juny del 1594; el 20 de juliol es relacionen els quadres, és a dir, "*un quadro de tela guarnide de fust ab la Image de nostra Señora y son fill molt usat, un altre quadret de bulto de llenya de nostra Señora ab lo fill en los brassos molt usat, un quadret xiquet de taula ab la image de nostra Señora molt usat, una nostra Señora ab son fill en los brassos de bulto de paper de Nàpols, un quadret de taula de nostra Señora de la llet dolça molt vell, un quadret de vidre veneçià de la Anuntiatió de nostra Señora vell, un quadro de taula en lo qual és pintada nostra Señora de daurat vell y affumat, altre quadro de taula daurat de la Nativitat de nostre Señor poch usat, altre quadret de tres reys molt antich y affumat, altre quadro de llenya qual era daurat de la Invocació de nostra Señora de la llet dolça molt vell, un quadro de tela sens guarnís en lo qual hi és pintat lo Christo ab nostra Señora y Sant Juan als costats*"; hi ha diversos "*devant de altar*", dos "*crucifixos de llenya romputs en algunas parts, lo hu gran y l'altre xich*", diverses escriptures de censos, de cartes processals (que seria llarg enumerar), testament del 10 de juny del 1592 de la *quondam* "*señora Joana Arquera (sic) y Tarragona mare de dita defuncta*", l'inventari de l'herència "*de dita Arquer y Tarragó a xxvi de juliol 1592 rebut*" d'un notari de Càller, un "*acte de transacció y concòrdia entre ditas señoras Joana Arquer y Tarragó, lo señor Pere Joan Arquer y dita señora Patronilla Arquer y Ram*"; no manca algun llibre com "*un llibre en espanyol de cavalleria molt vell y romput, un llibre del Saltiri de David y tres de fra Lluís de Granada vells*", "*un volum d'escripts d'estudiant volatichs lletra diploma de altària de una mà de cosa de filosofia y lògica de poca importàntia*"; l'administrador de l'herència és Jaume Ram.

El seu germà Pere Joan esdevé Mestre Racional i publica els "*Capítols de cort del Stament militar de Sardenya*". El seu germà Antoni és Coadjutor del Mestre Racional.

L'acte de fe fou el tràgic epíleg de les lluites que destrossaren Càller i Sardenya des del 1535: la pretesa propaganda luterana fou el pretext per a la facció nobiliària, prepotent i àvida de poder i de fàcil enriquiment, per tal de botar foc a la pólvora i eliminar un incòmode adversari polític. En el memorial de defensa que S. Arquer escrigué en la presó de Toledo, fa referència als enemics de la seua família: els Aymerich, els Aragall, els De Sena, els Zapata, els Torrellas, els Fagondo, els Carrillo, els Comprat, els Nin, els Manca, els Bellit, els Gualbes, els Pastor, els Zatrillas, exponents de la noblesa. Són hostils també els Campfullos, els Fabra, els Bonfill, els Serra, els Peiró, els Cebrian, els Atzeni, els Llunell, homes de dret, notaris, mercaders. Alguns poderosos canonges completen les forces en lluita contra el partit dels Oficials Reials; són els canonges de les catedrals sardes: Zapata, Aymerich, Montells, Ruger, Corbu, Manca, Cariga.

La posició dels virreis i dels arquebisbes assumeix una connotació particular en els diversos moments del conflicte.

La instrucció del procés del Sant Ofici contra Segimon Arquer durà vuit anys; ell era un expert en dret i en doctrines teològiques, havent aconseguit el títol de doctor en l'Estudi de Pisa i havent ensenyat la disciplina en l'Estudi de Siena.

Escriu Scano (pp. 10-11) que el seu sistema és hàbil: "es defensa atacant: afirma que el virrei Álvaro de Madrigal s'ha tornat contra ell, enlluernat per haver aconseguit fàcilment dos matrimonis de conveniència, un per a ell mateix i l'altre per a la seua filla; el Regent de la Reial Cancelleria, Campfullos; el Procurador Reial, Fabra, i els seus ajudants, Gabriel Nin i Campos, no són més que prevaricadors; Azor Zapata, home malvat i pervers, que enverinà el Mestre Racional Francesc Ram; el canonge Zapata, home ignorant, que adquirí el deganat per 40 escuts, còmplice del seu germà Azor i instigador de les rebel·lions del clergat contra el seu arquebisbe; Francesc Zapata, fill d'Azor, que es casà, contra les lleis de Déu i dels homes, amb Francesca Carrillo, abans muller de Francesc Ram, estant aquest encara en vida; els germans Montells, gent grossera i reincident; el Canonge Ruger, que per un escut i per una mesura de blat va trair la confiança del seu arquebisbe; el doctor Bonfill, que no perdonà a Arquer el fet d'haver-li refusat la mà de la germana; Tomàs Aleu, un sicari del qual Azor Zapata es serveix per espantar els seus creditors; els Aymerich, homes de mala vida i facinerosos que no vacil·laren a fer apallissar el tercer conseller, Bartomeu Sellés, assassinar el seu germà i assaltar el Convent de Sant Domènec; els Torrellas, gent violenta i exportadors fraudulents de blat, junt amb els Aymerich i els Fagondo, en contra dels privilegis de les ciutats; el canonge Aymerich i Corbu, prelats turbulents, que feren enganxar cartells injuriosos contra el seu arquebisbe; Jeroni d'Aragall, governador de Càller, que per tal de realitzar els seus ambiciosos somnis, vendria la seua ànima al diable; Antfoco Bellit, que va ordir, amb el seu parent fra Arcàngel Bellit, infames trampes en perjudici d'Arquer; Andreu Manca, desvergonyit i malparler; els canonges Manca i Caria, que per sòrdids interessos mogueren repugnants intrigues contra l'arquebisbe Alepus, tot servint-se d'un clergue sense escrúpols; Gaspar Caria, que tirà mà de l'espasa contra el mateix prelat; Pere Vagare, que per ambicionar la Presidència del Regne, envià sense cap escrúpol el doctor Joan Antoni Arquer (pare de Segimon) a les presons de la Inquisició, i acusà el virrei i la seua consort de pràctiques diabòliques; i finalment Salvador Aymerich, cap i animador incansable

d'aquesta colla de malvats, home violent, facinerós i falsari, que enverinà el seu padrí, que va fer apallissar Bartomeu Sellés i matar el seu germà, que organitzà l'assalt del Convent de Sant Domènec, i que finalment esdevingué còmplice d'una dona perversa per tal d'eliminar Arquer. primer amb el verí i després amb les calúmnies”.

Per a comprendre millor les lluites que es desencadenaren, cal tenir presents les institucions en joc: el Virrei, el Regent de la Reial Cancelleria, el Parlament, el Reial Consell (presidit pel Virrei i compost pel Regent de la Reial Cancelleria, per l'Advocat Fiscal Patrimonial, per un Jutge de la Reial Cúria, pel Procurador Reial i pel Mestre Racional), els governadors de Càller i de Sàsser (que tenien funcions polítiques, judicials i administratives). El càrrec de governador de Càller i de Gal-lura, per més d'un segle estigué en mans de la família Aragall; el càrrec d'Alcaid del Castell de Càller fou ocupat al llarg del '500 pels Zapata: primer Azor, després el seu fill Francesc, i més tard, el seu nét Josep (cfr. F. Carboni, *Gli ufficiali regi. op. cit.*).

Antoni de Cardona esdevé virrei amb cèdula del 16 de gener del 1534; era cosí del rei Ferran (son pare, Joan Ramon Fola, primer duc de Cardona, s'havia casat amb Aldina Enríquez, germana de la reina Joana). Segimon Arquer el considera cunyat de Carles V.

El donzell Azor Zapata, alcaid del Castell de Càller, tenia estretes relacions de parentiu amb els Aragall, els Aymerich, els Sena, els Manca, els Cariga, els Cedrelles i els Castellví.

Salvador Aymerich era senyor de Mara i de Gesturi; en 1542, amb acta notarial expedida a València en la notaria de Pere Sàbato, compra a Antoni d'Erill les viles de Gesico, Goni i Asuni (que l'any següent torna a vendre a Pere Sanna), i els pobles de Samassi, Samatzai i Ussana, que en 1543 revén a Maties Cervelló, a Felip Cervelló i a Bonfill. La seua influència estava consolidada pel fet que els llinatges dels Maça Carròs, dels prínceps de Salerno i dels comtes d'Ojiva li havien confiat l'administració de llurs feus, més o menys la meitat de Sardenya. Carles V, amb diploma del 20 de desembre del 1535, l'havia enaltit amb el títol nobiliari, amb el dret d'inserir el seu escut de família sobre l'àguila imperial.

El virrei Antoni de Cardona entra en desavinença amb els llinatges dels nobles Aymerich, Zapata i Sena. En 1539-1540, Salvador Aymerich, Francesc De Sena, Governador de Sàsser, i l'alcaid Azor Zapata es dirigeixen a Madrid, per tal de fugir del virrei o per conspirar. En els primers sis anys del virregnat de Cardona, ix a relleuir la malversació del Procurador Reial, Alfonso Carrillo. Aquest, amb competències sobre la gestió del Patrimoni i dels drets reials (com les salines, les mines, les almadraves, els arrendaments, els naufragis, els botins de guerra, els drets *ab intestato*, etc.) no podia exercir l'activitat econòmica privada. Carrillo, amb els seus guanys il·lícits, adquireix els feus de Costa de Valls i del Meilogu, de les nobles germanes Francesca i Elvira Enríquez, filles d'Enric Enríquez, sogre i oncle de rei Ferran. Carrillo, que havia substituït el seu cunyat Fabra en el càrrec de Procurador Reial, per aquesta activitat abusiva fou destituït del càrrec i substituït per Antonio Ravaneda; poc després, enfortit amb els suports polítics i amb la corrupció, recupera el seu ofici. Cardona torna a plantejar després la qüestió de rendir comptes, per a la defensa dels drets reials: tant Carrillo com l'alcaid Azor Zapata consideren una greu ofensa l'inici dels actes judicials per a rendir comptes i per la reivindicació dels feus de Costa de Valls i del Meilogu.

Altres cavallers són acusats d'haver falsificat registres i documents processals: Rainer Bellit (de la branca dels Aragall) i Salvador Aymerich (que pretenia la vila de Gesturi contra els Dedoni, com a part del feu de Villamar, adquirit pel seu avi Pere Aymerich en 1480, per 8.810 lliures alfonsines).

Aquestes disposicions encenen la metxa de les famílies perjudicades per l'acció del virrei i d'aquells que tenien lligams de parentela i econòmics:

- en el Cap de Càller, els Aymerich, els Aragall i els Zapata;
- en el Cap de Sàsser, els De Sena, els Bellit, els Manca, els Sella Gambella, els Virde, els Marongiu de Sàsser. Blasco d'Alagó. Comte de Villazor, pren part pel virrei i es casa amb la seua filla Anna.

Enmig d'aquestes dificultats, el virrei desitjà tenir com a conseller Joan Antoni Arquer, enèrgic defensor dels interessos i de l'autoritat de la Corona. Aquest tenia quatre fills: Segimon, Pere Joan, Antoni i Petronilla (casada amb Jeroni Ram).

Azor Zapata i Francesc de Sena, per tal de denigrar el virrei i el conseller, es dirigeixen a Madrid, fent presentar després un memorial a Carles V, on demanaven la destitució del virrei i dels seus ministres.

Arquer procedeix a instruir les seues causes, ajudat pel Mestre Racional, Joan Ram. Per a l'afer Carrillo, després de l'ordre reial que li encomana el sumari, junt amb el virrei i l'arquebisbe de Càller, l'espanyol Domingo Pastorello fou encarregat per Carrillo de dirigir-se a Sàsser per presentar, per al seu examen, els comptes confiats a Arquer, al Mestre Racional i als perits Pere Mora i Andreu Orrú. Carrillo és condemnat, en primer lloc, a la restitució de les sumes percebudes indegudament i, en segon lloc, els feus de Costa de Valls i de Meilogu són reivindicats a favor del Patrimoni Reial. Salvador Aymerich mobilitza les amistats poderoses de Pere Maça Carròs, de Brianda Maça i de la Princesa de Salerno, per tal d'influir sobre la reina.

Càller: vista posterior de la catedral

El virrei, tot deixant el govern en les mans d'una persona poc digna de confiança, Jeroni d'Aragall, es dirigeix a Espanya, desbarata les intrigues i a meitat del 1541 recupera prestigi polític.

En 1542 la salut de l'arquebisbe comença a vacil·lar. El vell Carrillo s'apaga, deixant hereus els fills, Miquel i Isabel (que es casa amb Galceran Cedrelles, dels quals nasqué després una filla que fou muller d'Andreu Manca, de Sàsser). Miquel Carrillo morí prematurament, i els seus dos fills, Sebastià i Francesca, foren admesos sota la tutela d'Azor Zapata, que es beneficià del patrimoni dels seus pupils: el seu fill Francesc es casà amb Francesca, encara que estava ja casada amb Francesc Ram, Mestre Racional i nebot de l'arquebisbe de Sàsser, Alepus, però el degà Zapata, germà d'Azor, sol·licità l'anul·lació. La fillola d'Azor Zapata es casa amb Sebastià. Ram intenta diversos processos pels feus de Costa de Valls i Meilogu; el feu de Las Plassas, comprat per Azor Zapata, sembla que haja estat adquirit per Pietro Rupebertino amb el dot de la neboda d'Alfonso Carrillo, Isabel Cedrelles. En 1550 mor Violant, muller de Salvador Aymerich; aquest es toma a casar amb Maria Màrgens, filla de Bernat Màrgens, senyor de Parte Valenza i de Parte Barigadu.

El patrimoni d'Azor Zapata estava limitat als recursos de l'alcaidia del Castell de Càller i a les rendes de l'escrivania de la Procuració Reial. La reivindicació de les sumes desviades per Alfonso Carrillo posa en alarma els interessos dels Cedrelles, dels Manca i d'Azor Zapata, que es llancen contra els Arquer. Un altre motiu de fricció consisteix en el litigi de les famílies Manca i Cariga contra el Mestre Racional, Antoni Ravaneda (amb el patrocini d'Arquer), en relació als pobles de Tiesi, Bessude i Cheremule. La força d'Arquer contrapesa la potència d'Andreu Manca, del degà Joan Manca i de l'arxiprest Cariga. Les famílies nobles sassareses Manca i Cariga, sostingudes pels Bellit i pels De Sena, ajuden el Capítol de la Catedral contra l'arquebisbe, absorbit pels seus compromisos amb el Concili de Trento. El clergue Cosme Pastor fa arrestar per heretgia el metge Tomàs Rocca, de Sàsser, que havia prohibit a Pastor freqüentar sa casa perquè atemptava contra l'honor d'una germana seua.

Un tercer motiu d'odi d'aquests dos prelats, Manca i Cariga, contra els Arquer, consisteix en l'ajuda facilitada pels Arquer a l'arquebisbe de Torres, Salvador Alepus, que volgué elevar a la dignitat de deganat una canongia de Sorres, amb les prebendes de Bessude i de Cossoine, gaudides des del 1532 per Joan Manca.

Cal tenir present que les famílies Arquer i Alepus tenien relacions d'afinitat: una filla d'Arquer, Petronilla, era casada amb Joan Ram, nebot de l'arquebisbe (eminent figura del clergat sard). L'antagonisme latent entre bisbes i capítols esclata amb una violència inusitada: dins la Catedral de Sàsser, l'arxiprest Cariga ultratja el prelat, mentre Gaspar Cariga tira mà de l'espasa. Un clergue al servei dels canonges, Cosme Pastor, intenta diversos processos contra Alepus, acusant-lo d'apropiacions indegudes.

El Consell Suprem, per tal d'arreglar les coses a Sardenya, encarrega Pere Vaguer, bisbe de l'Alguer, com a Visitador del Regne, amb el poder d'inquirir tots els oficials públics, a excepció del virrei.

Salvador Aymerich, que en 1541 era a Castella amb cavalls i servents, en 1542 es troba a València on, informat del nomenament del Visitador, s'apressa a tornar a l'illa.

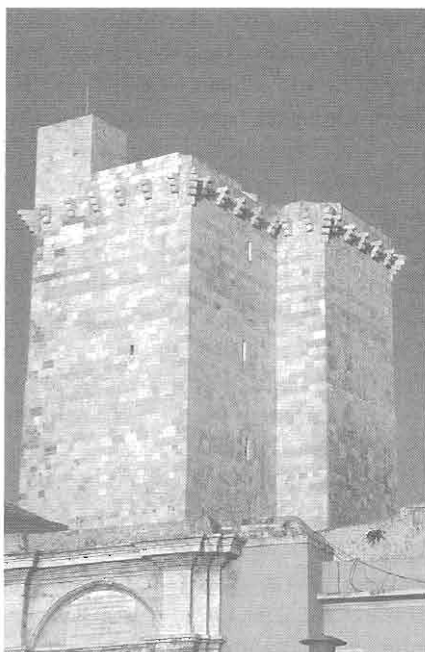
El 7 d'abril del 1543 s'obren les Corts sardes, presidides pel virrei, però dirigides

per Vaguer, Visitador i també Comissari General del Cardenal, Inquisidor General. En l'estament militar domina Aymerich, especialment per la representació del Comte d'Oliva i dels Maça Carròs, posseïdors dels més vastos feus (Pere Maça tenia 3.787 focs, el Comte de Quirra 3.151 focs, el Comte d'Oliva 2.466 focs la princesa de Salerno 771 focs, i Miquel Carrillo 900); en l'estament reial, la primera veu és Joan Antoni Arquer, conseller en cap de la ciutat de Càller (contra les aspiracions de Cristòfor Aymerich, parent de Salvador). En 1548, a Càller, el nou arquebisbe Baltasar de Heredia, de l'Orde dels Predicadors, rep l'acollida hostil del Capítol (on dominen els canonges Zapata i Aymerich): l'arquebisbe fica mà sobre els beneficis eclesiàstics parroquials, repartits entre els canonges més influents. que per a la cura de les ànimes enviaven com a substituïts capellans ignorants i incapaçs.

El 18 de març del 1550 és nomenat virrei de Sardenya Lorenzo de Heredia, contra les expectatives de Jeroni d'Aragall, que s'alinea amb els Aymerich i amb els Zapata contra els Arquer. El 20 d'agost del 1551 és nomenat Regent de la Reial Cancelleria Jaume Montanyans. En aquest període Bartomeu Sellés, en el palau vice-regi, critica els Aymerich i els seus socis per les exportacions de blat, lamentant que, en les caresties, els homes esdevinguen lladres i les dones prostitutes. Salvador Aymerich, Cristòfor Aymerich, els germans Melcior i Felip Torrellas, els germans Joan i Francesc Limona, Vicent Fagondo, són parents, amics i socis per a comerciar a gran escala, en contra dels privilegis de la ciutat de Càller i entrebancant la formació de la reserva, com apareix en la relació del visitador Clavero. El 13 d'abril del 1552, el tercer conseller de la ciutat de Càller és colpejat amb una tralla (pocs dies abans, en el Consell de Càller, hi havia hagut injúries entre Melcior Torrellas i Bartomeu Sellés). A instància dels consellers de Càller, els germans Melcior i Felip Torrellas són arrestats.

Arquer, aïllat dels seus amics consellers, presenta com a rèplica als capítols de l'Estament Militar un contramemorial tendent a obstaculitzar la venda i l'exportació del blat com demanaven els feudataris. El virrei, per les bastonades a Sellés (segons el privilegi del rei Alfons V, del 5 de maig del 1441, amb el qual es prescriuen penes rigoroses per a qui injurie o maltracte els consellers de la Ciutat) emet un pregó en data 13 d'abril del 1552: premi de 100 ducats per a qui detinga els culpables, i pena de mort per a qui els ajude. Són arrestats després els germans Torrellas, Salvador Aymerich, Bartomeu Sellés. Es demana la tortura contra Melcior Torrellas, que al seu torn apel·la al Capítol de Cort del 26 de maig del 1484, que eximeix dels turments els nobles i els cavallers, quan no foren acusats d'especials delictes. En el Reial Consell, en data 17 de desembre del 1552, es demana que Torrellas siga eximit de la tortura demanada pel Fisc. Pere Aymerich (nebot de Salvador Aymerich, ja que era fill de Cristòfor Aymerich) ve de la Gal·lura amb una banda de 30 vassalls a cavall i armats, entra de nit en el Convent de Sant Domènec, on s'havia refugiat Jeroni Sellés, que és assassinat. Des de Madrid el Príncep Regent havia de decidir sobre aquests problemes: per a Salvador Aymerich, l'arrest domiciliari (com a ordenant dels delictes contra Sellés); els Zapata, que gaudeixen de riqueses acumulades en dany del Patrimoni Reial; la coalició d'interessos contra l'arquebisbe de Sàsser; el virrei desautoritzat i dominat pel Governador Jeroni d'Aragall; l'assalt al Convent de Sant Domènec. Enmig d'aquest volcà, l'enviament de Segimon Arquer com a Advocat Fiscal Reial tracta de resoldre la situació turbulenta. Arquer es recolza en el virrei i en els més alts prelats de Sardenya.

Aymerich i els seus partidaris procedeixen a formular queixes al Rei, mitjançant Federico Riccardi, contra el nomenament d'Arquer, i a mobilitzar els canonges de Càller i de Sàsser. Segimon Arquer ha de redactar el sumari per la qüestió de Bartomeu Sellés i pels estralls en el Convent de Sant Domènec; procedeix a l'arrest de Salvador Aymerich (senyor de Mara), de Jaume Aymerich, de Vicent Fagondo i d'altres, mentre Pere Aymerich fugí a Roma. En defensa de Salvador Aymerich intervenen: Antonio de Aiatzo, de Mamoiada, que recull testimonis a Gal·lura, i Pere i Brianda Maça Carròs, que conspiren a la Cort. El degà Pere Sanna, Conservador Apostòlic, fa instància per a l'excarceració de Salvador Aymerich, presentant els privilegis dels Cavallers de l'Hàbit de Sant Jaume (el virrei no acull les peticions); nomena Vicent Fagondo familiar del Sant Ofici, per tal de sostraurer-lo de la jurisdicció

Càller: torre de sant Pancraç

secular; intriga amb els canonges de la catedral i obté de l'arquebisbe Heredia una solemne exhortació al clergue Riginí perquè desistesca de l'acusació contra Aymerich i Fagondo. Aquestes temptatives són inútils; les famílies arpleguen deu mil ducats que ofereixen al Fisc com a garantia per a l'alliberament de Salvador, però Segimon Arquer refusa dita garantia.

Pere Aymerich, a Roma (on havia fugit després d'haver organitzat l'homicidi de Sellés, en el convent de Sant Domènec), amb les credencials dels canonges Aymerich, Zapata i Sanna, obté la condonació de la Penitenciera de la Santa Seu. Amb el perdó del principal culpable vénen a caure les causes instruïdes contra els còmplices. El virrei no accepta la condonació, i els canonges Aymerich i Corbu, oït el parer de l'advocat Nicolau Serra, amb la intervenció del notari Sgrecho, excomuniquen el virrei i el Reial Consell, col·loquen anuncis en les esglésies i en altres llocs sagrats, i declaren que amb la condonació de la Santa Seu havia de cessar tota acció contra els autors i l'homicidi de Jeroni Sellés.

L'Advocat Fiscal, Segimon Arquer, demana que el virrei convoque un Consell extraordinari amb la presència dels arquebisbes de Càller i d'Oristany (aquest últim Inquisidor Apostòlic); exposa els perills de l'agitació dels dos canonges i la gravetat de l'ultratge als representants del Rei amb els libels d'excomunió; afirma que la condonació a Pere Aymerich havia de considerar-se jurídicament i teològicament ineficaç, ja que havia estat obtinguda amb la fórmula "*subreptitè et obreptitè*", és a dir, amb la condició de l'exactitud dels fets exposats pel sol·licitant Pere Aymerich. Proposa mantenir els arrestos fets i procedir contra els promotors i els executors dels libels. El Reial Consell fa empresonar Serra i Del Sgrecho en les presons de Sant Pancraç i després els embarca

cap a Espanya. A finals del 1555 els dos canonges i els dos legats són a Espanya, on troben la postura desfavorable del Príncep i del Suprem Consell: el canonge Aymerich és reclòs en un calabós de Valladolid (Pere Maça n'ofereix la garantia); el doctor Serra i Jaume Aymerich són tancats en les presons de Barcelona. El canonge Corbu es queixa a la Santa Seu i declara haver excomunicat de nou el virrei i el Reial Consell.

L'alcaid Zapata és manat arrestar pel virrei. Un acord entre el Visitador i Aymerich produeix el capgirament de la situació: Arquer és enviat a la presó (acusat d'apropiació indeguda en dany del Patrimoni Reial), són arrestats l'Advocat Fiscal Mercet (substituint per Jeroni Olives) i el Mestre Racional Ram (substituint per Salvador Aleu). Salvador Aymerich fa costat a l'acció de Vaguer mobilitzant els seus amics de la Cort: Dea Lobera, de Barcelona; Ritardi i Poca, de Madrid; Soriano, de Valladolid; Ramon de Sant Martí, de Mallorca; Alessio Fontana, un dels secretaris de Carles V; aquest últim, per tal d'adquirir una escrivania per a un tal Pere Ximenes, rebé de Salvador Aymerich, en 1544, la suma de 55 ducats.

Arquer apel·la la sentència: els delictes que li han estat imputats són ara d'índole patrimonial i no criminal. L'exercici del càrrec d'Advocat Fiscal és atorgat després a Joan Atzeni, advocat d'Aymerich. Aquest indueix Vaguer a valdre's de la facultat incontrollable de Comissari del Gran Inquisidor, per tal de fer recloure Arquer en les presons del Sant Ofici, tallant-li tota possibilitat de defensa. Pere Vaguer, com a representant del Sant Ofici, inicia un procés en matèria religiosa contra el virrei Cardona, la seua consort Maria i altres familiars, acusats d'heretgia, d'exorcisme i d'adorar el diable. Cardona és reclamat en la Cort per a disculpar-se: el Regent, príncep Felip, el Suprem Consell d'Aragó i l'Inquisidor General (que secretament havia enviat Jerónimo Zurita, secretari del Sant Ofici, per a fer un informe) comprenen que les acusacions són inconsistentes i deriven de l'odi dels nobles sards i de l'ambició del bisbe de l'Alguer. El front de combat es reequilibra: el virrei és reintegrat, Pere Vaguer és tomat a enviar a la seua diòcesi (destituït del càrrec de Regent en el Suprem Consell d'Aragó); Atzeni és destituït; l'Agutzil Pere Alfons Despues, empresonat i després expulsat; Simón i Joan Sanna, del Sant Ofici, privats dels seus càrrecs; els testimonis falsos, en part empresonats, i en part cremats a la foguera. Després de 13 mesos i 16 dies de captivitat, Arquer és alliberat, però Pere Vaguer, des de l'Alguer, li prohibeix exercir l'advocacia. Arquer, a Espanya, aconsegueix ser reintegrat en els càrrecs, així com el títol de cavaller, transmissible als seus descendents. Anteriorment, els anys del 1547 al 1549 havien estat per al virrei Cardona aparentment tranquils; Joan Antoni Arquer, a Madrid, era patrocinador de moltes riques famílies, enfront de la Cort i del Suprem Consell d'Aragó. La família Maça Carròs (Dona Brianda i Pere Maça) li confia diverses causes, disminuint així el poder de Salvador Aymerich que era llur administrador.

Una carta de Joan Antoni Arquer, en juliol del 1549, invita Salvador Aymerich a confiar el patrocini, assignat fins a aquell moment a Joan Atzeni, també al seu fill Segimon, dividint els salaris en dues parts iguals, i concedint a Segimon la capitania de la Curadoria Seurgus, amb dret de substitució en favor de Miquel Campillo.

El 30 de maig del 1549, Cardona és cridat de nou, amb l'assignació de mil ducats anuals a càrrec de les rendes del Marquesat d'Oristany i del Comtat del Goceà: s'obri la vacant i és nomenat president del Regne Jeroni d'Aragall. La situació es posa al roig viu.

La intervenció de Segimon Arquer havia portat a la detenció de poderoses personalitats del partit d'Aymerich. Quedava encara lliure Azor Zapata; la sobtada mort del Mestre Racional Francesc Ram l'implica de ple en les instàncies en curs. Francesc Ram, en 1550, havia substituït en el càrrec son pare Joan, que s'havia quedat cec; havia contret després matrimoni amb Francesca Carrillo, neboda d'Alfonso Carrillo, però el matrimoni no fou reconegut pel seu tutor Zapata, que havia intrigat pel nou casament amb el seu fill Francesc; mentre disputava per diversos plets de competència dels dos furs, civil i eclesiàstic. Francesc Ram moria de sobte amb indicis d'enverinament. Com que la mare del mort declarava contra Zapata, aquest fou sotmés a procés.

Salvador Aymerich, per tal d'eixir de la difícil situació, organitza la retirada de l'acusació dels parents del difunt Sellés: la vídua és convençuda amb bones paraules, i a la filla de Jeroni Sellés, Anna, la casen amb Jaume, fill bastard de Salvador, que s'havia doctorat en l'Estudi de Pisa. A la filla del difunt Jeroni Sellés, li era atorgat el dot amb els següents censos: 200 lliures de Vicent Fagondo, 900 lliures de la consort de Pere Aymerich, 300 lliures de la consort de Jaume Aymerich, 800 lliures del seu sogre Salvador, 200 escuts de Miquel Torrellas, implicats o ordenants de l'homicidi.

A finals del 1555 mor el virrei De Heredia, suport de Segimon Arquer; la regència és atorgada a Jeroni d'Aragall, Governador de Càller i de Gal·lura. Aragall, a penes instal·lat, substitueix els membres del Reial Consell (és introduït Antíoco Porcell, cosí de Salvador): Arquer es troba com una ovella entre els llops: *"e io pobretillo quedé como oveja entre los lobos, triste y solo"*. Zapata, en pública audiència del Reial Consell, injuria Arquer i passa a l'acció, sense que Aragall moga les pestanyes: Arquer intenta el consegüent procés, però Zapata declara el jutge sospitós cap a la seua persona. Arquer informa el Rei amb un detallat memorial.

Jaume Aymerich obté la llibertat; el seu germà (el canonge Joan) i Corbu, Serra i Del Sgrecho, són confinats a Valladolid.

En 1556 tenen lloc alguns esdeveniments decisius: el 22 de febrer, Salvador Aymerich (en presó des de feia dos anys) presenta a Aragall un recurs contra l'Advocat Fiscal Reial, Segimon Arquer, considerat sospitós cap a la seua persona; a meitat d'any, Arquer és detingut, i després, en data 15 de setembre, el doctor Antíoco Porcell és encarregat d'exercir el càrrec d'Advocat Fiscal Reial, durant el temps d'incapacitat d'Arquer; poc després de la mort de Francesc Ram, Mestre Racional, a primers d'octubre, és nomenat Alessio Fontana, amic de Salvador; el 7 d'octubre del 1556 Salvador Aymerich és declarat absolt. Els Aymerich organitzen una intriga amb l'ajut d'una dona de mala fama, Aldonça Bombuya: aquesta acull Sibil·la Moya (que era defensada en una causa pel pare de Segimon Arquer, i accedia fàcilment a casa d'aquest) i la convenç perquè enverine Segimon. L'intent no es porta a terme: abans Moya exposa el fet a Arquer que, d'acord amb son pare, informa l'arquebisbe De Heredia. L'arquebisbe demana consell al canonge Ruger, lligat al degà Zapata per vincles d'interès, i adversari d'Arquer, a pesar d'una reconciliació en ocasió del jubileu. Els Aymerich són informats per Ruger sobre el descobriment de la intriga. Ruger prepara encara una sèrie de proves per a demostrar que Arquer, amb relacions il·lícites, havia subornat la dona contra els seus adversaris. El Regent Aragall i el Reial Consell recullen les acusacions i fan arrestar Segimon. El 3 d'abril del 1558 la princesa Joana, havent

escollat el Suprem Consell d'Aragó, allibera i absol Arquer de les acusacions infamants de Bombuya, orquestrades per Salvador Aymerich i per Azor Zapata (són decisius els testimoniatges del Veguer i de l'Assessor, presents de manera discreta en algunes conversacions atribuïdes a Arquer pels seus enemics); mentre tant, Aragall perd la Regència pel nomenament, en data 26 d'agost del 1556, d'un nou virrei per part del rei: Álvaro de Madrigal.

En les actes notariais és possible recuperar moments de vida econòmica i social que poden servir per a una major comprensió de l'enfrontament polític en acció, i són útils, de tota manera, per a valorar la complexitat dels fenòmens. En aquest treball subministrem algunes informacions que són anticipacions d'un treball més ampli, que es troba en curs.

El dia 7 d'octubre del 1536, Joan Antoni Arquer rep 3.857 lliures de les rendes del Marquesat d'Oristany (ASC, *Atti legati*, vol. 885, notari Antoni Olivari). En 1553, Joana Arquer, muller d'Antoni Joan Arquer i mare de Segimon, ven l'Oficialia de l'Encontrada de la Curadoria Seurgus a mossén Miguel Campillo (ASC, *Atti legati*, vol. 621, f. 58); en 1560 l'Oficial de la Curadoria Seurgus és Joan Adceni, que resideix a Gergei (ASC, *Atti legati*, vol. 626, f. 6). En 1578 la Reial Audiència resol una reclamació sobre Gesico i Mandas, per Joan Peiró, procurador de Tiberio Sanna, a Pere Joan Arquer (ASC, *Atti sciolti*, vol. 886).

El 12 de novembre del 1546, Caterina Cerveró, vídua de Bonifaci Cerveró, ven alguns béns (ASC, *Atti legati*, vol. 617). Baltasar Cerveró, segons el Visitador Clavero, és parent dels Arquer.

En 1546 Blai d'Alagó, Jeroni Comelles i Pere Moro, per una part, i Maties Cavaller i Simone Parascosso, per l'altra, fan un contracte notarial per un "*creditum sive litteram*" de 400 escuts, que ha de rebre Gómez Xuárez de Figueroa, ambaixador d'Espanya que resideix a Gènova. (ASC, *Atti legati*, vol. 677).

En 1555, Jeroni Comelles és "*receptor*" del Marquesat d'Oristany i contracta un cens de mil lliures amb Tiberio Sanna (ASC, *Atti sciolti*, vol. 255). En 1557, Alí del Governador i la seua muller, Fàtima de mossén Jeroni Comelles, reben de mossén Antoni Calabrés 15 escuts per a pagar la resta del rescat de Fàtima. Alí farà els següents serveis per a Calabrés: tallar la llenya per a la casa, portar tota l'aigua necessària per a beure. "*penyar la cavalcadura, netejar la mundícia, donar recapte al formaje a la primera sal*" (ASC, *Atti legati*, vol. 625).

En 1546 mossén Francesc Sarroch, d'Estampaig, fa una procura a Joani Meli, de Sedilo, per 100 ducats d'or, de la lletra de mossén Marc Cavaller: els ducats han de ser lliurats a mossén Miquel Vilasclars. (ASC, *Atti legati*, vol. 677). En 1571, Antoni de Quenza i Jaume Sarroch contracten l'arrendament de les "*carnisserias*" (ASC, *Atti sciolti*, vol. 886).

En 1561, en data 11 de juliol, Hamet de mossén Fagondo rep de mossén Gaspar Àngel Llunell una suma en ducats per a pagar el rescat de seua muller Barca: promet pagar; quan li siga requerit, durant el temps del préstec, governarà el cavall, portant l'aigua "*graciosament*" (ASC, *Atti sciolti*, vol. 256). En 1570, hi ha l'inventari dels béns de Bernardo Fagondo, mercader de Gènova (ASC, *Atti legati*, vol. 1560).

L'any 1538, Jeroni Sellés ven peces de roba a Villazor (ASC, *Atti legati*, vol. 618)

En 1547 Joan Sellés és segon conseller de Càller i fa un contracte amb Joan Guió

(ASC, *Atti legati*, vol. 618). En 1553, un contracte per 250 escuts és firmat per Joan Sellés, mercader d'Allassio (*Ibidem*, *Atti legati*, vol. 621); el mateix contracta 207 ducats amb Antoni Fortesa i amb Vicent Bacallar (*Ibidem*). En 1555 (22 de juny) Joan Sellés ven al magnífic Jeroni Terre un cens de mil lliures amb la pensió de 80 lliures (*Ibidem*, vol. 623).

Beatriu Mombuy, en 1547, és present en una acta notarial per a vendre una casa (ASC, *Atti legati*, vol. 618, f. 62.). En el mateix període (ASC, *Atti legati*, vol. 617) compareix un tal Francesc Mele, àlias Mombuy de Santa Vendres.

En 1547 Damià de Campos, "sot veguer" de Càller, adquireix un pati (ASC, *Atti legati*, vol. 618).

El 21 de febrer del 1559, Joan Navarro contracta amb "mestre" Antoni Gallus, pintor de Vilanova: un retaule "pintat ab oli" amb la Mare de Déu del Pilar i al seu costat Sant Jaume i tres pelegrins, al costat 4 "pelegrins e armas de dit Navarro" (ASC, *Atti legati*, vol. 624). En data 22 de gener del 1547 un tal Petrus Gallus, "munditor pannorum" compra la casa de Jacobo Guilarza "olitor" (ASC, *Atti legati*, vol. 618).

El dia 5 de gener del 1561 s'obri un plet per l'Escrivania de la Baronia de Pula i de la Baronia de Sant Miquel: Nicolau Pascual crida en causa Rafael Asensi per la Baronia de Pula. A Asensi, el Comte de Quirra li ha atorgat l'Escrivania de la Baronia de Sant Miquel: segons el costum dels antecessors els correspon també Pula, amb el poder de "posar capitans, oficials, escrivans" i altres funcionaris de la Baronia. El plet és cancel·lat i la transacció acabada per Martí de Portillo, capità: durant la vida d'Àngel Asensi (fill de Rafael), Nicolau Pasqual pot servir amb poder de substituir; Pascual renuncia a altres drets sobre el càrrec i s'accontenta amb la simple possessió; una volta mort Àngel Asensi, Pascual i els seus successors poden "pasar escrivà" lliurement, i no mouran cap causa (ASC, *Atti legati*, vol. 627).

Pel que fa a la família Cola, hi ha algunes informacions. El 17 d'abril del 1546 Andreu Cola, mercader d'Estampaig, ven una vinya (ASC, *Atti legati*, vol. 617)

En 1557 Nicolás Cola, doctor en ambdós Drets i *Advocatus Fiscis*, ven al germà Salvador la vinya que posseeix "en lo pla de Sant Miquel" de Càller (ASC, *Atti legati*, vol. 625). En data 27 de gener del 1561 la vídua de mossén Andreu Cola fa procura al seu fill Nicolau Cola, *J.U.D., Jure utroque doctor* (ASC, *Atti legati*, vol. 627, f. 43).

El 15 de juliol del 1539 s'estipula un compromís entre Joan Adceni i Àngela de Madrigal, abadessa de Santa Llúcia de Càller (ASC, *Atti legati*, vol. 885). El 18 novembre del 1561, Álvaro de Madrigal, Lloctinent General, reconeix al seu majordom, Jacobo Monello, el compte legal de l'administració de la casa (ASC, *Atti sciolti*, vol. 256)

En data 18 de gener del 1561, el reverend Joan Beltran Dailon, canonge de Càller, arrenda per 5 anys la canongia d'Ullastre a mossén Miguel, mercader, de Càller (es tracta dels pobles de Baunei, Triei, Girasole, Lotzorai), pel preu de 500 ducats, és a dir, 100 ducats a l'any.

El 22 d'octubre del 1561 Joan i Francesc Limona són procuradors de mossén Nicolau Boy, canonge d'Arborea, resident en la Cúria romana; aquests prenen en arrendament del venerable Jaume Dessí, per tres anys, des del primer de novembre, les rendes i delmes de la canongia de Gonnostramatza, pel preu de 180 ducats, a 60 ducats a l'any (ASC, *Atti sciolti*, vol. 256).

2b. La vida cultural de la Sardènia d'aquells anys ha deixat petja en les diverses biblioteques pertanyents a nobles, alts funcionaris reials, homes de Dret, metges, mercaders. Resulta útil llegir el treball de R. Di Tucci (*Librai e tipografi in Sardegna nel Cinquecento e sui principi del Seicento*, en "Archivio Storico Sardo", vol. XXIV, 1954) on, després d'un pacient examen de les fonts notarials, aconsegueix localitzar una nodrida colònia lligur (entre altres l'advocat Federico Riccardi, genovés, adquireix fama en processos famosos, com aquell per al poble de Mara entre els nobles Dedoni i Salvador Aymerich), dedicada al comerç de cereals, embotits, pells, formatges, vins; importa sedes, llins, cotó, teixits, practica la pesca del corall. Una altra presència interessant és la dels napolitans (comerciants i artistes), brescians i milanesos (armers i "spasers", ferrers), piemontesos (mercaders), toscans (negociants), pisans i luquesos (mercaders). La pràctica econòmica d'aquests immigrants ha introduït a Sardènia un comerç de productes i un intercanvi cultural que necessiten ulteriors estudis. Di Tucci fa una llista dels llibres de la biblioteca d'Agustí Gualbes (segons l'inventari del 1576): clàssics llatins, humanistes com Valla, Pontano, Bembo, Giovio, Dante, Petrarca, Machiavelli, Castiglione, Priorato, Gelli, Sabellico. Les nostres recerques en les actes notarials permeten un aprofundiment de coneixements sobre el patrimoni llibrer en circulació. En l'inventari que féu preparar la vídua Elena Bellit, la biblioteca d'Agustí Gualbes, en 1584, posseeix: *Las quatrocientas preguntas del admirante; Libre de mostrars; la decena de César* (sic); *De privados y de los inventores del marcar; Crónica del Rey Rodrigo; Crónica General d'Espanya; Morales de Plutarco; Flos sanctorum; Copilació de las obras de Joan de Mena; El Dante en lengua castellana; Prima e seconda parte dele medalle dei più illustri e fulgeniti homi et domne; Alziato; libre de guizades, menjares y potajes; Josepho De bello Judaico* (ASC, *Atti notarili di Hieronimo Horda*).

És important assenyalar la presència d'alguns llibrers (citats per Di Tucci): Hieronimus Luchadello (llombard), que en setembre del 1554 facilita, a crèdit, molts llibres a Giovanni Corrado, que tenia una escola en la casa de Jeroni d'Aragall, Governador del Cap de Càller i Gal·lura; Stefano Prato (1561), Antonio Bizioyero (1569), Stefano Moretto, Vincenzo Sambenino, (de Salò, 1567), i Giovanni Maria Galcerin (d'Edolo), ambdós súbdits de la República de Venècia (on "la tolerància religiosa i la relativa llibertat política havien obert les portes a pensadors, editors, llibrers i perseguits"), Antonio Garnier (de Lió), Della Gatta. Un fabricant de paper és Sartorio Prato, de Mòdena (1591). L'establiment tipogràfic de Nicolau Canyelles, natiu d'Esglésies, canonge prebendat, enriqueix la presència de llibres en les biblioteques dels sards de condició acomodada.

El treball de B. Anatra, *Editoria e pubblico in Sardegna tra Cinquecento e Seicento* (en "Insula Christianorum", Cagliari 1997) examina l'activitat tipogràfica de Canyelles (impressió del Catecisme o *Summa de la religión christiana* del jesuïta francès Auger; *De arte retorica* de Suárez, en 1579; *De institutione grammaticae latinae*, d'Álvarez, 1587; *De la imitación de Jesu Christo e menosprecio del mundo* de Tomàs de Kempis, atribuït a Jean Gerson, 1567; *Carmina* de Venanzio Fortunato, 1574; la producció didàctica de Juvenc, Seduli, Arator i Prudenci, 1573-1574; Epístoles de Ciceró; *Metamorfosi* d'Ovidi; *De institutione feminae christiana*, de Vives; *Década de la passió*, del virrei Juan Coloma; *Canones et decreta conciliari*, 1567 i 1578; *Esercizi spirituali* del jesuïta Loarte, 1567 i 1574; manual per a confessors de Polanco, 1567;

Ordo baptizandi, 1587). Una vegada més B. Anatra fa un quadre de la procedència dels llibres de l'arquebisbe Parràguez: sobre 450 títols (l'inventari és del 1573), la meitat vénen de Venècia i de Basilea, 28% de París i de Lió, 4% de Roma, de Colònia el 5%, d'Anvers vora el 4%, d'Espanya un 1,5%. Canyelles tenia 3.000 volums, Montserrat Rosselló 5.000, G. F. Fara 1.100 volums.

Pot ser útil veure els títols dels llibres d'algunes biblioteques, que hem trobat, per fortuna, en la immensa mar de les cartes notariales de l'Arxiu d'Estat de Càller. En 1591 la biblioteca del difunt Joan de Madrigal (recordem que el virrei Álvaro de Madrigal deixà els seus béns abans del 24 d'octubre del 1569) presenta els següents llibres: *Flos sanctorum*, *Instructió de les Verges*, *Plutarco*, *Las morales de sant Gregorio*; *De los nombres de Christo* (de Fray Luis de León); *De retractos dels emperadores*.⁴ En el mateix període són inventariats els llibres de Cosme Tola "*Consultor del S. Officio*". Casat el 3 d'abril del 1575 amb Joana Roqueta, els criats de la casa dormen en l'estudi, els "sclaus" dormen en la cantina; l'escriptori és "*desugellat*" pel Sant Ofici per obra de mossén Cristòfor Gessa. En dos "*parestajes de tenir llibres de taula, un gra y l'altre xich en los quals si trobarà los llibres següents: los tests civils* (5 volums); *texts canònichs* (tres volums); *los Bartols* (10 volums); *los Paulos de Castro* (7 volums); *los especulladors* (tres volums); *Comunes oppiniones* (tres volums); *los Bertachins* (4 volums); *Marçi de Mantua comentaria*, *Decius in civile*, *Suma Azonis*, *Joannis Francisci Aripa*, *Cons. Alex.* (4 volums), *Joannes Faber S. Inst.* (un volum), *Joannes de Platea S. Inst.* (un volum), *Joannes Franciscus Otzeri*, *Christophorus Porcus S. Inst.* (un volum), *Angelus Aretinus S. Inst.*, *Bartholomeus Socinus S. Corpore juris civilis*, *Marianus Socinus super decretales*, *Franciscus Curtius junior in vetus: repetitiones diversorum in jure civile: cardinalis Alexandrini S. distinctionibus*; *Philippus Francus S. Sexto libro decretalium*; *Dominicus de Sancto Geminiano in canonico*; *Les obres de Baldo*; *Opera Jasonis* (9 volums); *Opera Alex.* (5 volums); *Opera Aberici de Rosate* (8 volums); *Opera Abatis* (9 volums); *Repetitiones diversorum doctorum in jure canonico*; *Detius In civile*; *Andreas de Yserna super usibus feudorum* (un volum); *Decius De regulis Juris*; *Baldi Perusini In usus feudorum* (un volum), *Jacobus Aluanatus Super feudis*; *Tractatus et cauthelarum Bartholomei Capola*, *Opera Felini*, *Sebastianus Vantius De nullitatibus*; *Angeli De Gambelionibus De Testamenti*, *Tractatus Mariany Socciny In Materia successionum*, *Lanselloti Politi Super lege filium quem habentem et familie hersiscunde*, *Digestum inforciatum*, *Guilhelmus Benedictus De testamenti*, *Stephanus Audifredius De parlament* (en un volum xich); *Tercium volumen Tractaticum diversorum doctorum*, *Dels Consells de Philippo Decio*, *Corpus Canonicum*, *Corpus civile* (en quatre volums in quarto folio dels antics y se fa nota que falta lo Infortiato), dos llibres en part escrits de mà que són abecedaris y repertoris; *Llibre dels Usajes y Constitutions de Cathelunya*; *Tractatus Pauli Grillandi De hereticis et sortilegis* (en un volum), *Practica Ruberti Marante*, *Decisiones ratae: Decisiones Afflicti*; *Decisiones Tolosanae*, *Tractatus de sindicatu variorum auctorum*; *Andrea Alciati Tractatus de presumptionibus*, *Tractatus diversorum super maleficiis* (un volum

⁴ No és estrany trobar interferències entre català i castellà en alguns dels títols de llibres, en les relacions que vénen a continuació. El castellà comença a introduir-se a Sardenya a partir del segle XVI (dos segles després que el català), i la convivència entre ambdues llengües (a les quals cal afegir el sard) provocava freqüents confusions de vocabulari i de grafia entre els escrivans sards (*N. del T.*).

xich); *Ypoliti Reminaldi super Institutionibus: Jason De Actio, Tractatus et cauthelae Bartholomeia Zapola; Decisiones Guidonis; Vocabolarii utriusque; J. Negutzatius De pignoribus et Ypothecis; Tractatus feudorum Francisquini Ursi; Singularia plurimorum doctorum, Decius De regulis juris; Angelus de Aretinus De maleficiis; Rotae Bononiensis, Tractatus Substitutionum Lancelloti Puliti; Flores ultimarum voluntatum Rolandini Bononiensis (un volum xich); Familiares questiones Augustini Beroy; Decisiones Rote (en un volum en quart)*”.

En 1591 hi ha l'inventari de l'herència dels nobles Dedoni (intervenen Caterina Dedoni i Mora, vídua de Ferdinando Dedoni, senyor útil de Gesturi, i Teodora Blancafort, vídua de Guido Dedoni). La biblioteca descrita és interessant: *Epístulas familiares de Don Antonio de Guevara en lengua spanyola; La segunda parte de la Historia general de las Indias; Historya del invicto cavagliere Lator en lengua Ytaliana; Dealogues de Francisco de Avyla en lengua castellana; Deli cose Aetiopice en lengua Ytaliana; Delos tiempos de fray Ambrosio; Comensa el tratado del seráfico doctor san Bonaventura en la contemplación de la vida de nuestro señor Jesu Christo; Historia de la cosas de Aetiopia en lengua spanyola; Marci Tulli Ciceronis epistulae familiares; Hieronimo Dedo secretario de la Illustre Repubblica veneciana de diversos caracteres de letras; Aprehensión de república y espejo del alma; De albeytaria; Pigmalióne figliolo dell'imperatore palnadino (?); Historia de Florambello de Lucca; Cavagliere Palmerino de Inglaterra a Floriano suo fratello; Palmeryno de Ingalterra figliolo del Re Don Duardo; Lopere magnanime dei due cavaglieri dela tavola rotonda; Le transformacioni de ms Ludovico Dolce; Rime del comendatore Anibal Caro; Mambryano, La historya de los nobles cavalleres Oliveros de Castilla; Astolfo furioso; Orlando furioso; Testament novi editio Vulgata; Calandra comedia de messer Bernardo Divicio (?); La Diana de Jorge Demonte; Marco Aurelio; Orlando Furioso; Epistulae beati Hieronimi; Diurnal Roma xich del officii vell; libret del Petrarca sens principi; Dichos y hechos notables del Rey Don Alonso; Reglas militares Antonio Cornazano en castellà; Corpi sct reliquie et di Roma; Innamoramento de Rinaldo; Comentarios de Cayo Julio César; Josepho De bello Iudaico; Guyone dele guerre de Roma; Sumarya y verdadera relación del viage quel justissimo príncipe de la Spanya Don Phelipe a Inglaterra; Romances que tratan del nacimiento de nro Senor Jesu Christo; Alphabetum Graecum; Repertorio de cuetas (?); Los dichos de los siete sabios de Grecia; Martchy Valerii Martialis Epigramata; Opere del'arte del malscalcio de Lorenzo Russio; Serafino Opera de lo elegantissimo poeta Serafino; Terencii Aphry Comedie; Les Dechades de Titolo Livio; Glosa sobre los cobles de Jorge Manriquez; Castigos y exemplos de Catón; Quatuor passiones domini nri Jesu Christi; Minerva Aragonie Assis de any super putacio; Valerii Maximi dictorum factorum et memorabilium exempla; Nova selva de varie lectioni de Gaudensio Merula; Vocabulario de las dos lenguas toscana y castellana; La crónica de los nobles Cavalleros tablante de Rycamo; Apólogo de la ociosidad y el trabajo; Le Amadigi de sant Bernardo; Ovidii Nasonis Metamorphoses; De letradura la cronyca troyana; Los dotze triumphos de los dotze Apóstoles fechos por el cartuxano professo en sancta Maria de las cuevas de Sevilla; Tractado de la hermosura y del amor; Les obras de Xenophon; Libro de la verdad; Capítols de Cort del Stament Militar de Sardenya; Cronyco del Excelentíssimo príncipe don Florizel de Nigüea; De la Sylva de varya lectio; La crónyca del Rey Don Rodrigo*

con la destrucció d'Espanya; Libros del muy noble y valerosísimo cavallero Félix Magno; Crónyca del muy alto príncipe y sforsado cavallero Valerya de Ungria; Décadas de Tito Livio; Los sinch libros de la pymera parte de los Anales de la Corona de Aragón; Llibre de agricultura (en castellà); Llibre de Corta de Lloch; Pragmática dels lladres stampada; un lunari vell.

En 1591 és inventariada la biblioteca de Jaume Boy, a cura de la vídua Violant Boy i Fortesa: *“un missal nou de tot full; sinch calepens ab la interpretatió de llengua italiana; Thesaurus ciceronianus de Mario Nitzolio; Martirologio Roma; una Bíblia; un Breviari daurat en octavo full; la part yemmal del breviari; l'altra part del breviari estival; De les meditations y vida y lloors de nra Señora; De la rectorica ad Erennium; Tractat de Fabio Albergati del modo de arridare a patxe les inimicitie private; De les meditations sobre lo misteri de la passió y resurrecció de nre Sr. en llengua Ytaliana; Los officis de Ciceró; Relatione del assedio de Parichi (sic); De la rajon de stato de Gioan Botero; lo ordinari del offici major; Delle cose notabili dele cita de Venecia; Aeliani de militaribus ordinibus instituendis; Del governo di regni; Malleus maleficarum; Cicero De oratore; De Oracio Flaco; de les meditations de la Passió de nre Señor, en llatí; altre llibret en llatí de la vida de sant Ignacio fundador de la Companya de Jesús; libre de March Antoni Moreti; De les professies del abat Joachim; llibre de la meditacione sopra li principali misteri de tuta la vita de Christo; Els artificiosi et curiosi moti spiritali de Gerrone (sic); Institutiones in graecam lineam; Vita del patre Ignacio Loyola: La historia de les Índies de Joan Pere Maffei en llatí ab la vida del pare Ignacio fundador de la companya de Jesús; Petri Joanis Perpiniani Valentini e Societate Jesu orationes; Dels fruits del abre de la Sanctíssima Creu de fra Lluis de Granada en llengua Ytaliana; Hieronimi Plati ex societate Jesu de bono status religiosi; Thesaurus Ciceronis Maritzoli; altre calepi de la matexa manera dels dalt inventariats; De la auctoritat de la Ciutat de Venècia; De la vida de Ignacio Loyola fundador de la Companya de Jesús en llatí; La Bucòlica de Mantuano; Llibre de archiprete Fara de rebus sardois; llibre de Valerio Màximo; la Ulixea (sic) de Omero; de les obres de March Hieronimo Vida; La Hierusalem liberata de Torcato Tasso; de les obres de Angel Policiano; llibre intitulat Ordine de cavalcare e de conoxer les nature deli cavalli; llibre en espanyol de reglas de la cavalleria de la briga; Llibre de les obres de Joan de Mena”.*

En 1572 (2 d'abril) la vídua Antíoca Cabitsudo, per l'herència de Joan Francesc Cabitsudo, fa executar l'inventari. La biblioteca consta d'aquests llibres: *“doze papers pintats de diverses ymatges de diverse colors; un llibret intitular las Yglesias et indulgentias de Roma y una gramàtica de sanct Pere molt vella; llibre del rosari compost per mossén Mexia (?); Dictionariolum juris civilis; Seduli pascale cum comento; llibre intitulat Edagia Erasmi; unes hores molt usades; llibret libelli duo de morbo gallico; llibre ho grammatica de Donat; Il Raverat dialogo de mossén Jusepe Detusi; De geometria; De medecines de Valerio Corda; catechisme ho sumari de la religión christiana molt vell”.*

Els llibres de la biblioteca de Jaume Blancafort són així titulats: *“Lo quart de Cartuxà; Recopilació de todas las obras que ha scryto fray Alonso de Oroseo; lo segon del cartuxà; Los set sa... en vulgar; Libro de guisades, ... y potages; Confesional; Instrucció de mercaderies; ... un llibre gran de Apiano Alessandrino de les istòries*

romanes; altre libre de la mateixa forma de Pontano de Bello Neapolitano et de Sermones; Dionisi Alexandri Alicarnacen Antitquitatum; De Cornelio Tacito; altre llibre de la mateixa forma de Pompeo Me Del siti del mo...; llibre in octavo folio de les Ystòries venecianes de Marco Antonio Sabelico; de Marcho Guazzo; En Ytalià del Bispe de Nocera Paulo ...; de Gaví Sambigujó sart; De la pesta del doctor Porcell; gramàtica grega y llatina; compendi contra pestilèntia; del Aretino que's diu Abbatimento poetico; altre llibre intitulat Laurencio Valla De lingue latine...; Pretarca; De Pere Vitory castigacione in conservacione: llibre de Marco Guazzo de tots los fets dignes de memoria; Quintiliano Gripho: ... llibre grech que's la segona part de Luciano Samossatenso; altre llibre grech que's la primera part del matex; altre llibret de Christòphol Longolii de dos oracions per deffensa de lesa magestat; llibret de Vicencio Obsopo; Expositió sobre Orlando Furioso de m.co Juanio Fornaro; llibret del poeta Serafino Aquilano; del Cortegano; Prose de monsignor Bembo; Discorso sopra il principio de tuti il canty; Orlando furioso del aura terrahina; llibre grech que son les oracions y epistules de Ysocrates; Les Ystòries de Marcho Guazzo; les epístules de Ciceró en lengua italiana; Les obres de Luciano; llibret de Machobrio In sonnum Scipionis; Lexicó grech y latí; llibret en italià del bispe Paulo Giovio de Nocera; la doctrina christiana en cathalà; ... De Vicencio Calyneta poeta; dos llibrets la que's a Petrarca y l'altre les Comedies de Terencyi; la Comèdia de Calandra: de Valerio Maximo; Los Comentarís de Cèsar; Les epístules de Ciceró ad Atticum; primera part de las dechas de Tito Livo (sic); de Ciceró De la philosophia thomus primus; De Sillii Ytalici De bello punico; Teocryto Siracusano; de Quinto Cursio De gestis Alexandri Magni; De la retòrica de Ciceró (segon thomo); Suetonio Aquatico; de Marcial; Tito Lucretio Caro De rerum natura; De Lucano De bello civili, Stacio Papirio; de les tragèdies de Sèneca; Dechas de Tito Livio (III, IV, V); de Cathulo Tibulo; de Cladio poeta; altre llibret que's lo Dante; llibret de Homero Ylliaco en vers llaty; de la philosophia de Ciceró (segon thomo); un flos sanctorum molt vel y faltan molt fulls y squinzat”.

En el mateix període Juan de Rucas, tutor de Francisca de Rucas (filla d'Alfonso de Rucas), hereu de Montserrat de Rucas (abans Regent la General Tresoreria), fa procedir a l'inventari del patrimoni. Els llibres de la biblioteca són els següents: *Les dechas de Tito Livio*; *Legendario dele vite de tuti santi*; *Manual de confessores y penitentes*; *Il XXXV libro de la persona de Pau Longo*; *la prima parte de Monte Calavario*; *Guia de pecadores*; *Imagen de la vida christiana*; *Sylva de varia lectio*; *Imagen de la vida christiana*; *Faretra del diví amore*; *Gratyos combite de las gracias del sancto Sacramento del altar*; *Juan Gerson de la Imitatio de Jesu Christo*; *Il Petrarcha*; *Aritmetica per Antich Roca de Giron*; *De la oratió y meditació: Dele letere de mossén Claudio Tolomei*; *Essercicio de la vita Christiana*; *Catechismo o suma de la religió Christiana*; *Del spejo de consolació (5 llibres)*; *Orlando furioso*; *Déchada de la passió de nro Redentor*; *Breviari Del Cardenal Sciacius (?)*; *Institutio para bé confessar*.

Les Instruccions de Sant Ignasi de Loyola sobre la manera de procedir contra els heretges del seu temps (cfr. *Monumenta Ignariana*, *Monumenta Constitutionum Epp.* VII, 398-404; XII, 259-262; X, 689-690, 1-4, 15) permeten comprendre el clima d'aquells anys (13 d'agost del 1554). Alguns documents adreçats a P. Canisio tracten

dels mitjans per a extirpar l'heretgia i per a consolidar la religió catòlica, a més del zel per a la salvació de les ànimes, la pregària, la celebració de les misses, el bon exemple dels missioners, la conversació espiritual, els exercicis, ocupar-se de les obres de misericòrdia. Entre els remeis humans, el fundador dels Jesuïtes proposa: el rei Ferran I hauria de declarar-se acèrrim i públic enemic de tots els heretges i no hauria de suportar que cap heretge formara part del consell del rei; seria útil a més, no permetre que els diversos càrrecs de govern foren ocupats per persones contaminades per l'heretgia; quan un és conegut com a heretge o és fortament sospitós d'ésser-ho, no se li haurien d'assignar honors o riqueses, sinó que hauria de ser-ne privat; si després s'utilitzaren, amb alguns, càstigs exemplars com la pèrdua dels béns, l'exili o la mort, hom s'adonaria que cal ocupar-se seriosament del problema religiós; semblaria bé que tots els docents i aquells que tenen llocs de responsabilitat en les universitats i en els col·legis, i que són sospitosos d'heretgia, foren privats del seu ofici; així s'evitaria de corrompre la joventut per part d'aquells que haurien de formar-la a la pietat; seria útil que tots els llibres herètics foren cremats o portats fora dels territoris depenents del rei Ferran I; de la mateixa manera seria oportú no servir-se dels llibres escrits per heretges, encara que no siguin herètics en el contingut; i açò per motiu dels autors; així mateix seria útil prohibir, sota greus penes, la impressió de llibres escrits o comentats per heretges, com també introduir-los des de l'estranger.

3. La correspondència de Gaspar de Centelles (cfr. Cocco, pàg. 59 i seg.) està constituïda per vuit cartes (conservades en la Biblioteca de la Universitat de Halle). Segimon, acabats els estudis, resta alguns mesos a Siena i després torna a Sardenya a finals del 1547. En data 2 d'abril del 1548 el bisbe de Lugo, Comissari General per la Croada, li confereix el càrrec d'assessor a Càller (en el mes de juliol). En aquest període inicia la relació epistolar amb Gaspar de Centelles: vuit cartes, de les quals la primera és del 28 de juliol del 1548. En la primera carta és dominant el tema de la mort de la mare de Gaspar de Centelles: la mare morta per al món està viva en cel. La idea clau és la imitació de Crist-exemple-redemptor-salvador nostre, a la voluntat del qual hem d'uniformar-nos. Sardenya apareix a Arquer "*triste y desventurada*": la renúncia als estudis estimats, a les doctes disquisicions teològiques i l'adhesió a les intrigues polítiques i econòmiques, a les disputes locals al costat d'incultes membres de la noblesa, àvids només de poder i riqueses. Algunes citacions de les Escripures en la primera carta (9 d'un total de 15) figuren en la *Institutio* de Claví. Les idees paulines del Benefici de Crist circulen entre els "Spirituali" italians, com Marcantonio Flaminio. En la segona carta deixa veure el desig de no prendre part en les intrigues polítiques en les quals està implicada també la seua família: ell aspira a l'ànim tranquil dels estudis. Es comunica l'arribada a Sàsser de Joan Baptista, germà del físic Tomàs Roca (arrestat per la Inquisició), amic de Segimon Arquer; en aquesta carta reprén els motius de Petrarca: el cansament, la fugacitat del temps, la mort, el col·loqui amb la pròpia ànima; ell prefereix els *Trionfi* a les *Rime*. En la tercera carta, escrita des de Brussel·les el 12 novembre del 1549, Segimon fa present el desig d'abandonar la seua terra, però és retingut per l'amor a la pàtria i per l'amor a la mare i d'altres parents. Resideix a Basilea, on escriu la *Sardiniae brevis historia* i coneix Sebastià Munster (escriptor de la *Cosmographia universalis*, dedicada a Carles V). Tota aquesta carta és jutjada comprometedora per la

Inquisició. Durant el procés, Segimon demostra creure en la simulació lícita i indispensable, com a única forma de defensa en temps difícils: ell es defineix com un “*sabio prudente*”. En la quarta carta, cap a la fi del 1550, Segimon defineix la seua ideologia religiosa, i per açò serà jutjat heretge i condemnat. Arquer arriba a la cort del príncep Felip, on Constantino Ponce de la Fuente difon el luteranisme, junt amb altres dos doctes: hi ha en aquesta predicació tres components de la religió de Valdés (la fe viva, la impossibilitat de l’home de salvar-se amb els mèrits, la imitació de Crist) i dos descobriments d’Erasme (l’oposició entre carn i esperit, i el fet que el cristià que ha experimentat l’Evangeli és incorporat a Crist). De tot l’anterior dedueix que l’única veritat resideix en les Escriptures, que se centren en Crist. Respecte a Erasme, Segimon reivindica per a si un paper didàctic: cal ser cultes per a esdevenir sants. En primer lloc hi ha la il·luminació de l’esperit, després la de les Escriptures; Segimon esdevé la guia espiritual de Gaspar, contra els adversaris (món, carn, Satanàs). Les idees claus són: la sagrada Escriptura ocupa el primer lloc en la jerarquia dels textos sagrats perquè és paraula de Déu; els expositors són necessaris només en el cas en què no s’aconsegueix interpretar el text sagrat; llegir tots els comentaris és una pèrdua de temps; les escriptures són fàcils per a aquell que es confia a l’Esperit; Crist estima les seues ovelles i es manifesta a través de la paraula. Segimon anomena experiència aquesta seguretat en l’observació directa i reflexiva per a la coneixença religiosa. Estableix una jerarquia entre els llibres sagrats, sense un biblisme estricte i integral, per a un cristianisme fonamental: en primer lloc el Pentateuc i les cartes de Pau. La veritable coneixença naix de la verificació personal i es basa en l’experiència, fora de tota controvèrsia que envileix l’Escriptura; el culte de Déu és un culte espiritual. La misericòrdia de Déu i la justificació per fe són els pilars per a la salvació, no les bones obres. La predestinació i l’exigüitat del nombre dels elegits són conceptes que acompanyen l’ús de les Escriptures com a guia no sols moral, sinó també política i de comportament. En els *Números*, Segimon recull el misteri de la serp de bronze de Moisès en el desert, metàfora de Crist-salvació. Un altre amic de S. Arquer és Pompeo Colonna (seguidor de Valdés, coper del Rei i germà de Camillo Colonna), que fou ajusticiat en 1566 a Roma per heretgia (com escriu Tiépolo, ambaixador de Venècia a Roma). Aquest parent íntim del cardenal Colonna fou cremat el 4 de juliol del 1566, amb aquesta despesa pagada a Fabio, canceller, o del Bargello: “*scudi tre per comprare legna et fascine per brusare il signor Don Pompeo delli Monti Napolitano*”. Tota la llei, per a Segimon, es redueix al culte espiritual de Déu i a la caritat cap al proïsme, mentre que les obres són secundàries.

El vertader cristià ha d’obeir Déu en plena llibertat, desconfiant de les pròpies forces i confiat en Crist. La llei “fa la ferida i l’evangeli la sana, la llei mortifica i l’evangeli vivifica”. La quinta carta, quatre anys després (mentrestant ha esdevingut amic de la família Centelles, de Gaspar i del seu germà Miguel, a Pedralba) informa a Gaspar de Centelles sobre la seua carrera i la seua activitat cultural: freqüenta el mercat llibrer de València (més ric que el de Barcelona, per als estudis bíblics). Segimon és nomenat Advocat Fiscal Reial a Sardenya, on torna en data 11 de juliol del 1555. En aquesta carta, el fiscal de la Inquisició apunta la pràctica luterana de detenir-se en el nou i antic Testament sense utilitzar l’exposició de l’Església. Per a Segimon i per a Valdés, la lectura de les escriptures és anterior a l’oració: escoltar és més convenient que parlar; en conseqüència, la lectura, que és escoltar Déu que parla, és més important

que parlar amb Ell, és a dir, la pregària. Per a Arquer la salvació de l'home està en estreta correlació amb la ciència; per açò exhorta Gaspar a llegir almenys durant una hora al dia. Ell declara estar "*resoluto*" en tres coses: amb Déu, amb el món i amb si mateix, segons l'Apocalipsi: "*exi de illa popule meus ne forte efficiaris particeps scelerum eius*". La sessió quarta del vuit d'abril del 1546 del Concili de Trento havia aprovat que la Vulgata era l'únic text permès de la Bíblia. La Inquisició posa en evidència amb un "*ojo*" l'adquisició de diversos llibres: el Nou Testament grec i les "*concordancia*" gregues del Nou Testament grec, i les concordances llatines de la Bíblia, vocabularis i gramàtiques gregues, el Saltiri hebraic, caldeu, grec, llatí i àrab. En la sisena carta, del 28 novembre del 1555, des de Càller, Segimon fa referència als Blancaforts, mercaders sards que resideixen a València; desconfia de remetre una carta a l'insidiós Antíoco Virde; el triple "*funiculus*" consisteix en l'amor en Déu, en la fe mateixa i en l'amistat; les tribulacions, volgudes per Déu, són justes. Segimon fa de lloctinent de Gaspar a Sardenya i l'informa sobre les mesures per a fortificar Castell Aragonés. La setena carta està escrita des de Sàsser, el 28 de gener del 1556: es declara penedit de la seua vinguda a Sardenya (parla d'ignomínies i persecucions "que fan els falsos cristians a tots aquells que volen viure plenament en Crist"). A Sardenya és absorbit pels compromisos polítics i familiars i no pot estudiar. Aconsella a Gaspar l'exemple de David per a derrotar els enemics. La vuitena carta porta la data del 15 d'agost del 1557. Han ocorregut fets importants: Segimon ha portat avant els processos difícils, en el seu càrrec d'Advocat Fiscal Reial; després de la mort del virrei De Heredia, es troba de nou sense suport, perquè Jeroni d'Aragall, encarregat de la regència, és parent dels Aymerich. Segimon és arrestat; només el nou virrei Álvaro de Madrigal li permet dirigir-se a cort per disculpar-se davant al rei.

El príncep Felip el reintegra en el seu càrrec i li permet residir a la cort. Segimon parla d'un "*lobo hipócrita*" sard, i de llops rapaços, de gent "*sin letras ni cognitió de Dios, todos carnales y mundanos, que no se les da nada de decir o hacer una maldad por salir con su intento, aunque sepan que aquello es contra Dios y contra iustitia*". Segimon s'alegra perquè Salvador Aymerich "*el peor de todos*", es troba "*desterrado*" en el lloc pitjor, en indrets "*ubi exalat opaca mephitis*", i estiga quasi a punt de morir després d'un naufragi a Oristany. Zapata, l'ordidor de tot, sofreix arrest domiciliari. Sardenya s'ha convertit en una Babilònia, i Segimon està content d'haver-la abandonada.

4. La sentència contra Gaspar de Centelles és demanada per la Inquisició de Toledo en data 12 de juliol del 1566 i pronunciada pel Sant Ofici de València, i és llegida a Segimon Arquer, que està interessat en el temps "*en que fue hereje el dicho Don Gaspar*". La primera part del document és el resum del procés (llegit a l'acusat en data 17 de setembre del 1564, en la plaça de la catedral de València, anomenada *dels Apòstols*). A petició del "*licenciado*" Oviedo, Promotor Fiscal, l'Inquisidor Bernardino de Aguilera fa pública la sentència: l'arrest està causat per certes "*informaciones*" presents en el Sant Ofici sobre algunes proposicions herètiques dites i proferides per Gaspar de Centelles contra "*nuestra fe cathólica*". En la primera audiència, Centelles havia declarat que en els set anys en què "*tuvo bandos*" no es confessà, ni combregà per l'odi "*a su enemigo*". L'Inquisidor li comunica que és objecte d'una investigació trienal, i l'invita a parlar dels amics i dels llibres. Ell declara que la frase de Pau que

acaba amb "*hic salvus erit sit quasi per ignem*" no s'havia d'entendre en relació al purgatori, sinó a les tribulacions d'aquest món. En resposta a la pregunta sobre el motiu de l'arrest, exposa que pot haver estat a causa del seu costum d'expressar-se lliurement contra frares i predicadors ignorants, predicadors ambiciosos que fan ostentació d'eloqüència quant "*todo lo ponen en mirar por su provecho y se descuydan de las ánimas*". Escriu Guglielmo Mollat en la veu "*Inquisizione*" de l'*Enciclopedia Cattolica* (Ciutat del Vaticà, 1951) que "existien diversos mitjans per a obligar l'imputat a confessar: el règim de la presó estricta, que comportava el dejú, la privació del son, la captivitat en els calabossos, els ceps als peus i les cadenes als canells, i turments encara més cruels. Si s'obstinava, el detingut era sotmés a tortura, és a dir al cavallet, a la corda, als carbons ardents o al suplici del borseguí. Malgrat tot, calia evitar sempre la mutilació i el perill de mort". El mateix autor explica les persecucions als valdesos, que "perseguits pertot arreu, emigraren als Alps del Delfinat; després, expulsats dels seus refugis, passaren al Piemont, on encara existeixen. En els segles XIV i XV, els inquisidors perseguiren els pseudo-apòstols, deixebles de fra Dolcino, i els amants degenerats de la pobresa franciscana coneguts sota el nom de beguins, espirituals i *fraticelli*. Davant seu compareixien també els jueus conversos que apostaven, els blasfems, els excomunicats, els culpables de bruixeria, d'endevinació, de sortilegi, de fetilleries, d'invocació del dimoni, de delictes contra natura, d'adulteri, d'incest, de concubinat, d'usura i, finalment, els violadors del descans dominical". És important aquesta explicació: "si l'heretge s'obstinava a refusar la retractació, o si requeia després d'haver abjurat (en el qual cas era jutjat reincident), l'inquisidor l'abandonava (*relinquimus*) —no utilitzava expressament el verb *tradimus*— al braç secular, pregunt-li d'estalviar al culpable la mutilació i la mort. En la pràctica, però, aquesta recomanació no tenia efecte; sols preservava el jutge de la irregularitat en què hauria incorregut amb la participació en una sentència capital. Si la cort laica de justícia no hagués donat a les flames l'impenitent o el reincident, hauria estat subjecte d'excomunió, en quant afavoria l'heretgia" (C. Douais, *Practica Inquisitionis heretice pravitatis, auctore Bernardo Guidonis*, París, 1886, pp. 88 i 127).

Un dia Centelles demana audiència i diu haver passat una nit insomne, i afinant la seua "*flaca memoria*", recorda haver parlat contra alguns ritus dels morts, ja que, segons ell, bastava un ciri per a il·luminar la creu; desaprova el costum de soterrar els morts en les esglésies en lloc dels cementeris comuns, la venda de les sepultures. l'òbol demanat pels capellans per a administrar els sagraments a gent pobra que pagava abundantment els delmes, el fet que algunes esglésies tingueren l'encàrrec de celebrar milers de misses de sufragi, i no repartiren les sumes cobrades amb les esglésies més pobres. Confessa haver censurat també molts predicadors que, en lloc de l'Evangelí, predicaven "*rondallas e invenciones de su cabeza*". Ell afirma haver estat impulsat pel desig que els sacerdots espanyols fossen tan bons com els d'altres països. El Fiscal presenta l'acusació amb els següents punts: les obres no són necessàries per a la justificació; bastava sols la passió de Crist; Déu perdonava la culpa i la pena, i que no hi havia purgatori "*y que si la yglesia lo predicava era por no perder el provecho que de los difuntos les viene por parte de las exequias y capillanías*"; la confessió no era aprovada perquè era una "*cerimonia del confessar y no precepto obligatorio*"; havia amagat el llibre "*del heresiarca Echolampadio*" i el comentava públicament; era dubtós

"en la libertad del libre de alvedrío"; havia negat i bromejat sobre els "hábitos infusos" i sobre la distinció dels doctors entre gràcia "preveniente y la operante del mérito y del condigno y congruo"; es mostrava disconforme amb la doctrina de Sant Tomàs i de Scoto i dels altres doctors escolàstics anomenats "por scarnio teologastros"; buscava adeptes al luteranisme; havia induït al crim nefast alguns "muchachos" que per aquest motiu estaven fugint de casa; havia dit que no podien parlar aquells que se sentien i eren "Paulista, porque luego los quemarían y que a los hereges no los habían de quemar y que dexasen que cada uno hablase"; la Sagrada Escripura s'havia de declarar com l'esperit ho "diciava a cada uno", i no per tradició eclesiàstica; deia que les indulgències no eren "de tanto pinto" com es creia, perquè tot "era por dinero", i que els capellans passaven el temps dirigit-se "a la banca de los santos"; que Déu havia mort i havia sofert la passió només per als predestinats; que Jesucrist no morí pel turc que viu a Turquia, i que se'n va a l'infern i no se salva; posseeix un llibre imprès per Munster, prohibit pel Sant Ofici; que els Inquisidors cobren diners "de lo que los libros reprovados cuestan". La discussió pública sobre aquestes idees, segons el Fiscal, feia obligada la tortura i la condemna al màxim de la pena: "relaxación", confiscació dels béns, prohibició dels càrrecs públics i eclesiàstics per als seus descendents. Gaspar nega les acusacions i declara que les seues discussions eren disputatives i no afirmatives. Gaspar, quan es defensa, no cita mestres i exposa el seu dubte sobre el purgatori: li sembla versemblant que Déu, en perdonar la pena eterna "también perdonaría la temporal"; que els homes hagen de recórrer a Déu, i no comptar només amb les seues forces; respecte a la "sufesteria" dels escolàstics, era millor llegir les cartes de Sant Cebrià i d'altres sants doctors antics i moderns. L'advocat defensor de Gaspar aconsella a l'acusat que ho confesse tot, i que es remeta a la clemència de la cort; l'acusat es declara disposat a l'esmena. El fiscal torna a presentar després les acusacions de 35 testimonis, però, segons l'acusació, recau en heretgia: pensar en salvar-se sense l'ajut de Déu era acte de gran supèrbia. Gaspar recorda als jutges que els doctors de l'església primitiva no havien consentit mai "que se matasen los hereges, sino que se les apremiasen y se enseñasen para que se convirtiesen"; desaprova les Butles, perquè el vulgus erra quan pensa que comprant "la bulla, se ayrán al cielo", sense entrar en el mèrit del fruit produït per les butles; no aconsegueix explicar-se perquè el Papa i els bisbes es reservaven casos particulars d'absolució de pecat, i arribaven a castigar els confessors que havien concedit absolucions, considerades il·legals pels alts prelats. L'advocat li prepara "abonos" com aquest: ell reconeix l'Església Catòlica Romana i l'autoritat del Suprem Pontífex com cap d'ella. Gaspar, "con ánimo dañulo", envaït pel Maligne, afirma que no vol presentar testimonis en la seua defensa i que ell no pretén la condemna de ningú d'ells; que l'únic cap de l'Església és Jesucrist; que no s'han de seguir les ordres dels prelats, sense ajuda de la Santa Escripura; la veritat ha de ser confessada obertament sense simulacions ni ficcions. L'advocat, per l'opinió herètica de no reconèixer el Pontífex com a cap de l'Església, l'abandona. Els inquisidors insisteixen sobre el sentiment familiar, sobre la catolicitat de la seua família, sobre el deshonor per a la seua parentela, però Gaspar conclou que no li importen els parents, ni els amics, ni el patrimoni "sino que persiste en esta opinión aunque sobr'ello le quemem". La sentència conclusiva declara que Centelles és un herege abominable, pertinaç, obstinat i dur, i que siga enviat a la justícia i braç secular com un membre

pútrid, infecte, pestilent i nociu; els seus béns han de ser confiscats per la càmera i pel fisc reial; els fills, les filles, les nétes, els néts, descendents per línia masculina en segon grau i per línia femenina en el primer grau, han de ser privats de tota dignitat, benefici i càrrec eclesiàstic i secular, que siguem públics i d'honor i que ells tenen i posseeixen, i han de ser inhàbils i incapaços per a sol·licitar, tenir i posseir-ne altres de nous; no poden ser "*justicias, jurados*", clergues, notaris, ni altres oficis públics d'honor; no poden portar sobre si ni en la seua persona or, argent, perles, pedres precioses, "*seda grana, chamelote*", ni teixit fi, ni armes, ni cavalcar a cavall, ni portar altres coses prohibides pel Sant Ofici. El notari Miquel Bellot declara que la sentència és executada el 17 de setembre del 1564, estant presents Ramon Pujadas i Pedro Mascón i altres cavallers habitants de València. La família no accepta la sentència i demana la rehabilitació per tal de no perdre els béns, així com la revisió del procés.

5. La presència de l'Advocat Fiscal Reial Segimon Arquer en les reunions del Reial Consell permet captar alguns moments de la dinàmica de l'enfrontament en vigor. El Reial Consell és un garbell institucional que destria les causes penals, decideix les composicions, dirigeix els assumptes polítics, en particular s'ocupa de l'aprovisionament de formatge, de blat, d'ordi; organitza la defensa (en el període d'Arquer es decideix sobre armes, sobre defensa contra els turcs, sobre el problema de Còrsega), es verifica l'exigència de treballs en interès de la Corona. Estan també presents problemes dels oficials reials com el *purgar taula*, qüestions dels Consells de les ciutats reials, de processos dels nobles, de la prohibició per als oficials reials de tenir bestiar, d'abusos dels Governadors i dels executors de justícia, d'arrendaments, de revisió dels comptes i d'altres problemes que seria llarg enumerar. Quant al problema de les relacions Corona-Església, Segimon Arquer exposa amb fermesa les seues eleccions.

En data 23 de juny del 1556 té lloc la inèdita intervenció de Segimon Arquer en el Reial Consell sobre la restitució de Lluís Roca al Jutge Apostòlic, reverend Jeroni Miró (canonge de Càller i Comissari Apostòlic), ja que en virtut del procés apareix i consta el delictes de "*iniuriantis*". comés atroçment contra Gaspar Marongiu "*ad Comissia seu Curias*", delictes pel qual, com està contingut en la sentència reial, segons el vot del Suprem Consell d'Aragó, fou i és lesa la dignitat i la jurisdicció reial, i és lícit reivindicar per a qualsevol persona l'autoritat i la pròpia jurisdicció, i castigar el díscol delinqüent o sediciós, quan estiga clar que siga imminent la ruïna per l'ofici "*presidial*". I ja que el Rei és senyor de la terra, "*habitacionis et temporalitatum*" del seu regne, tant que ningú es pot entremetre en les mateixes qüestions temporals, pot expusar qualsevol delinqüent del seu regne, i com que el rei ha declarat i sentenciat que dit Lluís Roca siga expulsat, que per raó de les seues culpes servesca durant un bienni en la fortalesa de la Goleta de Tunis, i per durant quatre anys no puga entrar en el present regne, ja que ha de restar exiliat per dit temps; i cas que contravingués, li ha de ser doblat el servei i el temps d'exclusió. És del vot i opinió que dit Lluís Roca siga exclòs i enviat fora del present Regne amb la primera nau que partisca del port de Càller cap a Itàlia, la Goleta, Nàpols, o Sicília, si no es troben abans naus que transporten, notificant-li els mandats reials i que tal persona siga expulsada del regne, donada la seua qualitat, ja que, si no es fa així, pot resultar-ne un gran inconvenient i escàndol,

perquè els manaments reials en les coses temporals i en els afers "*solii*" no serien executats, i també l'home delinqüent i sediciós, com és notori, viuria en els dominis reials, contra els mandats reials; i així, molts, en veure que En Lluís, per vies rebuscades ("*exquisitas*") estaria exempt per sentència reial, o sense pena o amb pena lleu, viuria en la ciutat, seria un mal exemple per al poble i molts cometrien altres i pitjors delictes, considerant que ells també poden deslliurar-se de la mateixa manera que Lluís, i per això viu "*invicto*" en el seu regne, i perquè servezca per a preveure una major cautela sobre els abans anomenats (des de Sa Santetat i Sa Majestat i Sa "*Celsitudo*"), encara que dit Lluís siga exclòs del Regne, podran Sa Santetat i Sa Majestat proveir allò que troben convenient. El magnífic Pere Fortesa, Regent de la Receptoría del Reservat, és de parer que "*per ésser cosa important al servey de Sa Magestat y a Sa Real preheminiència, se remet al parer y vot del magnífich y egregi Regent la Canceleria*". El noble Joan Fabra, Procurador Reial, és de l'opinió de remetre's al parer i vot del Regent de la Reial Cancelleria. El Mestre Racional, Francesc Ram, diu que la sentència del Rei per la qual Lluís Roca havia d'anar a la Goleta, no s'ha complit fins a aquell moment per "*falta de passatge*", ja que consta que Roca és un "*coronat*", i ha arribat el mandat apostòlic amb què el Papa ordena portar-lo a la seua presència per "*poderlo castigar*", i com que el Rei ha encarregat sempre als seus propis oficials que "*sia obeïda la fede Apostòlica*" cap als "*Coronats que li pertanye*", és del vot i parer que Lluís Roca siga restituit al Jutge Apostòlic amb "*cominació*" que pose en execució allò que el Papa ordena a "*estes passages*" que són al port de Càller. El vot del Regent de la Reial Cancelleria és el següent: en el fet de "*repetitionis*" fet pel jutge i Comissari Apostòlic sobre la persona de Lluís Roca, clergue casat (com consta per les cartes apostòliques exhibides), i tenint en compte la potestat del jutge i comissari Apostòlic, que preveu i mana al "*domino presidi*" i Capità general del Regne, que dit clergue li siga restituit per traslladar-lo a la Cúria Romana, per "*excessibus*" pretesos contra ell, i pels quals se li havia ordenat traslladar-se a la fortalesa de la Goleta de Tunis (per sentència proferida pel Rei, "*Celsitudinem*" i pel seu Sacre Reial Suprem Consell), la qual cosa, per impediments d'execució no fou demanada, i tenint en compte el títol "*clerali*" de Roca, segons els estatuts dels sagrats cànons, pertany aquell al fur i judici del jutge eclesiàstic. El Regent de la Reial Cancelleria sentència: per açò i per les cartes apostòliques proveïdes per mitjà de la Seu Apostòlica, en el cas en què "*sua celsitudo*" i el seu Reial i Suprem Consell haguessen tingut notícia o haguessen entrat en execució de la sentència, haurien remés abans el cas a Sa Santetat com del seu fur i jurisdicció; per això Francesc Campfullos, Regent de la Reial Cancelleria del Regne, és del vot i opinió que dit clergue siga restituit al jutge i comissari apostòlic, a l'efecte de traslladar-lo de seguida a Sa Santetat "*domini nostri Pape*" o a l'Auditor General de la Càmera Apostòlica, segons la sèrie i tenor de les cartes apostòliques a les quals no vol contravenir ("*quibus metu censurarum in eis apositarum contra venire nequeo*", per por de les censures. El virrei (*sua dominatio*), President general, està d'acord amb el magnífic Regent de la Cancelleria i amb la major part dels oficials reials. Segimon Arquer, Advocat Fiscal està per la restitució de Lluís Roca a dit jutge i comissari apostòlic; mentre està present en el Reial Consell diu que es mantenia i perseverava en el seu vot, i que era un gran inconvenient que "*in restitutionem eius et actorum sententia annullando*". i que si almenys es portara fora (*auferetur*) del territori a Lluís Roca i

Basilica de Saccargia

fóra expulsat del regne "*juxta tempus sententie cum dominus Rex sit dominus territorii*".

En data 14 de juliol del 1556, Joan Biquisao, abat de Saccargia, de l'orde camaldulenc, per les paraules insolents pronunciades contra l'Advocat Fiscal, és condemnat a ser conduït i posat en les mans de l'arquebisbe de Càller, ja que ell no té prelatura, és a dir, superior del seu orde en el regne de Sardenya; l'arquebisbe l'ha de custodiar com qualsevol altre jutge a qui corresponga el coneixement del delictes d'injúria.

El 20 d'octubre del 1556, el Reial Consell (essent Porcell l'Advocat Fiscal) examina la brega que havia tingut lloc entre Pere Caxa i un tal Jeroni, deixeble del bisbe de l'Alguer. Andrea Sanna, fill de Baingio Sanna, havia perseguit Pere Caxa per tal d'ofendre'l amb altres, fins a casa del mestre Blai Meloni. S'examina l'acord de pau firmat entre Baingio Sanna, per si mateix i pel fill, els cunyats i els amics, per una part, i Joan Serra per si mateix, fills i amics, per l'altra. L'ofensa feta a Caxa, segons els capítols de pau, suposa la violació d'aquesta, i Baingio Sanna incorre en la pena de "*ingiumctio*" de pau. Es considera la benignitat del temps en què dita pau fou firmada (el mes de maig anterior), mentre el virrei s'havia dirigit a l'Alguer, a instància dels interessats, per tal que la pau firmada fes disminuir les dissensions i els bàndols (*bando sitatibus*) que hi havia entre ells, pels quals l'estat (*res publica*) resulta majorment perjudicat, i consegüentment, la recent violació de la pau, poc després d'haver-la firmada, ha de ser castigada severament, siga per ells o per altres. El Reial Consell conclou que s'escriga al Reial Veguer de l'Alguer per tal que recolze més el procés per la baralla, i en cas de "*repetitionis*", requeriment de la persona d'Andreu; que el Vicari del Bisbe de l'Alguer opose i al·legue la concòrdia i faça el contenciós amb l'elecció d'àrbitres, com s'acostuma a fer; i igualment, que s'escriga al Governador del Cap del Logudor

per tal que faça capturar Baingio Sanna, que firmà la pau per ell mateix, pels seus fills i per altres; una volta pres, el condueca de manera segura al virrei, per tal que aquest, vist el procés i la seua defensa, pugua proveir per la bona administració de la justícia.

El dia 23 d'octubre del 1556, el Reial Consell examina el cas de Pere Mayolo, que, segons es diu, fou capturat per alguns hòmens en camí reial, mentre es trobava en mans de la família del bisbe de l'Alguer, per ordre d'aquest, i era conduït a aquesta ciutat. A instància i petició del bisbe, Mayolo fou detingut a Càller pel virrei i retingut en les presons reials. Vista la informació del virrei, consta que Mayolo no fou arrabassat i capturat per aquells hòmens, com alguns pretenien, sinó que fugí per la incúria i la negligència dels que el conduïen. Vista la declaració de Joan Salines, agutzil de l'Ofici de la Santa Inquisició, i dels seus companys, que declararen com Mayolo fou violentament arrancat de les seues mans, apareix que ells han dit una mentida per excusar la seua negligència. Com que el bisbe de l'Alguer deu estar assabentat de les culpes de Salines i dels seus companys (que eren oficials seus), i ja que semblen haver delinquit en la missió confiada a ells, el Reial Consell conclou: que la súplica de Salines i els seus companys siga expedida amb el jurament i homenatge al Bisbe de l'Alguer, amb el compromís de presentar-se dins de dotze dies, contant des del dia de la seua permanència a Càller. El 3 novembre del 1556, Pere Mayolo, detingut en les presons reials, després de rebre la informació sobre l'evasió, consta que Mayolo no fou violentament arrancat per alguns de les mans de la família, sinó que més aviat, per incúria i negligència, havia fugit. El Reial Consell decideix que Mayolo, retingut en les presons reials, siga exculpat de la violenta evasió de què era acusat, i que siga enviat al bisbe de l'Alguer com d'ordinari, per tal que conega els excessos atribuïts a ell, i donant-li deu dies per a presentar-se al Bisbe, amb el jurament i l'homenatge i la pena de 100 ducats en cas de contravenció.

En 1557, l'Església recorre al Reial Consell respecte a la sentència del governador del Logudor sobre l'ajut a l'arquebisbe. La sentència és declarada mal jutjada (27 de novembre), però tot seguit és confirmada la sentència del governador (23 de desembre).

El 23 de desembre del 1557, en la causa d'apel·lació entre Jaume Manca i l'arquebisbe de Torres, on s'apel·la per la sentència del governador del Cap del Logudor sobre l'ajuda que cal prestar al Reverend Jutge Delegat Apostòlic, Mateu Casada, contra l'arquebisbe o el seu procurador, en "*Regia Audientia*" es conclou la confirmació de dita sentència.

En data 1 de febrer del 1558, en el plet del reverend Joan Antoni Brundo, Comissari Apostòlic, contra el reverend Joan Dessí, Vicegerent del Vicari General de la seu de Càller i contra Jeroni Comprat, canonge de Càller, el Reial Consell conclou: "*cassatis et annullatis et irritatis actis et censuris hinc inde cominatis et fulminatis*" del Vicari i Comissari "*se ad invicem absolvant*" i per declaració i interpretació "*Brevium Apostolicorum, remittatur Sedi Apostolice et Suae Sanctitati*".

Una altre litigi té lloc entre el Reverend Capítol de Càller i Jeroni Broto, en apel·lació per la sentència del Reial Veguer en data 1 de desembre (s'hi troba present també Segimon Arquer). El mateix dia, el Reial Consell discuteix per la possessió dels pobles de Tiesi, de Bessude i de Montes.

En data 29 d'octubre del 1558 hi ha la qüestió dels 15 escuts trobats a un mort en la platja de l'Alguer, i sorgeix el conflicte de competències entre la Corona i el bisbe. En

aquesta data, el bisbe de l'Alguer escriu que el Lloctinent reial ha demanat repetides voltes 15 escuts que alguns "frayles" havien trobat damunt a un home en la platja, prop del monestir de la Pietat: més aviat, la suma era de 17 escuts en or, i d'aquests en prengueren 15 els frares de la Pietat, i els altres els cobrà Angelet Carcassona d'un laic. La demanda dels 15 escuts no fou acollida perquè no procedia. "por que no pertenecía esto a S. R. M." ni a cap altre oficial reial, perquè segons el dret, quan un mor *ab intestato*, el "prelado" pren tot el que es troba d'aquest home i ordena soterrar-lo i fer el que sembla oportú per a la sepultura. Cas que apareguen els parents, com pare, mare o fills, a aquests se'ls confia tot el que el difunt tenia, i açò correspon fer al prelat per un any i un dia, segons costum; transcorregut el temps, i no havent-se trobat hereus o successors en els béns, el prelat, com a "pater animarum" disposa d'aquests béns en causes pies per l'ànima del difunt; i aquest és el dret que s'observa i és costum quan es presenten similars casos per a qui mor "*ab intestato o supitaneamente*" i no ha pogut disposar, ni deixar per a la seua ànima; el Dret disposa que el prelat actue de la manera abans dita. En el present cas, el bisbe declara haver ordenat soterrar el difunt, i aquesta és una obra pia, l'exercici de la qual correspon a ell, i en allò que pertoca a l'ànima, el Rei no ha d'entremetre's: "*al ánima no se entromete Su Magestad ny sus Oficiales sino el Perlado tanto por costumbre antiquíssima en todas partes y de derecho común, como podía V. M. comunicarlo oy con letrados. y les dirá que vean el auténtico de statu totam de sucessionibus y en otras muchas partes y el Perlado no lleva desto un quatern y una blanca, sino que se ha de disponer, como dicho es, por la ánima del defunto. y para este effecto V. M. mande a su Tenyente que buelva los dos escudos que ha llevado per este caso no pertenece ny al Rey ny a V. M. en su nombre. comunícalo V. M. con el S. Visitador, que es hombre docto. y con los que más mundare que le dicán lo que en este caso se debe guardar, aunque como diga la Consuetud es ésta que dicho, que tienen en su casa sepultado al dicho defuncto, tienen por cierto queste dinero todo o parte han de rebar ellos por tener lo cuerpo en su cassa y haver dicho missa y echo sacra sea es por él y V. M. sea que me tengo por tan bien servidor de Su Magestad que no le quitare nada de lo que yo conosiere que le pertenece, ny consentiría que otros lo hiziesen. V. M. se informará bien de estas cosas y verá lo que ha de pedir, y también me tengo tan servida a V. M. que si alcansasse que pertenía esto yo llamara su Teniente y le dixiera lo que havía de hazer.*

De L'Alguer a XXVIII de octubre 1558.

Essas cartas que con esa el señor Visitador mandará dar luego es de V. Merced muy cierto servidor que sus mano besa.

Episcopus Algaren."

El 4 novembre del 1558 en el Reial Consell (estant presents Pere Fortesa, Regent del Reservat; Joan Fabra, Procurador Reial; Boy, lloctinent de Mestre Racional; Campfullos, Regent de la Reial Cancelleria), en relació als 15 escuts trobats "*in quodam homine mortuo et reperto in littore maris Civitatis Algarensis et receptorum*" pel bisbe de l'Alguer, amb el pretext que li correspon per dret, ja que els béns dels pelegrins (*bona peregrinorum*), segons allò disposat, són del bisbe del lloc on es troben, si no compareixen els hereus. Com que no consta que l'home trobat en la platja fos estranger o sard, en cas que resultàs ser estranger, no consta que fos pelegrí "*qui devotionis causa peregrinaretur ad sanctum Sepulcrum Romam, sanctum Jacobum vel ad quem*

Catedral d'Ales (Sardenya)

libet alium locum donatum", i en aquest cas s'entén que es restituisca l'"*auctentica*". El Reial Consell dictamina que els 15 escuts cobrats pel bisbe es restitueixen al Procurador Reial, com a pertanyent al Fisc i Erari Reial; si apareixen els hereus del difunt, la Cúria Reial farà "*quod iuris est et assuetum*".

En data 14 de setembre del 1564 hi ha la causa per la demanda d'ajuda "*petitionis auxilii*", feta pel bisbe d'Ales, Jutge Apostòlic, contra el reverend frare Ludovico de Sancto Paulo, Comissari Apostòlic del Papa en la causa matrimonial entre Francesc Bose i Antònia Gracet. Hi és present el magnífic Joan Antoni Arquer, Proadvocat Fiscal, que expressa el següent vot: que es preste l'ajuda al bisbe d'Usellus contra el frare Ludovico de Sancto Paulo pels excessos fets i comminats contra la forma de la Comissió Papal, és a dir, el jutge de la Rota, amb la qual cosa s'amonesta perquè s'elimine immediatament l'obstacle interposat, per tal que el poble no suporti el dany, i pel perill imminent de morts i altres coses. El magnífic Jeroni May, jutge de la Reial Cúria és del mateix vot que Juan de Ruecas, Regent de la Tresoreria, respecte a la declaració feta per l'arquebisbe de Càller i pel Bisbe d'Ales, pel qual declara que això procedeix i és del vot i parer que es preste l'ajuda; s'hi afegixen Vicent Bacallar i Ruecas.

Ludovico de Santo Paulo, en virtut de dues cartes apostòliques citatòries i inhibitòries emanades de Pomponio Cata, Auditor de la Sacra Rota, rebia l'ordre "*sibi precipiebatur*" perquè citara les parts i inhibira el bisbe d'Usellus, sota pena d'excomunió, en cas de falta d'execució dins del termini de sis dies, per tal que les parts obeïren als mandats apostòlics, i tingué la funció d'ofici de poder obligar (*compelli*) a cessar i desistir, i havia d'actuar amb el superior, l'Auditor de la Rota. El Regent de la Reial Cancelleria, per tal motiu, era del vot que sobre l'ajuda a impartir al bisbe d'Ales, i després haver demanat a altres "*letrados*" del consell del Rei si fra Luigi de Santo Paulo, conforme a l'encàrrec que tenia, havia procedit bé en excomunicar el Bisbe d'Ales, i certificant

que no bastava l'encàrrec per excomunicar el Bisbe, i per ser cosa escandalosa i vulneradora contra un prelat del Consell del Rei, vista la declaració de l'arquebisbe de Càller, com a ordinari, el virrei conclou amb el vot de l'Advocat Fiscal, Arquer, i de Jeroni May, jutge de Cort, de Joan de Rucas, Regent de la Tresoreria, de Vicent Bacallar, Regent de l'Ofici de Lloctinent de Mestre Racional, exhortant-lo que "quite" el dit "entredicho", i ací s'interromp el document.

En el Reial Consell de Sardenya són conegudes les causes penals i es realitzen "composicions"⁵ de delictes penals i de contraban, que tenen lloc amb la intervenció de "notables personas" i amb la cancel·lació del procés; la multa en general està exempta de despeses de procura.

En 1556 hi ha les següents composicions per l'ordre públic: composicions abusives a L'Alguer (arrest del Veguer Bernardino Omede i de l'Assessor); Joan Padria (22 d'octubre); mort casual a Sàsser (3 novembre) després del desistiment i el pagament de 4 ducats i després de 8 anys d'exili voluntari del Regne; pau per brega a L'Alguer (20 d'octubre); Sàsser (3 novembre); ferides a un porter, 10 escuts (23 de desembre).

Les composicions per contravenir a les lleis sobre el comerç són en 1556: venda de blat sobre el preu de l'*afforo*, 10-15 ducats (23 de desembre); transport de blat per la nit a Orosei.

En 1557: al Potestat de Terranova, permís de contraban, composició de 40 escuts (5 de gener). Els comerciants Limona es comprometen a pagar 500 ducats si infringeixen l'exportació directa a Liorna⁶ (23 de juliol i 15 de setembre).

En 1558 les composicions tracten de: revolta a Ullastre⁷ (28 de gener); llicència per residir a Càller (12 de març); errors en el servei de 14 persones a Tempio, 300 escuts (28 de juny); Antonio Puzonina de Sàsser (8 de juliol); homicidi a Oristany, 50 lliures en espera de remissió (17 de març); venda de gèneres a preu major que el de l'*afforo* (2 de setembre); Antoni Cano de Sàsser, 6 escuts (25 d'octubre), per bastonades (25 d'octubre); brega a Uta, 10 escuts (8 novembre).

Les composicions, estant present Segimon Arquer, són: per manca de diligència del Major de Justícia de Serri en el transport d'una carta del virrei, 100 lliures (22 d'octubre); 10 escuts a Antonio Mannino de Settimo que ha pegat una bufetada durant una brega (4 de novembre); altres dues són en data 26 de novembre.

6. El 23 de desembre del 1570, els membres de la Suprema volen, abans de la tortura, interrogar Segimon Arquer sobre Pompeo Colonna (que apareix en l'octava carta a Centelles). L'inquisidor Velarde fa la pregunta a boca de canó sobre Pompeo Colonna, que sembla haver tingut relacions amb Carneseccchi; Segimon diu haver conegut Pompeo Colonna a la Cort, en circumstàncies normals. Velarde objecta que és clar que hi ha un particular lligam entre Segimon i Colonna, perquè d'altra manera "no havia color para que este escribiesse a Don Gaspar Centelles, ereje pertinaz". El dia següent, Segimon conta a Velarde que Pompeo "era criado del Príncipe Nuestro Señor, el que agora es Rey y cree que le serví de la boca". El 15 de gener la Suprema envia a

⁵ En el sentit de 'conveni, pacte per resoldre un litigi o altre conflicte', recollit pel *Diccionari Català-Valencià-Balear* d'Alcover-Moll, i equivalent al castellà *componenda* (N. del T.).

⁶ En italià, *Livorno* (N. del T.).

⁷ Regió de la costa oriental de Sardenya, anomenada *Ogliastra* en italià (N. del T.).

la Inquisició de Toledo la declaració efectuada per Jeroni Conques (el 20 de març del 1563) a l'inquisidor Alonso de Sotomayor, a València, en la qual s'acusa Segimon de no creure en la transsubstanciació, declaració ratificada el 14 de desembre del 1570. En els primers cinc mesos del 1571, Segimon és empresonat, abandonat per la Inquisició, però el 21 maig és interrogat novament sobre les persones amb qui havia parlat de luteranisme; se li comunica després que *"sea puesto a quisió de tormento para que declare con qué personas los a tratado (los errores y heregías de Lutero) y comunicado, y qué personas con él"*. Segimon al·lega la nul·litat perquè el procés no ha respectat l'ordre del *"Consejo"*, per la qual els inquisidors havien d'informar Segimon sobre les decisions que s'haurien de prendre després d'haver examinat l'expedient. Les seues protestes no són escoltades, i es formula la sentència per la qual es condemna Segimon Arquer *"a que sea puesto a quisió de tormento de agua y cordeles in caput alienum"*, en la qual haurà de declarar amb quines persones ha tingut comunicació sobre els errors de Luter i això *"por el tiempo que nuestra voluntad fuere"*. Els inquisidors declaren que, si morís o vingués mutilat, la culpa és només del torturat (*"si en él muriere o se le quebrara algún miembro, sea a su culpa y cargo y no a la nuestra"*). La sentència està firmada pels *"licenciados"* Beltran, Velarde, Vaca i Vélez, i és llegida a Segimon, que persevera, inútilment, en l'apel·lació. L'agutzil el condueix en la cambra de tortura, on s'executa de seguida la sentència. Havent entrat en la cambra del *"tormento"*, els inquisidors i els *"hordinarios"*, demanaren a Arquer de *"decir la verdad"*; després fou despullat i *"sentado en el banquillo, desnudo"*; després li foren *"atados los braços con un cordel y dado bueltas"* Arquer comença a udolar (*"a dar bozes"*), invocant-se al Déu Redemptor; es donen dues voltes al *"cordel de las muñecas"* i després es repeteix altres voltes; després és col·locat *"en el potro y, tendido, le fueron atados a los braços en cada un un cordel"* i *"dixo que él chorrea, sangra y ha estado muy malo de un lado en las espaldas, después se a sentido muy malo, y luego le fueron puestos unos cordeles en los muslos y dado dos bueltas, y en las piernas baxo de las rodillas, en cada una la suya"*; es donen altres voltes amb un *"garrote"*; quan Arquer està exhaust (*"enfermo"*), es suspén la tortura i *"se le començó el tormento del agua y por estar fatigado se suspendió"*. El dia després, el 22 de maig, Arquer, conduït de nou en audiència, confirma que ell no ha comés els pecats de què és acusat, lamenta que no s'haja volgut incriminar els testimonis, que ell acusa de falsos; demana que siga nomenat un altre defensor; demana lectura de les actes de tortura i, després, declara que aquests són prova de la seua innocència. El primer de juny els inquisidors fan un últim intent per a arrancar la confessió dels errors; són cridats els dominicans teòlegs Vicente Varrón i Gaspar de los Reyes. El 4 de juny del 1571, en l'acte de fe que se celebra en la plaça de Zocodover de Toledo, Segimon Arquer és condemnat com a heretge rebel: *"fue condenado a relaxación, y aunque se le predicó mucho, permanecié impenitente, titulándose mártir e insultando a los sacerdotes auxiliaentes, por lo cual se le puso mordaza en la boca, que tuvo en el auto de fe y después, hasta que se le ható al palo para morir"*. Els alabarders, veent que ell *"se aprobeiaba"* l'honor del màrtir, *"clavaron en su cuerpo las alabardas"*, mentre els *"ejecutores de la justicia"* encenien la *"hoguera"*, de manera que el *"doctor Sigismundo murió a hierro y fuego"*. En el *"memorial del auto de Inquisición"* del 4 de juny del 1571, es proclama que Segimon Arquer, natiu de Càller, *"luterano muy famoso y negativo y después pertinaz, relaxado"*

Acte de fe (detall d'una taula de Berruguete)

Penitent amb granalleta i cucurulla ▶

a la justicia y braço seglar en forma con coroça y sambenito y confiscación de bienes”; s’afegeix que “era grandísimo letrado, doctor in utroque, habilísimo, aunque para lo que le convenía a su salvación fue muy torpe y tuvo el demonio en él mucho poder”. El Rei havia ordenat que “no se debía asaetar ni justiciar hombre vivo, sino que abía de ser primero ahogado, quiso que le ahogasen”. Els inquisidors, veent que per als espectadors era “tan pertinaz y que tan hereje moría, porfiaban en le quemar bivo y sobre esto ovo allí en el brasero una escarapela. Y ovo alguno y algunos que con una labarda y otras armas le dieron algunas heridas, y desta manera, medio bivo ni muerto, en fin le pegaron fuego y murió el malaventurado en su heregía y pertinacia”.

FRANCESCO CARBONI

Professor d’Història Moderna de la Universitat de Càller (Sardenya)

Reflexos de la crisi Camarassa¹ en l'estat sard d'Oliva

BRUNO ANATRA

En gener del 1666 començava un dels més llargs Parlaments celebrats en la Sardènia espanyola, l'únic que havia de tancar-se sense atorgament de donatiu² per part dels tres Estaments: el Parlament convocat i presidit per Manuel de los Cobos, marquès de Camarassa.

En aquest parlament, des de ben prompte s'havia manifestat una forta majoria, al front de la qual estava el marquès de Laconi, Agustí de Castellví, primera veu de l'Estament Militar. Majoria que estava disposta a acordar el donatiu per als pròxims deu anys, sempre i quan la monarquia hagués fet algunes concessions importants, entre elles: la reserva immediata de tots els càrrecs públics del Regne (civils, militars i eclesiàstics) per als seus naturals (amb exclusió també dels naturalitzats); l'abolició de la Sala Criminal en la Reial Audiència, per tal d'enrobustir el poder judicial dels senyors de vassalls; el nomenament d'una comissió permanent dels estaments, per a vigilar sobre la conducta de l'administració reial.

La facció estamentària partidària del procediment tradicional (segons el qual el Consell d'Aragó examinava i presentava al rei, per a la seua aprovació, les peticions dels estaments, una volta concedit el donatiu i tancat el Parlament) es trobava en una situació política especialment feble, i més encara per la minoria d'edat del marquès de Villasor, Artal d'Alagó, a qui hauria pertangut el títol de primera veu de l'Estament Militar si hagués participat a les sessions parlamentàries.

Aquestes foren suspeses un any i mig més tard, a l'agost del 1667, a l'espera de la tornada de la Diputació que en febrer havia eixit cap a Madrid, composta pel marquès de Laconi, Síndic dels Estaments, i un delegat del Virrei, per a exposar a la Monarquia i al Consell d'Aragó les condicions sota les quals el Regne estava disposat a acordar el donatiu.

Abans de la tornada de la delegació, en febrer del 1668, i pressionat per les ordres de la reina mare (regent per minoria d'edat de Carles II), el virrei torna a convocar el

¹ Manuel Sarmiento de los Cobos, Marquès de Camarassa: virrei de Sardènia del 1665 al 1668. any en què morí assassinat (Ponència presentada en les II Jornades Internacionals sobre la Història dels Centelles i el Comtat d'Oliva, el 17 d'abril del 1999. Traducció de Josep Sendra.)

² *Donatiu*: tribut extraordinari que solien atorgar a la Corona els Parlaments, amb motiu de la seua celebració. La seua recaptació requeia, en última instància, sobre les classes populars, que veïen augmentada de forma notable la pressió fiscal (*N. del T.*).

Vista parcial de Càller: capital de Sardenya

Parlament i reprén els intents de canviar-li els equilibris interns; en particular, i com a pas fonamental, conferint la majoria d'edat al marquès de Villasor, i habilitant-lo així per a participar en les reunions com a primera veu de l'estament militar, per tal d'obtenir el donatiu sense l'examen previ de les peticions del Regne per part de la Monarquia.

Mentre es desenrotlla aquest intent, a mitjan mes de maig, torna a Sardenya el marquès de Laconi, per a informar als estaments de tot allò que el virrei ja sabia: que la corona no estava disposada a invertir la praxi parlamentària tradicional.

Reforçada, amb l'informe del marquès, la majoria parlamentària en la negativa a concedir el donatiu abans d'obtenir les principals gràcies sol·licitades, poc dies després, a finals de maig i segons les ordres terminants de la reina, el virrei dissolia el parlament, deixant-lo inacabat per primera i única vegada en els seus quatre segles d'història.

A penes un mes després, la nit del 21 de juny, queia assassinat el marquès de Laconi vora el seu domicili. Exactament un mes després, una conspiració nobiliària, guiada pel marquès de Cea i procurador reial, En Jaume Artal de Castellvi, cosí del marquès de Laconi, matava el virrei, a qui culpaven de la mort de N'Agustí.

Pocs dies després d'aquest últim esdeveniment, fins a finals d'any en què va arribar el nou virrei, Francesc de Tutavila, duc de Sant Germà, el govern interí de l'illa fou assumit, com corresponia, per un dels dos governadors del Regne, el del Cap de Càller i Gal·lura (l'altre residia a Sàsser). Aquest, Bernardí de Cervelló, era parent dels marquesos de Laconi i de Cea i d'altres aristòcrates del mateix bàndol.

Aquella podia haver estat l'ocasió per a desvincular el regne de Sardenya de la Corona d'Aragó. Al contrari: durant aquells sis mesos, el principal intent del virrei interí, dels seus amics i dels seus col·laboradors fou de provar, manipulant els processos pels dos delictes, que el primer havia sigut organitzat pel virrei i la seua camarilla, deixant en l'ombra, encara que restaren evidents, els autors del segon, els quals vetlaven encara en armes.

Càller: làpida commemorativa de l'assassinat del virrei marquès de Camarassa (1668), on figuren els noms dels implicats que apareixen en aquest article

La presa de possessió del càrrec per part del nou virrei (que per cert, es va moure amb molta cautela) no va posar fi a una situació de guerra civil latent, que no es desencadenà obertament perquè el marquès de Cea fou retingut pels consells del seu germà, Jordi (regent sard en el Consell d'Aragó), per tal de guanyar temps. Aquest considerava suficient mantindre alta la tensió política en l'illa i fer una discreta pressió sobre la Cort, tal com va fer, a fi d'aconseguir que es jutjara el delicte Camarassa com a simple acte de venjança privada, de manera que la crisi es calmara amb un indult en favor del seu germà i dels altres conspiradors d'alta condició.

La postura inflexible de la reina mare, sostinguda pel vicecanceller del Suprem d'Aragó; l'habilitat de maniobra del virrei Sant Germà, que va estar uns quants mesos en perill de sucumbir en cas d'un motí, perquè quasi no tenia ni hòmens ni armes, i sobretot la desunió que va produir, en la noblesa partidària dels Castellví, l'inesperat i intempestiu matrimoni de Na Francisca Zatrillas, marquesa de Sietefuentes, viuda i neboda del marquès de Laconi, amb un dels conjurats, Silvestre Aymerich, amb el qual tenia una relació secreta des del viatge del seu marit a Madrid (segons els col·laboradors del nou virrei, els dos amants, sospitant que el marquès haguera descobert, a la tornada, la naturalesa de tanta amistat, l'haurien fet matar; tot açò va contribuir al fet que els principals i més directes implicats en el delicte Camarassa (el vell marquès de Cea i els jòvens Francesc Cao, Francesc Portués i Silvestre Aymerich amb la seua muller) deixaren l'illa en diferents moments per exiliar-se a Niça, territori del duc de Savoia. Aymerich i Zatrillas ho van fer a l'estiu de 1669, immediatament després de la sentència que els condemnava per l'assassinat del marquès de Laconi; Cao i Portués hi eren a principis de novembre; Cea hi arribà a finals de juny del 1670. Però un any més tard, convençuts de manera traïdorena perquè tomassen a Sardenya per a encapçalar una revolta independentista, els quatre hòmens junts, a penes posaren els peus en l'illa, foren capturats: els tres més joves foren eliminats de seguida; Cea fou ajusticiat uns dies més tard en el patíbul, a Càller.

Ocier, vista general

El clima de guerra civil que rodejà aquests esdeveniments, en algunes regions de l'illa va ser molt més que latent i, encara que mai esclatà de manera oberta, i menys encara generalitzada, es manifestà en una intensificació dels conflictes entre faccions oposades, en una creixent activitat de bandolerisme, l'epicentre principal de la qual sembla que s'haja de col·locar en l'extrem nord de l'illa, entre les *encontrades*³ de Montagut i d'Anglona, pertanyents als estats dels comtes d'Oliva, i la veïna Gal·lura, feu dels marquesos d'Orani: tant una com les altres regions pertanyien a senyors absents de l'illa i estaven pròximes al senyoriu del marquès de Cea, amb el qual, amb els altres Castellví i amb els seus partidaris, en gran part, tenia estretes relacions de clientel·la la petita noblesa local.

Respecte a aquest fenomen, un important testimoni procedeix de les cartes dirigides al duc de Gandia, en la seua qualitat de comte d'Oliva, i al seu secretari, escrites per en Domingo Gonzales des de finals de juny del 1670, quan arribà a Sardènia per a prendre possessió del càrrec de Regidor dels estats del duc.

Una volta desembarcat a Càller, el seu primer contacte amb el virrei Sant Germà no va ser gens fàcil, perquè aquest considerava, i li ho expressà molt clarament, que la conjuntura política no era favorable per a un canvi de regidor en l'estat d'Oliva. Relata el mateix Gonzales al seu senyor: "*Como venía nuevo y no tenía conocimiento de la gente*", segons el virrei, ell "*no podía obrar con las inteligencias*" de què gaudia el doctor Pere Ripoll, el seu antecessor en el càrrec, i "*de esto podía resultar mucho daño al servicio de S.M. por el tiempo presente, hasta que las materias se acabasen de ajustar*".

³ *Encontrada* (sinònim de *contrada*, *regio* o *comarca*): nom que rebien, segons la documentació de l'època, molts dels senyorius feudals de Sardènia (*N. del T.*).

"Las materias" de què parlava el virrei pertanyien al fet que el marquès de Cea, ja des del nomenament del nou virrei, s'havia traslladat a Sàsser, capital del nord-oest de l'illa (el Logudor) i des d'allí se n'havia anat a "abigarrarse", escriu Gonzales, "en los estados del duque y en particular en la villa de Usier",⁴ capital del Montagut i població més important de tot l'estat. Aquesta "villa", remarca Gonzales, "ha estado para perderse, por haber algunos vecinos, que acompañaban al dicho marqués" i amb ells també "muchos vasallos del estado", que, junt amb el Montagut, incloïa les encontrades veïnes d'Anglona, Ósilo i Coguinias i, un poquet més al sud, la del Màrguine o de Macomer.

Cea, traslladant-se d'un monestir a un altre en armes i amb els seus sequaços, a la tardor del 1668 s'havia instal·lat en el convent dels caputxins d'Ocier, on romangué durant quasi un any fins a l'estiu de 1669, quan, dictada la condemna a la pena capital contra ell i els seus companys pel delictes de lesa majestat, s'havia amagat novament a Sàsser, des d'on en desembre, amb una quadrilla de fidels seguidors, "muchos" dels quals, com escriu Gonzales, eren "vasallos" del duc de Gandia, havia anat a atrinxerarse en els muntanyes de Gallura, mentre dos dels seus principals còmplices, Cao i Portugués, anaven a reunir-se amb Aymerich, que amb la seua muller havia trobat a Niça un complaent refugi sota la protecció del duc de Savoia.

Encara que ja feia un any que s'havia allunyat del Montagut, però del proper refugi armat de Gallura, i de l'illa mateixa, només poques setmanes abans del 5 de juliol del 1670, quan Gonzales escriu la primera carta al seu senyor, el marquès de Cea havia deixat en aquests llocs una empremta molt profunda, que havia trastornat i dividit la societat local, fins a córrer el risc de "perderse".

Vençuda l'hostilitat del virrei gràcies a la intercessió de Ripoll, després d'unes poques setmanes, i havent arribat a Sàsser per mar, "porque por tierra me dicen todos que no puedo ir, por razón del impedimento" del terrible calor estival, el regidor per fi pren els seus primers contactes amb els estats del duc i prompte ha de constatar que serà molt difícil "tomar cuentas" al seu antecessor, "por razón que en todo el tiempo de su gobierno no la habían dado sus receptores". Per tant, en espera de Ripoll, es posa ell "a tomar las cuentas de los receptores" de cada encontrada per als últims cinc anys.

Val a dir que els comptes no havien estat fets i presentats almenys des que havia començat a celebrar-se el parlament Camarassa, en el qual Ripoll participà com a procurador del duc. I tot açò, fonamentalment, fa suposar a Gonzales que havia estat a causa de les tensions que havien anat desenvolupant-se dins, al voltant i després d'aquell parlament.

Només entre finals de novembre i desembre Gonzales pogué "salir a visitar las villas" i així constatar personalment que abans que res, als vassalls era "menester llevarlos con su habilidad y procurar ayudallos", per tal que "no se pierdan del todo algunos" d'ells. Aclareix, en efecte, que per causa de "las escuadras, que andaban en campaña, en tiempo del marqués de Cea", les viles han rebut "muchos daños ... en particular las que hay en la encontrada" de Montagut. "de que es cabeza la villa de Usier".

⁴ Ocier (it. *Ozieri*).

I precisa: *"lo que más siento es que han quedado algunas enemistades entre las villas de Usier, Patada, Buduso, Nuguedu y Nule, que casi son las mejores del estado, y se destruyen unos a otros"*.

Una volta saquejades per les quadrilles de l'un i l'altre bàndol, inclús després de l'eixida de Cea, les viles assenyalades per Gonzales (que per cert, segons l'últim cens fiscal, eren les principals i les més grans del Montaguí) continuaven essent teatre de conflictes. Açò ocorria, amb paraules de Gonzales, també *"por falta del regidor; que, como le ha faltado el freno, cada uno ha corrido por donde ha querido"*; i perquè els vassalls, en particular els de Montaguí, *"son de los más revoltosos de todo el estado y si no hay persona de séquito y calidad, que los gobierne, no hacen caso de ninguno"*.

Com dóna a entendre Gonzales, la política del govern vice-regi no facilita la situació, ja que a aquests territoris, *"sobre todos sus trabajos, les cargaron luego con un donativo"*; que va ser aconseguit pel virrei sense convocar de nou el parlament. Tot açò ho dóna a entendre, però no ho diu obertament perquè, afegeix, *"en este tiempo es delito decir la verdad y en este reino más que en otras partes"*.

Per tant, *"todo es un mar de confusiones"* i per a *"poderlo ajustar"*, fa present Gonzales, *"me ha de costar mucho trabajo y algunos pesares el volver a recobrar y agregar al patrimonio"* del duc *"muchas cosas que se han pervertido"*.

Sobretot caldrà esperar amb molta paciència uns quants mesos, almenys *"hasta mediados de março"*; *"hasta que se hagan los deguinos⁵ de esta encontrada de Monteagudo y la de Anglona"*, per tornar a cobrar les rendes feudals sobre els bestiaris. *"Aunque es verdad que hay algunos residuos, por cobrar; de las rentas atrasadas, no se puede usar de fuerza, para cobrarlos"*. Així, insisteix Gonzales *"voy con blundurus y los medios más convenientes, atrayendo y bendiciendo"* els vassalls, i *"será fuerza... dalles plazos para los pagamentos, porqué de esta manera no será perder la deuda y el vasallo"*.

Aclareix una vegada més com *"en los tiempos, que han corrido, de los trabajos"*; en referir-se als danys produïts pels bàndols del marquès i del virrei, a molts dels vassalls *"les han destruido sus haciendas, que consisten en ganados"*. Fa després remarcar que *"por falta de que ha cuatro años, que han padecido y se han muerto muchos"*; *"aunque la añada ha sido buena de bellota"* i de pastures, *"ha habido poco ganado"*: *"con que los que tienen dichos ganados tratan de multiplicarlos y matan pocos"*. Per això, perquè els estats del duc tornen a ser tranquils i les rendes es puguen cobrar de nou, amb *"alguna esperanza de que mejoren y vuelvan en parte, si no en todo, en su primer estado"*; cal permetre que els vassalls reconstituïsquen els seus patrimonis, si fos necessari, *"procurando ayudarlos"*, com estava fent ell especialment amb *"dos villas, que con estos trabajos casi se habían despoblado"*.

Però primer que res —continua escrivint Gonzales— necessita que *"los negocios de este reino se aquieten"*. És el que el regidor pensa que es puga començar a esperar, el 10 de juny de 1671, quasi un any després de la seua arribada a Sardenya: *"Como ha habido tantas revueltas y todas han sido en este estado"* del duc, *"vivían desenfrenadamente, sin que hubiere quien pusiese remedio. Y hoy, con el favor de Dios, está algo mitigado el furor de los delitos, que se cometían, y desembarazada esta villa"*

⁵ *Deguino* (del sard *deghinu*): delme o dècima part dels pores i altres caps de bestiar (*N. del T.*)

d'Ocier "de los soldados y de un alternos"⁶ del virrei, "que causaban muchas molestias a toda esta encontrada" de Montagut.

Tant li pareix poder dir perquè, com anuncia en la mateixa carta, "al fin el suceso [ocorregut 15 dies abans, en la costa de Gal·lura, no molt lluny d'Ocier, on ell es trobava] de que se halla preso el marqués de Cea y muertos otros tres, que se hallaron en la muerte del marqués de Camarasa, que los nombres son los siguientes: don Francisco Cau, don Francisco Portugués y don Silvestre Aymerique, por industria del señor duque de San Germán, tomaron temperamento las cosas de este reino y se espera gozar de más quietud".

Quan un mes després torna a parlar d'aquest dramàtic esdeveniment, també Jaume Artal de Castellví havia estat conduït a peu per l'illa, de Sàsser a l'Alguer, a Oristany i finalment a Càller, junt amb els caps tallats dels seus companys de desventura, i havia mort el 15 de juny, degollat en la placeta adjunta a la catedral, en el Castell de Càller.

Però d'açò Gonzales no escriu res; insisteix en canvi en el fet que "con la prisión del marqués de Cea y la muerte de sus compañeros hay esperanza de gozar de alguna quietud en este reino". Insisteix sobre aquest punt, perquè "el dedo malo de este reino es él". I afegeix que, "en esta ocasión de la prisión, que se hizo del dicho marqués de Cea, y que mataron a don Silvestre Aymerique, el marqués de Stiefuentes [així anomenat, per ser casat amb la senyora Francisca Zatrillas, que s'havia quedat a Niça] y a don Francisco Cao y a don Francisco Portugués, solo se han hallado en esta función dos hombres de esta ciudad" de Sàsser (on redacta la seua carta el 25 de juliol del 1671), "que el uno es un caballero, que se llama don Jaime Alivesi", l'home que havia convençut a Cea i als altres per a deixar el refugi de Niça i arriscar-se a tornar a Sardenya, fent-los creure que molts els esperaven per a rebel·lar-se; en realitat era per a atraure'ls a una trampa mortal.

Però el que Gonzales vol subratllar és una altra cosa, i consisteix en el fet que, a més dels dos de Sàsser, "todos los demás, que asistieron a dicha función, son vasallos del duque", aquesta vegada "todos de la villa de Nulvi, en la encontrada de Anglona", la seua vila més important, molt pròxima al lloc de la captura de Cea i dels seus jòvens amics. "Entre los cuales" vassalls del duc de Gandia, continua Gonzales, "había un caballero, que se llamaba don Gabino Delitala Solur [principal col·laborador d'Alivesi a concertar i efectuar el que ell anomena "la función"], y los demás gente ordinaria, hasta diez hombres, que eran los que, con industria y debajo de la amistad, ejecutaron los de arriba". I afegeix: "créame Vuestra Merced que no tengo ningunos divertimientos".

No és només per la naturalesa indecent de la "función", executada "debajo de la amistad", amb trampes, que Gonzales es deté sobre el fet i destaca la participació activa d'un grup constituït en la seua majoria per vassalls del duc, naturals de Nulvi. Vol subratllar, a més, com el sagnant esdeveniment ha cridat més sang, i ha encès una altra vegada els ànims, precisament en aquell poble: "hará ocho días que, por una muerte que sucedió a la villa de Nulvi, de uno que se halló a la prisión del marqués. [és a dir, un mes després de la seua execució] estaba toda la villa en armas, a pique de perderse".

Enfront d'una situació tan perillosa per a la quietud de tot l'estat d'Oliva, el regidor decidí intervindre personalment, potser recordant que aquells eren hòmens que només

⁶ *Alter Nos*; portantveu o representant dotat de plens poders (*N. del T.*).

escoltaven a persones "de séquito y calidad". Per tant, escriu, "tomé la resolució y sin reparar al peligro, que hay del intemperie [era el ple d'estiu] y de que me podría costar la vida, acudí a dicha villa con gente y dejé ajustadas las materias, que no haber hecho estas diligencias, estaban por darse batalla unos a otros: y no solo era el daño para esta villa, sino es para toda la encontrada de Anglona, por estar todas agregadas unas y otras parcialidades".

Una altra vegada, el parlament Camarassa i la cadena de dols que seguiren al seu traumàtic tancament, són l'origen del desencadenament i de l'esclat de tensions socials, les quals, si no desembocaren en guerra civil oberta, serviren de tota manera per a fomentar l'enfrontament i el xoc violent entre bàndols oposats, particularment en els pobles del nord de l'illa, fent-los ingovernables de qualsevol manera.

L'epicentre d'aquestes tensions i del seu esclat es troba, una altra vegada més, en els estats d'Oliva. Entre finals del 1669 i mitjan 1670, en els muntanyes de Gal-lura, al voltant del marquès de Cea s'havien reunit sobretot hòmens del Montagut; un any després, a l'estiu de 1671, col·laboren hòmens de l'Anglona en la seua captura.

En una ocasió com en l'altra, tant als que s'alineen amb el marquès o contra ell, se n'oposen d'altres que pertanyen a les mateixes poblacions, al mateix estat feudal; els uns i els altres representen faccions mútuament hostils.

Però aquestes parcialitats, mentre trobaven suport en la crisi parlamentària per a prendre una nova i major força, pel fet mateix d'aprofundir en la desunió en la societat rural, no podien arribar a provocar una revolta, i menys encara una revolució generalitzada.

En la mateixa època, en aquests dos territoris de l'estat d'Oliva, Montagut i Anglona, s'observa (com hem vist en una altra ocasió) un elevat índex de ramaderia, junt amb un notable índex de criminalitat, la qual augmenta notablement entre el decenni 1661-70 i el següent 1671-80, més que al Màrguine, un altre feu de l'estat, però sense arribar al seu nivell.

Podria estranyar el fet que, a pesar de la seua predisposició, el Màrguine sembla no participar

Ocier; escut dels Cemelles

als esdeveniments que commouen les altres dues comarques. Potser açò haja de relacionar-se, no tant amb la seua falta de contigüïtat territorial amb aquelles, sinó més aviat pel fet de no haver estat directament implicat en aquells terribles fets.

De tota manera, el que més cal destacar, una vegada més, és el fet que, trobant-se els estats d'Oliva entre els territoris del nord de l'illa, on més arrelat estava el bandolerisme, més fortes eren les tensions socials; açò els feia particularment receptius en presència d'una crisi política, sobretot si en ella estava implicada, de qualsevol manera, la petita noblesa local, és a dir, la seua classe dirigent. La seua particular capacitat de reacció, quasi específica, actuava com a amplificadora de la crisi i augmentava la seua duració. Però al mateix temps prenién major força els bàndols que embolicaven la societat local i li restaven forces per al possible esclat d'una revolta o d'una revolució, essent imprescindibles per a la primera, i més encara per a la segona, una consciència política més profunda, a més de (i sobretot) una més àmplia participació social, les quals trobem en esdeveniments que no por això perden la seua dimensió altament dramàtica.

Bibliografia essencial:

La documentació utilitzada consisteix en les *Cartas dirigidas al excellentissimo señor duque de Gandía, conde de Oliva, por don Domingo Gonzales, desde Cerdeña*, el volum de les quals es troba en l'arxiu parroquial de San Ginés a Madrid, una transcripció del qual ens ha estat tramesa pel professor Josep Juan Vidal, catedràtic de la Universitat de les Balears.

S'hi han tingut en compte els assajos, continguts en *Rebelión y resistencia en el mundo hispánico del siglo XVII*, Leuven U.P., Lovaina 1992, als quals es fa referència per a una més àmplia bibliografia.

Sobre el tema específic, una crònica de l'època, acabada d'editar: J. Aleo, *Storia cronologica del regno di Sardegna (dal 1637 al 1672)*, a cura de F. Manconi, Nuoro 1998; A. Llorente, *Cortes y sublevación en Cerdeña bajo la dominación española*, en "Revista de España", 1868, pp. 290 i seg.; D. Scano, *Donna Francesca Zatrillas, marchesa di Laconi e di Sietefuentes*, Càller 1942.

BRUNO ANATRA

Professor d'Història Moderna de la Universitat de Càller (Sardenya)

El llenguatge administratiu valencià a principis del segle XVIII

als documents de l'Arxiu
Municipal de Gandia¹

JOSEP SENDRA I MOLIÓ

Hauria volgut fer aquest treball basant-me en les acies de l'Ajuntament d'Oliva, en l'època immediatament anterior i posterior al Decret de Nova Planta. Per desgràcia, com és sabut, el nostre Arxiu Municipal fou incendiat durant la Guerra Civil, i una gran quantitat de documents valuosos i insubstituïbles es van perdre per a sempre. Per sort, a l'Ajuntament de Gandia es conserva una important documentació que reflecteix, no sols les vicissituds històriques que afectaren la comarca de la Safor i el País Valencià sencer en aquell turbulent any de 1707, sinó també l'estat de la nostra llengua i el seu ús oficial, interromput bruscament en l'àmbit de l'administració civil a partir del decret de Felip V.

INTRODUCCIÓ

L'objectiu del present treball és contribuir a l'estudi del valencià a principis del segle XVIII, en un registre molt concret: el llenguatge administratiu. Per a tal fi hem recorregut a l'abundant documentació que es troba a l'arxiu municipal de Gandia, de la qual hem seleccionat algunes mostres.

El període escollit és especialment interessant i crucial per a la història del poble valencià: els anys 1706-1707, en plena Guerra de Successió. Les tropes borbòniques —els *botiflers*— continuaven el seu avanç imparable, vencent la resistència cada vegada més desesperada dels *maulets* o austracistes, que rebrien el colp de gràcia el 25 d'abril de 1707 en la desfeta d'Almansa. El 5 de maig queia València; el 19 de juny, Xàtiva era incendiada, i el 29 del mateix mes, Felip V promulgava el Decret de Nova Planta. Els valencians es veïen així privats dels seus Furs històrics i del seu autogovern, i la seua llengua era apartada de l'ús públic i oficial de què havia gaudit durant segles.

La ciutat de Gandia es mantingué fidel a la causa austracista fins al final, malgrat que comptava amb un important sector felipista entre la seua noblesa, començant pel

¹ Basat en un treball realitzat per al Curs de Doctorat "Els Dialectes Catalans en el Segle XVIII", impartit en la Facultat de Filologia de la Universitat de València, sota la direcció del professor Emili Casanova (Curs 1992-93).

Al Museu Municipal de Xàtiva, el retrat de Felip V penja cap per avall.

mateix duc de Gandia. Ocupada la ciutat per les tropes borbòniques en estiu de 1707, sofrí el mateix destí que la resta de ciutats del Regne: repressió, impostos ofegadors, remodelació dels òrgans de govern municipal, i en l'aspecte lingüístic, la substitució del valencià pel castellà als àmbits formals. Cal aclarir que els funcionaris gandians ja es trobaven familiaritzats, en major o menor grau, amb la llengua castellana des de feia molt de temps: a la Cort ducal era llengua familiar des del segle XVI; llengua de la noblesa, de la cultura, i de gran part de la documentació administrativa del ducat de Gandia.

L'administració municipal mantingué l'ús del valencià fins poc després de l'ocupació borbònica: les actes dels dos primers plens del Consell General de la ciutat, posteriors a l'ocupació (13 de juliol i 13 de setembre del 1707) són encara en valencià; el tercer, corresponent al 30 de setembre del mateix any, ja és en castellà.

Els documents analitzats

El corpus sobre el qual hem treballat consta de set documents conservats a l'Arxiu Municipal de Gandia; dos d'ells (núms. 1 i 4), datats a València, són cartes dels Elets del Parlament de la Generalitat, llavors en mans dels austracistes; els cinc restants (núms. 2, 3, 5, 6 i 7) són actes dels plens del Consell General de la Ciutat de Gandia, l'última de les quals és la primera redactada en castellà. Hem cregut interessant d'incloure-la en el nostre estudi per detectar-hi possibles interferències del valencià.

Criteris de transcripció

- Respectem les grafies originals (llevat de i/j , u/v i les majúscules i minúscules, que es regularitzen d'acord amb la llengua moderna).
- Actualitzem els signes de puntuació, els accents, les dièresis, i en les aglutinacions de verbs i pronoms, els guionets.
- Hem cregut convenient separar, d'acord amb la normativa moderna, grups de paraules que formen una unitat sintàctica i que en els textos originals apareixen juntes: *pera*, *ahon*, són transcrites, respectivament, com *per a*, *a hon*.

Sistema de citació

En la transcripció dels documents, hem numerat les línies per tal de poder localitzar fàcilment les paraules o expressions objecte d'estudi. Per a citar aquestes, ens referim al número de document i al número de línia, separats per un punt; p.e.: 4.12 significa "document nº 4, línia nº 12. Cal advertir que la numeració de línies va referida, no al document original, sinó a la transcripció que en presentem.

Per a les cites bibliogràfiques seguim, en la majoria dels casos, el sistema autor- any-pàgina. Al final d'aquest treball donem una relació de la bibliografia consultada, on es pot trobar una referència més completa de cada obra.

Les cites del *Diccionari Català-Valencià-Balear* d'Alcover-Moll remetent a la paraula de què es tracte. No repetim, per raons de brevetat, la majoria de fragments d'obres citats pel *Diccionari*, i que es poden trobar en aquest, en la veu corresponent.

TRANSCRIPCIÓ DELS DOCUMENTS

Nº 1. 19 de juny de 1706

Carta impresa datada a València, expedida pels Eleits dels tres Estaments del Regne, en demanda de diners per a pagar un regiment de 500 soldats.
Cartes i ordres (1706-1707), AB-183.

- 5 La obligació de servir a Sa Magestat (que Déu guarde), en ningun temps necessita de ponderació, però quant està tan visiblement instant la defensa de nostra Pàtria, cases, haziendes y vides, la mateixa evidència de lo que experimentam manifesta les circumstàncies de la obligació, y la rahó de nostra pròpia conveniència: ab estos motius havem delliberat servir a sa Magestat ab un regiment de 500 Infants pagats per temps de sis mesos, per a dins de aquest Regne, compresos en dit número lo Coronel, Tinent Coronel, Sargento Major, Capitans, Alferizos, Sargentos, y demés Oficials de primeres

10 planes; y en lo temps dels sis mesos, los dies de les marches de anada y torna-
da.

No havem deixat de tenir present lo estat en què per lo general es troba el Regne, però encara això mateix ens ha obligat a esta delliberació, pues el veure les ruïnes que està patint és la causa de buscar los més eficazos medis per a la defensa; este Regiment ha de servir per a dins de aquest Regne, y si en altres 15 ocasions consideràvem molt propi de nostra conveniència el acudir a la assistència dels Regnes circumvehins, ara que directament devem atendre a la defensa, no sols de lo comú del Regne, sinó encara de dins de nostres cases, ab molta més presició devem acudir sens reparar en impossibilitats, pues ve a ser 20 gran conveniència el incomodar-se en lo molt, per a defensa del tot, y prevenir que no arribe la última y total ruïna, en què són de poca consideració los béns y haziendes. quant no devem reparar en exposar nostres vides en quant conduhixa al Real servici y defensa.

Tots estos motius ens asseguren en la gran llealtat de V. S., que han de fer lo esforç, no a medida de la possibilitat, sinó encara excedint les eixecucions 25 al poder, pues quant la causa és tan superior, no es deu reparar en impossibilitats, hasta fer lo últim esforç, com en V. S. confiam experimentar-ho.

Y ab esta confiança, posant en eixecució el repartiment, ha tocat a V. S. la cantitat que va al peu de esta, ab la ferma de D. Jusep Ortí, nòstron Secretari, en lo que es serviran V. S. acudir per a quinze dies après de rebuda la present, 30 y si és possible, adclitar-ho; ho esperem de V. S., pues serà molt conforme a la urgència present, y de especial servici de Sa Magestat.

La resposta de la present encarregam a V. S. que sia ab la major brevetat, en què confiam veure adelantada la llealtat de V. S. y el servici de Sa Magestat, tot lo qual redundarà en gran conveniència de V. S., pues se tindrà present este 35 servici per a esperar les Reals gràcies y premis de Sa Magestat, com per a que nosatros ens apliquem a tot quant sia de la major conveniència y benefici de V. S.
Déu guarde a V. S. molts anys. València, y Juny a 19 de 1706.

Los Elets dels tres Estaments
del Regne de València

40 [Nota manuscrita:]

Ha tocat a V. S. a la Ciutat de Gandia²

	Socorros	94 l.		
	Primeres planes	58 l.	15 s.	
	Vestits	35 l.	5 s.	
45	Ajudes de Costa	9 l.	15 s.	10
		197 l.	15 s.	10

[Firma:] Jusep Ortí, Secretari

² Les quantitats van expressades en lliures, sous i diners (1 lliura = 20 sous; 1 sou = 12 diners).

Nº 2. 27 de març de 1707

Acta del Consell General de la Ciutat de Gandia. Assumptes: establiment en aquesta ciutat d'un hospital per a les tropes angleses que lluiten per la causa de l'Arxiduc Carles..

Manual de Consells (1697-1707), AB-27

Die XXVII mensis Martii anno a Nativitate Domini MDCCVII

Joseph Pérez de Culla, Justícia.

Dotor Fèlix de Alarcó, Macià Cots, Ignacio Pallarés, Matheu Cebrià menor, Jurats.

- 5 Joseph Todó, notari, Racional.
Francisco Salelles, Síndich.

- Carlos Monserrat, Batiste Torres, Joseph Ferrer, Joseph Roiz, Vicent Julio, Carlos Fuster, Agostí Cots, Calistro Crespo, Jaume Cardona, Antoni Boix, Francisco Orbiña, Antoni Bennàcer, Vicent Monrroig, Joseph Vidal,
10 Berthomeu Canet, Vicent Francés, Antoni Lopes, Joseph Bennàcer, Onofre Sepúlveda, Francisco Gallart, Pere Ximeno, Thomàs Mora menor, Alquileo Muntañés, Joseph Serra, Juan Rosales menor, Joseph Monserrat, Pere Borja menor, Matheu Oltra, Llorens Ferrer, Gerony Cots, Gerony Cebrià.

- Junt lo Magnífich Concell General en la Sala de la present Ciutat, a hon per
15 a semblans fins y efectes es sol y acostuma juntar y congregar, presehint llicència donada per lo Noble don Joseph Font, Governador de esta Ciutat, y rebuda per lo notari infrascrit en lo present dia de huy, y convocació feta per Francisco Folquet, trompeta públich de la present Ciutat, el qual, en virtut de jurament, a fet relació a mi, el notari infrascrit, ell aver convocat ab so de trompeta, com és
20 costum, a tots los Magnífichs Concellers del Concell General per a el present puesto, dia y hora de ara, y així junt, fonch proposat per lo Magnífich Dr. Fèlix de Alarcó. Jurat en Cap de dita Ciutat, que el fi per què avia juntat dit Magnífich Concell General, era per a manifestar-li com la Ciutat avia rebut una carta del Conde de la Corsana, Virrey de la Ciutat de València, en fecha de 25 dels
25 presents, que es lligirà en la present ora de ara, en la qual ordena que esta ciutat servixca y siga espital general de tot lo exèrsit de tropes Ingleses, per a lo qual ordena que es señalen dos casses, y segons relació del oficial que a portat la carta, diu que també se an de aloixar per Gandia un Administrador, un doctor, set o huit cirujans, y alguns altres caps precisos per a dit efecte, y així el
30 Magnífich Concell General determine lo que li parega més convenient.

- Oida la qual proposta, dit Magnífich Concell General determina, *nemine discrepante*, que es fassa un paper manifestant los inconvenients y reparos que y a al Señor Virrey, y per a dit efecte vol dit Concell vacha Síndich a València; nomenant per Síndich al Dotor Fèlix de Alarcó, señalant-li el salari de quinse
35 reals de dieta, y les dos dietes mortes, y que així mateix tracte sobre el veure si es podran suspendre les excusions que amenasen a la ciutat cada dia, o veure si es farà secret.

Lloant y aprovant així mateix dit Concell totes les compres y vendes que per los señors Jurats se an fet en respecte de grans, tant de dacxa com de forment, fins lo present dia de huy, tant en diner com sens ell; donant facultat en avant a dita Ciutat per a que pugua resoldre del modo que li parega convenient en respecte de dites compres o vendes de grans.

Com també dit Concell lloa, aprova, ratifica y confirma totes y qualsevols àpoques així rebudes fins huy per qualsevol notari, com les que en avant es rebran en nom del dotor Joseph Sanchiz Orivay, Abogat de la Ciutat, com si aquelles se agueren fet, y es fessen del consentiment del Magnífich Concell, donant facultat en avant al Racional que huy és, o al que per temps serà, que prenga en conte y passe en claveria qualsevol de dites àpoques que a son poder vachen. *De quibus requisiverunt actum in Aula Iuratorum Gandie.*

Testes Pere Martines y Juan Carbonell, Verguers de la present Ciutat de Gandia, habitants.

Recepit Joachimus Tosca, notarius et scriba.

Nº 3. 1 d'abril de 1707

Acta del Consell, sobre la designació de cases que serun habilitades com a hospital de les tropes angleses.

Manual de Consells (1697-1707), AB-27

Die Primo Aprilis anno a Nativitate Domini MDCCVII

Joseph Pérez de Culla, Justícia

Macià Cots, Ignacio Pallarés, Matheu Cebrià menor, Jurats

Francisco Salelles, ciutadà, Síndich

5 Joseph Ruiz de Medina, Antoni Lopes, Joseph Bennàcer, Calistro Crespo, Onofre Sepúlveda, Batiste Torres, Francisco Orbiña, Antoni Boix, Berthomeu Canet, Carlos Fuster, Agostí Cots, Vicent Julio, Pere Ximeno, Antoni Sanz, Joseph Serra, Vicent Francés, Joseph Cots de Ignaci Jo., Thomàs Mora menor, Francisco Sancho, Juan Rosales menor, Alquileo Muntañés, Jaume Cardona,
10 Antoni Bennàcer, Llorens Ferrer, Carlos Monserrat, Gerony Cebrià, Gerony Cots, Pere Borja menor, Joseph Monserrat, Francisco Gallart,

Junt lo Magnífich Concell General en la Sala de la present Ciutat, a hon per a semblans fins y efectes es sol y acostuma juntar y congregar, precehint llicència donada per don Joseph Font, Governador de esta Ciutat, y rebuda per lo notari infrascrit en lo present dia de huy, y convocació feta per Francisco Folquet, trompeta públich de la present Ciutat, el qual, en virtut de jurament a fet relació a mi, el notari escrivà infrascrit, ell haver convocat ab so de trompeta, com és costum, a tots los Magnífichs Concellers del Concell General per a el present

- 20 puesto, dia y hora de ara; y així junt, fonch proposat per lo Magnífich Macià Cots, Jurat segon de dita Ciutat, que el fi per què avia juntat dit Concell era per a manifestar-li una carta al Señor Virrey, Conde de la Corsana, en fecha de 30 de mars proposat, que es lligirà en la present ora d'ara sobre lo tocant al nomenar cases per a el ospital, y així el Magnífich Concell determine lo que li parega convenient.
- 25 Oïda la qual proposta, dit Magnífich Concell General determina que en cas de venir los Inglesos malalts, per a de prompte nomena el Magnífich Concell la cassa del Trapig y la cassa de la viuda de Frígola, y en cas de no aver bastant, quan vindran los meches y sirujans, confabularan en la Ciutat, y se eligiran més casses si seran menester, y que es despache propi a Sa Exª en resposta de la
- 30 carta, dient-li com se an señalat dos casses, y veure si es podrà lograr que es posen en algun lloch de la contribució. *De quibus requiciverunt actum in Aula Iuratorum Gandie.*

Testes Pere Martines, y Juan Carbonell, Verguers de Gandia, habitants.
Resepit Joachimus Tosca, notarius et scriba

Nº 4. 9 d'abril de 1707

Carta manuscrita datada a València, signada pels Elets dels tres Estaments del Regne, en demanda de recursos per a completar i sostenir el regiment a què fa referència el document nº 1.

Cartes i ordres (1706-1707), AB-183.

- La magestat del Rey Nostre Sr. Carlos Tercer (que Déu guarde) ha favorit aquest Regne ab la sua Real presència, donant-nos eixemple dels eficazos medis que devem aplicar en les presents ocurrències, pues Sa Magestat, per nòstron consuelo y defensa, no ha reparat en les incomoditats dels camins, en les
- 5 inclemències del temps, y en los cuydadosos afers de una guerra, aplicant-se ab tant cuydado a nòstron sosiego, que sens instant de quietut ha consolat a tots los Regnes de esta Corona: a vista de lo qual és molt de nostra obligació que ens animem de nostra part a son Real servici, y més quant en estes diligències estriba la defensa pròpia de nostres cases, haziendes y vides.
- 10 Ab estos tan justificats motius havem ya entregat a Sa Magestat 351 soldats, compresos los oficials de primeres planes, lo qual havem pogut adelantar dels efectes de les ciutats, viles y llochs que fins ara han acudit en lo repartiment de esta leva, de què escriguérem a V. Ss. en carta de 15 de juny pasat, y serà desgraciada cosa que per occassió dels que falten a acudir no es puga cumplir lo
- 15 Regiment en los 149 soldats que falten, y lo que és més, se hatjen de despedir los que y a. pues falten los effectes y medis per a mantenir-los.

Al present se troba la gent del Regiment en Requena, plaça tan important per a aquest Regne. y així esperam que V. Ss. procuraran concórrer a tan

justificada assistència. y que no faltaran en una ocasió tan urgent; com també
20 estam entenent ho participa a V. Ss. lo Exm. Sr. Conde de la Corzana, Virrey de
aquest Regne, pues no devem creure que una Ciutat com eixa sia en esta ocasió
de les que falten a acudir al servici de Sa Magestat. Ab esta confiança esperem
que la resposta serà com de gran zel de V. Ss., ens devem prometre a Déu
guarde a V. Ss. molts anys. València y Abril a 9 de 1707.

25

Los Elets dels Tres Estaments
del Regne de València.
[Firma:] Jusep Ortí, Secretari

Nº 5. 13 de juliol de 1707

*Primer ple del Consell General de Gandia, posterior a l'ocupació borbònica.
Nomenament de diversos càrrecs i aprovació de despeses. Per primera vegada.
"el Rey nostre Señor", tractament abans reservat a Carles d'Àustria, passa a
designar Felip V, mentre que aquell és al·ludit com "el señor Archiduch".*

Manual de Consells (1697-1707), AB-27

Die XIII mensis Julii anno a Nativitate Domini MDCCVII

Francisco Salelles, Justícia.

Dr. Felis Alarcó, Vicent Julio, Pere Avargues, Pau Fransés, Jurats.

Josep Todó, notari, Racional.

5

Jaume Calduf, Síndich.

Joseph Ruis de Medina, Joseph Serra, Geroni Cebrià, Alfonso Sanchis,
Thomàs Mora menor, Joseph Escoto, Damià Ferrer, Thomàs de la Pobla, Joan
Sancho, Joseph Bennàser de Antoni, Francisco Gallart, Matheu Melis, Vicent
Noguera, Pasqual Bover, Bertomeu Menchuc, Matheu Cebrià menor, Antoni
10 Bennàser, Jochim Talens, Joan Buxeda, Jochim Tarrasó, Joan Rosales menor,
Ventura Serra, Melchor Sentella, Batiste Torres, Nofre Llobregat, Carlos Gran,
Pasqual Sanchis, Miquel Llisterrí, Jaume Cardona major, Thomàs Calabuig
menor.

15 Junt lo Magnífich Consell General en la Sala de la present Ciutat de Gandia,
a on per a semblants cosses se acostumen ajuntar y congregar, precehint llicència
donada per lo Magnífich Dr. Luis Geroni Pastor, Cavaller Procurador General
del Exm. Señor Duch de Gandia, ya rebuda per lo notari infrascrit en lo dia
treste dels presents mes e (sic) ayn. y convocació feta per Francisco Folquet,
trompeta públich de dita Ciutat, el qual a fet relació a mi, dit notari, *medio*
20 *iuramento*, ya ell haver convocat ab so de trompeta, en la forma acostumada, a
tots los Magnífichs Consellers a Consell General per a els presents puesto, dia
y hora de ara; y així junt fonch proposat per lo dit Magnífich Dr. Fèlix Alarcó,
Jurat en Cap, que el fi de haver-se juntat dit Consell és per manifestar-li com

25 havent estat nomenat per Sa Excia. en Syndich de la present Ciutat el Magnífich
Jaume Calduf, al qual se li dehuen donar per lo Magnífich Consell los poders
necessaris, y així e) dit Magnífich Consell vote y determine lo més convenient.

Oyda la qual proposta, lo dit Consell, *nemine discrepante*, nomenà en Syndich
de la present Ciutat al dit Jaume Calduf, donant-li y conferint-li ple y bastant
30 poder y facultat per a que en nom de dit Consell General y representant dita
Ciutat puixa cobrar qualsevols cantitats de qualsevols perçones, fermar àpoques,
y a traure de la Taula de València y de altres qualsevols banchs, donar fianSES de
tornador, y per a fermar y contrafermar de dret, donar qualsevols dites, acceptar
la hasta fiscal, pendre qualsevols posecions y per a cabrevar qualsevols señories
directes a què la present Ciutat estiga tenguda y obligada de forma que per a els
35 desús dits efectes, y qualsevol de aquells, no li falte poder algú. Y als pleyts
llargament ab poder de substituhir *ad predicta omnia et singula*, assignant-li el
salari acostumat de trenta lliures cascan any, volent que este poder sia allargat
ab totes les clàusules en semblats (sic) posar acostumades.

Així mateix fonch proposat per lo dit Magnífich Jurat en Cap que la present
40 Ciutat necessita per a sa assistència de un altre Síndich per a els negocis que es
poden offerir, y així, si al Magnífich Concell li pareix, pot fer elecció de la
perçona que ben vist li sia, assignant-li el salari que li parega més proporcionat.

Oyda la qual proposta, lo dit Magnífich Concell General nomena en altre
dels Síndichs de dita Ciutat a Jacinto Todó, notari, donant-li y conferint-li tots los
45 poders damunt expresats, assignant-li per son salari de huyt lliures cascan any.

Així mateix, fonch proposat y representat al dit Concell per lo dit Magnífich
Jurat en Cap, que havent-se subastat lo almodí y lo abast de les carns de dita
Ciutat per a arrendar-se en lo corrent any, no se ha encontrat dita alguna en dites
regalies, per la qual rahó determina el dit Magnífich Concell si se han de quedar
50 estes per administracions.

Ohida la qual proposta, determina dit Concell que dites regalies se adminis-
tren per conte de la present Ciutat en lo corrent any de mil set-cents y set, en mil
set-cents y uyt; nomenant en administradors, ço és, del Almodí, a Matheu Cebrià
menor, assignant-li el salari acostumat; y del abast de les carns, a Alexandre
55 Avargues, assignant-li per son salari la cantitat de cinquanta lliures; nomenant
així mateix en administrador de la sisa de les carns al dit Alexandre Avargues,
assignant-li per lo salari de dita administració la cantitat de vint lliures, als quals
en dits respectius noms donen tots los poders acostumats.

Així mateix, fonch proposat per lo dit Magnífich Jurat en Cap que, per a
60 satisfer y pagar lo donatiu que se ha fet a Sa Magestad, es deu fer tacha entre els
vehins de dita Ciutat, per a el qual efecte és necessari nomenar perçones que
formen aquella, y així lo dit Concell determine, y nomene les perçones que són
menester per a dit efecte.

Ohida la qual proposta, lo dit Magnífich Concell nomena en Elets per a
65 formar dita tacha al Magistrat de la present Ciutat, a Don Joseph de Yzco y
Quincoses, a Ambròs Tosca, Matheu Cebrià major, Joan Sancho, Antoni
Bennàzer y Thomàs de la Pobla, als quals donen, y conferixen tot lo poder
necessari; lloant y aprovant lo dit Magnífich Concell tot lo fet, y gastat per la
dita Ciutat en servici de Sa Magestad, y tots los gastos ocasionats en los

70 contratemps passats, tant fets en servici del Rey nostre Señor, com en servici del señor Archiduch; aprovant així mateix tot lo que faran los dits Eleis en horde a la dita tachà. *De quibus omnibus etc. actum in Aula Iuratorum Gandiæ etc.*

75 Testes Joseph Landete, Verguer, y Thomàs Rocelló, de dita Ciutat de Gandia, habitants.

Recepit Joseph Fuster, notarius et scriba.

Nº 6. 13 de setembre de 1707

El Consell de la Ciutat proclama la seua lleialtat a Felip V, i nomena una representació per tal d'anar a Madrid a retre-li homenatge. Tracta també sobre l'abast i l'administració de les carns.

Manual de Consells (1697-1707), AB-27

Die XIII mensis Septembris anno a Nativitate Domini MDCCSeptimo

Francisco Salelles, Justícia

Dr. Fèlix Alarcó, Vicent Julio, Pere Avargues, Pau Francés, Jurats

Joseph Todó, notari, Racional

5 Jaume Calduf, Síndich

Joseph Escoto, Alfonso Sanchis, Joachim Tarraçó, Pasqual Sanchis, Baltazar Tamarit, Joan Rozales menor, Francisco Gallart, Thomàs Calabuig menor, Berthomeu Menchuch, Danià Ferrer, Joachim Talens, Jaume Cardona major, Thomàs Calabuig major, Alonso Real, Joseph Serra, Joan Sancho major, Batis-
10 te Torres, Thomàs Mora menor, Jaume Cardona menor, Pasqual Bover, Melchor Sentella, Francisco Ferrer Ferrer, Matheu Melis, Jacinto Todó, Joseph Ruiz, Thomàs La Pobla, Miquel Llisterrí, Antoni Bennàser, Joan Buxeda, Pere Ximeno major.

15 Junt lo Magnífich Concell General en la Sala de la present Ciutat de Gandia, a hon per a semblants coses es sol y acostuma juntar y congregar presehint llicència donada per lo Magnífich Dr. Lluís Geroni Pastor, Cavaller Procurador General del Exm. Señor Duch de Gandia, etc., rebuda per lo notari infrascrit en dotse dies dels presents mes, e (sic) any; y convocació feta per Francisco Folquet, trompeta públich de dita Ciutat, el qual a fet relació *medio iuramento* a mi, dit
20 notari, ell haver convocat ab ço de trompeta, *ut moris est*, a tots los Magnífichs Concellers a Concell General, per a els presents puesto, dia y hora de ara, y junt fonch proposat per lo Magnífich Dr. Fèlix Alarcó, Jurat en Cap de dita Ciutat, que el fi de haver-se juntat dit Concell és per manifestar-li com per a efecte de fer representació, y manifestar al Rey Nostre Señor la gran lleialtat³ que la present
25 Ciutat li ha profesat. lo molt que ha patit y els menyscapes que ha tengut, així en los temps passats com en los presents, y posar-li en memorial a Sa Magestat y solicitar lo decret de aquell, ha paregut a la present Ciutat que se envie perçona

³ Subratllat en l'original.

a Madrid a fer esta diligència per part de dita Ciutat, la qual determinació a aprovat lo Exm. Señor Duch de Gandia, en carta de trenta-hu de agost
30 proposat, per a el qual efecte lo Magnífich Concell determine lo que li parega ser més convenient, y en cas de haver de anar perçona a Madrid per a dit efecte, fer elecció de la que ha de anar a fer dita funcció, y així mateix determinar los efectes de hon se ha de pagar lo gasto que ocasionarà esta funcció.

35 Ohida la qual proposta, determina dit Concell. ab la major part dels vots, que vaja Síndich de dita Ciutat a Madrid, per a el qual efecte nomenen a Jaume Calduf, Síndich actual de dita Ciutat, y que per a el gasto que es farà se inposen dos dinés⁴ en cascuna lliura de carn, donant-se-li y assignant-se-li al dit Síndich, per a ajuda de costa, cetse doblons de or, y tot lo gasto
40 que farà en son viaje y detenció, donant facultat a la present Ciutat per a nomenar perçona que administre els dos dinés de dita inposició de carn.

Així mateix, fonch proposat per lo dit Magnífich Jurat en Cap, que el Convent y monges de Senta Clara de dita Ciutat està devent a esta la cantitat de dos-centes y cinquanta lliures, salvo just conte, de preu de carn que lo
45 administrador de les carns li ha subministrat y entregat a dit Convent; y en vista de la falta de medis en què es troba dita Ciutat per a proseguir en dit abast y comprar ganado, a paregut manifestar al Magnífich Concell així este fet, com el saber si es suspèndrà el donar carn fiada a dit Convent, o si se li donarà, en vista de les atencions que la Ciutat deu usar en dites Señores.
50 res.

Ohida la qual proposta, lo dit Magnífich Concell determina que es done carn al dit Convent fins lo dia de Tots Sants primer vinent; sollicitant en este mig temps la cobrança de dit deute, y cas no es puga cobrar fins dit dia, es determinarà per la Ciutat lo més convenient y prudencial.

55 Així mateix, fonch proposat per lo Magnífich Jurat en Cap que Joseph Marquesta, administrador que fonch de les carns de dita Ciutat, per rahó del alcans de sos contes, està devent a dita Ciutat la cantitat de quatre-centes lliures, salvo just conte, y que havent sollicitat la cobrança de aquelles en moltes ocasions, ha respost que la Ciutat li està devent algunes cantitats,
60 així de pencions de censals, com per rahó del salari de la Càtedra (sic) del doctor Joseph Marquesta, son fill, volent fer compensació de estos deutes en lo que deu a la Ciutat, y trobant-se com se troba esta Ciutat en tant grans ahogos per rahó dels execius gastos que té, y ha tengut, y haver consumit los cabals, així del almodí com de les carns, y no tenir de a hon subvenir
65 les precises necessitats, sinó cobrant lo que se li està devent; y així lo Magnífich Concell determine lo que es deu fer, y obrar sobre este cap.

Ohida la qual proposta, determina dit Concell ab la major part dels vots, que el Síndich de dita Ciutat done recado, de part del dit Concell, al dit Joseph Marquesta, per a que pague el sobredit deute del alcans de dita
70 administració; y en cas de no pagar, donen facilitat a dita Ciutat per a que

⁴ Sense accentuar en l'original.

procure dita cobransa per los camins de justícia. *De quibus omnibus requisiverunt actum in Aula Iuratorum Gandiae etc.*

Testes Pere Martinis y Joseph Landete, Verguers de dita Ciutat de Gandia, habitants.

75

Recepit Joseph Fuster, notarius et scriba

Nº 7. 30 de setembre de 1707

Primera acta del Consell General de Gandia redactada en castellà, escrita sobre paper segellat amb l'escut borbònic. Nomenament de càrrecs per a l'administració del nou paper timbrat i de l'impost de la cisa.

Manual de Consells (1697-1707), AB-27

En la Ciudad de Gandía, a los treinta días del mes de setiembre del año del nacimiento de Nuestro Señor Dios Jesuchristo de mil setecientos y siete, en la Sala del Ayuntamiento de dicha Ciudad se juntó Consejo General, en el qual concurrieron las personas siguientes:

- 5 Francisco Saelles, Justicia.
El Dr. Félix Alarcón, Vicente Julio, Pedro Avargues, Pablo Fransés, Jurados.
Joseph Todó, notario, Racional
y Jasinto Todó, notario, Síndico.
- 10 Bartolomé Menchuc, Joseph Vilella, Miguel Llisterri, Carlos Monserrat, Thomás Calabuig menor, notario; Pasqual Sanchis, Joachim Tarrasó, Bautista Torres, Joan Sancho mayor, Carlos Grau, Onofre Llobregat, Matheo Melis, Thomás La Pobla, Joan Rosales menor, Matheo Cebriá menor, Alfonso Sanchis, Onofre Sepúlveda, Baltasar Tamarit, Thomás Mora menor, Antonio Bennàser,
- 15 Joseph Bennàser de Antonio, Jayme Alarcó, Damián Ferrer, Jayme Cardona menor, Joseph Escoto, Francisco Ferrer, Vicente Noguera, Melchor Sentella y Francisco Gallart y Joseph Ruís.

- Junto el Magnífico Consejo General en la Sala de la presente Ciudad de Gandia, donde se acostumbran juntar para semejantes negocios, precediendo
- 20 licencia para dicho efeto, concedida por el Magnífico Don Luis Gerónimo Pastor, por gent[ileza] del Exmo. Señor Duque de Gandia con auto que pasó ante mí, el notario abaxo firmado, y convocación hecha por Francisco Folquet, trompeta público de dicha Ciudad, el qual a hecho relación, mediante juramento, haver convocado a todos los Sres. Consejeros para el presente puesto, día y
- 25 hora, y junto dicho Consejo, fue propuesto por el Magnífico Dr. Félix Alarcón, Jurado Primero de dicha Ciudad, que la causa y motivo de haverse juntado

dicho Consejo es para manifestarle cómo de horden de su Magestad (que Dios guarde), y de su Real acuerdo sea remitido a essa Ciudad el papel sellado para usso deste Reyno, el qual se a de entregar a perçona de satisfacción que lo
30 administre, y assí el Magnífico Consejo determine la perçona a quien se a de entregar dicho papel. Y habiendo votado todos los Señores Consejeros con voto secreto determinaron se entregue el papel sellado a Joseph Ferrer, ciudadano, con la calidad de haver de dar fiadores competentes a contento de la Ciudad, y por el trabaxo le hasen franco de aloxamientos, y vagages.

35 Assimismo, fue propuesto por dicho Sr. Jurado Primero, que la sisa general de dicha Ciudad se a corrido y subastado muchos días para arrendarla, y no se a encontrado dita o postura en ella, y así determina el Consejo si se a de administrar, nombrando perçona para que la que la administre. y el salario que en tal caso se le a de pagar al tal administrador.

40 Y habiendo votado con votos secretos, nombraron por Administrador de la sisa general para el corriente año de 1707 en 1708, enpesando del día 25 de julio más cerca pasado, a la perçona de Carlos Monserrat, aboticario, dándole todo el poder necesario, asignándole por su salario treinta escudos moneda valenciana, el qual le a de tomar las quantas a Mateo Melis de lo que a percibido de dicha [...] desde 25 de julio hasta el día de oy, con calidad que el salario se
45 deve compartir por porrata entre los dos, por rasón del trabaxo que cada uno a sostenido; por haver determinado se administre dicha sisa con la mesma obligación prevenida en el nombramiento del año passado.

50 Assimismo, fue propuesto por dicho Jurado Primero que Matheo Melis, arrendador que fue de la sisa general de dicha Ciudad el año 1705 en 1706, a puesto memorial a la Ciudad, suplicando se le rebaxe lo que paresca proporcionado, en atención a que en dicho año fue ynvadido este Reyno y
55 esta Ciudad por el enemigo, en cuyo tiempo sesó el comercio, y no percibió de los tratantes los drechos (sic) que devía percibir, de forma que no rebaxándola, sería pagar de propios el dicho arrendamiento. y assí, en
60
65
70

Ajuntament de Gandia

- vista de dicha propuesta y petición, y las circunstancias que concurren, el Magnífico Consejo vote y determine lo que parezca conveniente. A la qual propuesta determinó el Magnífico Consejo, unánimes y conformes, que dos abogados, el uno por parte de la Ciudad, y el otro por parte de dicho Matheo Melis, conferidos determinen y vean en justicia lo que se deve obrar en esta materia, y sobre lo que determinaran, el Magnífico Consejo, juntándose, tomará resolución conveniente, y lo que se deve haser, y el Magnífico Consejo desde aora nombra
- 75 abogado por su parte al Magnífico Dr. Félix Alarcó. Y assí lo otorgaron y firmaron el magistrado, y el Syndico por parte del Magnífico Consejo General. A los quales doy fe conosco. Siendo presentes por testigos Nicolás Burguera, Thiciente de Justicia, Pedro Martines, y Joseph Landete, vergueros de dicha Ciudad de Gandía, vesinos y moradores.
- 80
- 85 [Signatures:]
Francisco Salelles, Dr. Felix de Alarcó, Visente Julio, Pedro Avargues, Pablo Francés; Joseph Todó, notario; Jacinto Todó, Síndico.

Passa ante mí, Joseph Fuster, notario y secretario.

ESTUDI LINGÜÍSTIC

Ens centrarem en l'anàlisi dels documents en valencià (els sis primers). Al final, farem unes breus consideracions sobre el document en castellà (nº 7), on es poden observar diverses interferències del valencià.

Trets fonètics

Les grafies ens interessen només en quant puguen reflectir determinats fenòmens de tipus fonètic, que podem resumir en els següents punts:

- 1) Vocalisme àton: *cumplir* (4.14), *Juan* (2.12, 3.33), *Juseph* (1.28, 3.14), mostren el tancament de la *o* pretònica que es dona en nombrosos mots en tot el català occidental (Veny 1982, 130). Potser la grafia *Agostí* (2.8, 3.7) oculte una pronúncia /u/, com ocorre amb les grafies tradicionals *Joan* (5.7, 7.10) i *Joseph*⁵ (5.7, 7.13). També com a fenomen general al català occidental, trobem el tancament de *e* en /i/ davant consonant palatal: *lligirà*⁶ (2.25, 3.22), *eligiran*⁷ (3.28). *Espital* (2.26) pre-

⁵ En el cas de *Joan* i *Josep*, la *o* pretònica sona /u/ en totes les zones del domini lingüístic (v. DCVB), però la grafia <o> s'hi manté per raons etimològiques. Respecte d'*Agostí*, ja es troba aquesta forma a les *Homilies d'Organyà* (DCVB).

⁶ La forma *lligir* apareix en Ramon Llull, a l'igual que *llegir* (DCVB).

⁷ Documentada ja en 1329 (DCVB).

- sentia la /e/ de recolzament davant /s/ impura (antigament, *spital*).
- 2) Alteració de la vocal tònica en *Senta Clara* (6.43), fàcilment explicable per creació d'un femení analògic de *Sent*, variant de *sant* usada davant noms propis (*Sent Josep*), i que pel seu caràcter àton, sofreix la relaxació de la /a/.⁸
 - 3) Confusions i vacil·lacions en les grafies que representen el fonema alveolar fricatiu sord /s/ i el sonor /z/: *amenasen* (2.36), *casses* (2.27) / *cases* (49), *convocació* (2.17), *cosses* (5.15), *desús* (5.35), *eficazos* (4.2), *execusions* (2.36), *expresats* (5.45), *necessita* (5.39) / *necessita* (1.2), *ocassió* (4.21), *ocacions* (6.59), *profesat* (6.25), *pasats* (6.26), *precehint* (5.15) / *presehint* (6.15), *llisència* (5.15) / *llicència* (6.15), *presició* (1.18), *quinse* (2.34), etc. En canvi, en altres casos la paraula escrita s'ajusta a la grafia tradicional: *esforç* (1.24), *inglesos* (3.26), *fessen* (2.46), *passe* (2.48), *plaça* (4.17), *present* (3.18), *zel* (4.23), etc., o sofreix una modificació gràfica que no altera la distinció entre consonant sonora i sorda: *concell* (2.14), *fassa* (2.32), *perçones* (5.30), *fianses* (5.31), *pencions* (6.60), etc.
 - 4) Grafia <ts> en paraules que en el valencià no apitxat es pronuncien amb el fonema alveolar africatat sonor /dz/: *cetse* (6.39), *dotse* (6.18), *tretse* (5.18). En cap dels documents analitzats apareix la grafia <tz>.
 - 5) La grafia <ch>, que servia per a representar tant el fonema velar sord /k/ al final de paraula (*magnífich*, *públich*, *fonch*, *lloch*, etc.) com el fonema palatal africatat sord /tʃ/ en altres posicions (*despache*, 3.29; *marches*, 1.8; *tacha*, 5.59), s'utilitza en tres casos en paraules que en el valencià no apitxat es pronuncien amb el fonema palatal africatat sonor /dʒ/: *meches* (3.28), *vacha* (2.33), *vachen* (2.49). En tots els altres casos trobem l'ús tradicional de <g> o <j> per a representar aquest últim fonema: *general*, *Juan*, *Jusep*, *cirujans* (2.29), *vaja* (6.36), i en un cas, la grafia <tj>: *hatjen* (4.15).
 - 6) El dígraf <ix> en *conduhixca* (1.21), *servixca* (2.26), ens mostra la palatalització de /s/ davant /k/, pròpia del valencià i de part del català nord-occidental, que es dona al present de subjuntiu dels verbs incoatius, i en mots com *pescar*, pronunciat /peʃkár/ o /peʃkár/, segons comarques.
 - 7) La grafia <ya> (4.10) reflecteix la pronúncia antiga d'aquest adverbi (escrit actualment *ja*), que a l'igual que en el pronom *jo*, es manté en tot el català occidental i en altres dialectes com l'alguerés.
 - 8) La -t dels grups -nt-, -lt-, es manté en les grafies, fins i tot en plurals i aglutinacions de verbs i pronoms febles: *donant-li y conferint-li* (5.28), *presents* (4.3), *malalts* (3.26), *havent-se* (5.47), *aplicant-se* (4.5). Només trobem pèrdua de -t- en *semblans* (2.15, 3.13). La forma *semblats* (5.38), on manca la -n-, pot tractar-se d'un error de l'escriptor, més encara tenint en compte que figura davant d'un singular: "en semblats posar". Els adverbis *quan* i *tan* apareixen escrits de vegades *quant* ("quant la causa és tan superior", 1.25) i *tant* ("tant grans ahogos" 6.62), confusió que ja es donava a l'època medieval per fonètica sintàctica.
 - 9) Es manté la -d- intervocàlica en la terminació -ada: *adelantada* (1.33), *anada y tornada* (1.9), *donada* (5.16), i en els castellanismes *ganado* (6.47) i *recado* (6.69).

⁸ La forma *Sent* apareix ja en Ramon Llull (*DCVB*). Per altra banda, a Oliva, la muntanya de Santa Anna és anomenada popularment *Sentaneta*.

⁹ La pèrdua de la primera r de *prendre* es detecta ja en Bernat Metge (*DCVB*).

Tinguem en compte que la pèrdua d'aquesta *-d-* no es generalitza en el valencià fins a mitjan segle XIX.

- 10) Emmudiments consonàntics en *pendre*⁹ (5.33), *dinés*¹⁰ (6.38; però *diner* en singular, 2.40), *dotor* (2.28). Es manté (almenys sobre el paper) la *l* d'*altre* (5.40): en canvi trobem *nosatros* (1.33). El grup *-cc- /ks/* es manté en *acceptar* (5.32), i apareix per ultracorrecció en *funció* (6.34).
- 11) Metàtesi en *càtedra* 'càtedra' (6.56), forma que apareix en textos a partir del s. XVII (DCVB).
- 12) Palatalitzacions en *delliberat*¹¹ (1.5), *eixecucions* (1.24), *eixemple* (4.2).
- 13) La influència castellana es nota en la forma *aloxar* 'allotjar' (2.28). En canvi, *cantitat* (per *quantitat*, 1.28) es troba documentada des de ben antic.¹²

Dedicarem una especial atenció als fenòmens enumerats en els apartats 3), 4) i 5). Les confusions entre les grafies que haurien de representar les parelles de fonemes */s/-/z/*, */ts/-/dz/*, i */tʃ/-/dʒ/*, ens fan pensar en la pronúncia de l'apitxat, fenomen generalitzat a València i l'Horta cap al 1600, i del qual la ciutat de Gandia constitueix un enclavament enmig d'una comarca, la Safor, on es distingeixen clarament els fonemes sords i sonors. Fins fa poc, no disposàvem de suficients dades que ens permeteren afirmar que l'apitxat fóra habitual a la capital de la Safor a principis del segle XVIII, tenint en compte els següents factors:

- a) Les confusions de grafies que hem esmentat són freqüents a partir del segle XVI pertot arreu, tant en localitats que apitxen com en aquelles que diferencien els dos graus de sonoritat.¹³ La llengua de l'època, en plena decadència literària i cada volta més mancada de prestigi cultural i social, no disposava d'una normativa unànimement acceptada. Els escriptors es guiaven, per un costat, per una tradició de segles, heretada de l'antiga Cancelleria Reial, i per l'altre, pel parlar quotidià, cada vegada més dialectalitzat i castellanitzat. No és estrany trobar grafies arcaïques com *maguffich*, *Joseph* o *huyt*, al costat de *vachen* o *quinse*; o en un mateix document, la mateixa paraula escrita de diverses maneres, com és el cas, als nostres textos, de *oyda* (5.44) i *ohida* (5.51). El desgavell regnant a l'època es veia afavorit per l'exemple del castellà, que després de travessar un període de canvi fonètic profund que culminà en el segle XVII, mantenia a principis del XVIII una ortografia vacil·lant. És de suposar que els escriptors valencians devien mesclar i confondre ambdós codis escrits amb freqüència. Per a traure conclusions sobre la pronúncia, potser siguen més fiables els indicis aportats per les confusions de rimes en poemes,¹⁴ que

⁹ Curiosament, el DCVB indica la pronúncia */dinés/* per al català oriental, occidental i balear, però */dínérés/* per al valencià, cosa que no correspon amb la realitat, almenys en bona part de les comarques valencianes.

¹⁰ *Delliberació* figura en la *Crònica* de Pere el Cerimoniós (DCVB)

¹¹ Segons el DCVB, tant *cantitat* com *quantitat* són formes usades per Ramon Llull.

¹² Segons Sanchis Guarner (1936: 58), "*a mediados del siglo XVII, la decadencia de la lengua hace que se olvide la ortografía, y puede decirse que prácticamente no se hace ninguna distinción regular entre s sonora y sorda en la escritura.*"

¹³ Segons Sanchis Guarner (1936: 58), "*se admite generalmente que las falsas rimas denuncian mejor la pronunciación popular que las faltas de ortografía. Conviene recordar, sin embargo, que en la poesía popular contemporánea se encuentran rimas de /z/ y /s/ e en canciones recogidas en comarcas en las que la distinción entre s sonora y sorda se mantiene con plena vitalidad.*" (Per raons tipogràfiques, hem transformat en */z/ i /s/* els signes fonètics utilitzats per l'autor per a representar el fonema sonor i el sord, respectivament).

els textos administratius. Dissortadament, manquen estudis d'aquest tipus sobre obres escrites per poetes gandians durant els segles de la Decadència.

- b) Segons Morant i Escrivà (1987, 66), "Gandia pertany a una comarca valenciano-parlant molt allunyada de les comarques castellanoparlants, per tant amb escassa possibilitat de manlleus per ensordiment fonètic". Atribueixen la seua gènesi a Gandia a una sèrie de causes internes de tipus articulatori (p. 87-88), i d'altres externes, entre les quals no es contempla la influència castellanitzant. Però ni en aquest estudi, ni en altres que hem consultat sobre l'apitxat,¹⁵ hem trobat cap referència a l'època d'aparició d'aquest fenomen a l'illot de Gandia.

Afortunadament, disposem d'un testimoniatge molt valuós, que tot i ser del segle XVIII, no ha estat divulgat fins a data recent. Gregori Mayans, en una carta al comte de Benavent (1751), critica el gramàtic Carles Ros per afirmar que en valencià "*se pronuncia la jota como chota, i esto puede tirar defender [sic] la pronunciació de Borja, como que se pronuncia Borcha*", tal com feien a València, "*en cuya ciudad han corrompido esta pronunciació, como también en Gandía*". Mayans aconsella comparar la pronúncia "*con algún catalán cerrado, i perito, i no con hijo de Valencia o de Gandía*" (Martínez 1992, 289-290). Emili Casanova (1999, 135) considera el text citat com la primera notícia sobre l'apitxat fora de València, i pel que hem pogut veure, aquest fenomen ja es donava a Gandia en ple segle XVIII.

Trets morfosintàctics

- 1) Es manté la forma medieval de l'article masculí *lo* (*lo salari*, 5.57; *lo esforç*, 1.26). L'article *el*, que es generalitza en la parla valenciana a partir del segle XVII, apareix en aquests documents darrere paraula acabada en vocal, llevat d'uns pocs casos (p. e. *com el saber*, 6.48; *el qual*, 2.18). Al contrari del que ocorre amb els articles contractes *al* i *del*, no s'usa mai *pel* ni *pels*: "*per lo dit magnífic Jurat*" (5.47), "*per los camins*" (6.69). Tampoc figuren les formes *per al*, *per als*: "*per a el present*" (2.20), "*per a els desús dits efectes*" (5.34).
- 2) L'article *lo* amb significat neutre: *lo molt* (1.19), *lo que li parega* (2.30), *lo qual* (4.11), *lo més convenient* (6.50). Evitat el seu ús en el llenguatge literari modern, adoptava en la llengua antiga la mateixa forma que l'article masculí,¹⁶ i es manté actualment en el llenguatge parlat, pertot arreu del domini lingüístic, com a forma diferenciada.
- 3) Quant als numerals, trobem la forma *dos* per al femení:¹⁷ *dos casses* (2.27), forma actual en el valencià parlat, i la forma medieval *huit* (2.29), conservada també en el valencià.
- 4) El pronom indefinit *algú* s'usa com a adjectiu en oracions negatives, amb significat de 'cap': ("*no li falte poder algú*", 5.34), fenomen registrat des de ben antic.¹⁸

¹⁵ Sanchis Guarner (1936), Veny (1982), Casanova (1985). V. Bibliografia.

¹⁶ El DCVB cita com a exemple: "Per res no fassats lo contrari" (doc. 1390).

¹⁷ Segons el DCVB, se'n troben exemples ja en escrits literaris dels segles XIV i XV (cita Bernat Metge, Ausiàs March, Joanor Martorell...)

¹⁸ El DCVB cita un document del 1393: "no puxe ésser reebut confrare algú en la dita confraria que sie concubinari". El mateix diccionari assenyala que antigament es confonien *algú* i *algun*, tant en funció d'adjectiu com de pronom.

- L'adjectiu *ningun* ("en ningun temps", 1.1), desaconsellat per la normativa actual que es decanta en favor de *cap*, també compta amb un ús tradicional¹⁹
- 5) Altres adjectius indefinits: *cascun* (5.37), *cascuna* (6.38), formes existents llavors a Gandia,²⁰ i l'indefinit en plural *qualsevols*²¹ (5.30).
 - 6) El demostratiu medieval *aquest* apareix només als dos documents datats a València (1.7, 4.2). En els de Gandia, trobem exclusivament les formes no reforçades: *este* (5.37, 6.48), *esta* (2.25, 6.57), *estos* (6.61), *estes* (4.8), que també apareixen als de València (1.4, 1.11, 4.10, 4.6). En el segon grau de demostratiu, només trobem la forma no reforçada *eixa* (4.21), general ja al segle XVIII. El demostratiu medieval neutre *ço* apareix una vegada: "*ço és*" (5.53).
 - 7) Els possessius prenen la forma àtona, com era habitual en la llengua antiga: "*son salari*" (5.55), "*son viatge*" (6.40), "*Sa Majestat*" (1.1), "*sa assistència*" (5.40), "*sos contes*" (6.57). El possessiu *nostre* no va precedit d'article: "*de nostra obligació*" (4.7), "*de nostres cases*" (1.17) En els dos documents datats a València trobem algunes formes arcaiques: "*nòstron*²² *secretari*" (1.28), "*nòstron consuelo*" (4.3), "*la sua Real Presència*" (4.2).
 - 8) La forma de pronom personal fort *nosatros* (1.36) es troba en la llengua escrita a partir de la segona meitat del segle XV²³ (la forma habitual avui a la Safor és *mosatros*).
 - 9) Entre els pronoms febles, trobem la forma reforçada *ens* (1.23, 4.7); no trobem als textos cap exemple de *nos* o *mos*. Per al reflexiu de tercera persona predomina la forma plena *se* (*se tindrà*, 1.34; *se acostumen*, 5.14; *se troba*, 6.62), mentre que la forma reforçada *es* sol aparèixer darrere vocal, ("*no es deu reparar*", 1.25, "*que es farà*", 6.37), amb alguna excepció, en què apareix darrere pausa ("*es deu fer tacha*", 5.60) o consonant ("*en avant es rebran*", 2.45). La combinació binària *se li* ("*se li dehuen donar*", 5.23; "*se li donarà*", 6.49, "*donant-se-li y assignant-se-li*, 6.38) manté l'ordre de la llengua clàssica, que es troba invertit en l'actualitat ("*li se donarà*") en la parla de la Safor i d'altres comarques valencianes.
 - 10) El pronom adverbial *hi* (escrit <y>) només apareix en la forma impersonal del verb *haver*: "*se hatjen de despedir los que y a*" (4.16). Però en una frase en què el verb va en infinitiu, manca el pronom: "*cas de no haver bastant*" (3.27; en aquest cas manca també el pronom *en*, ja que es refereix a *cases*).
 - 11) Quant als verbs, trobem infinitius que en el valencià actual han estat substituïts per altres formes: és el cas de *veure* (1.12, 3.30), *concorrre* (4.18), *tenir* (1.11, 6.64), *mantenir* (4.16), *prevenir* (1.19), *venir* (3.26).

¹⁹ Documentat ja en 1244, segons el DCVB: "E per neguna manera no i vingam".

²⁰ Segons el DCVB, a Alacant, Cocentaina, Gandia, Alcoi i Monòver "s'usa encara *cascú* en el llenguatge parlat; ha desaparegut, en general, de la resta del català, substituït per *cadascú* i *cada u*".

²¹ Segons el DCVB, la forma correcta de plural de *qualsevol* és *qualsevol* (cita un exemple de l'*Espill*) i afegeix: "En el llenguatge vulgar, és freqüent la formació d'un plural analògic amb *s* al final del compost: *qualsevols*", i cita: "Per qualsevols crims e excessos" en un document de 1370.

²² Segons el DCVB, *nòstron* derivat de *nostro*, amb la terminació modificada per analogia amb *mon*: la *-n* de *nòstron pare* s'ha introduït per simetria fonètica amb *mon pare*. Antigament s'usava molt sovint, però avui es conserva únicament entre gent vella mallorquina i anteposat a noms de parentesc (*nòstron pare*, *nòstron fill*).

²³ Al DCVB trobem: "Nosatros som tenguts de pagar a vós sexanta lliures" (doc. 1469).

- 12) Només trobem formes de 1ª persona del plural del present d'indicatiu als documents datats a València (les actes de Gandia parlen sempre en tercera persona). Les de la 1ª conjugació mantenen la desinència medieval *-am*, que actualment es conserva només en el balear: *confiam* (1.26), *encarregam* (1.32), *esperam* (4.18), *estam* (4.20), *experimentam* (1.4). Les terminacions en *-em*, en la 1ª conjugació, queden reservades per al present de subjuntiu: *apliquem* (1.36), *animem* (4.8).
- 13) Els verbs incoatius en *-ix-* en els presents d'indicatiu i de subjuntiu, característica comuna a tot el català occidental: *conferixen* (5.67), *servixca* (2.26).
- 14) Diverses formes verbals arcaiques: *havem* (1.11), el perfet simple *fonch* del verb *ser* (2.21), els presents de subjuntiu *sia* (5.37) i *puixa* (de *poder*, 5.30). Els participis *tengut* (6.25) i *tenguda* (5.34), que es conserven com a dialectalisme en algunes zones.
- 15) Altres formes verbals, presents en la normativa actual, però perdudes en el parlar col·loquial: és el cas del verb *rebre* (substituint pel castellanisme *recibir*²⁴), que es troba present en els participis *rebut* (2.23), *rebuda* (6.17), *rebudes* (2.44), i el futur *rebran* (2.45). El participi de present *vinent* apareix només en frases fetes com "*lo dia de Tots Sants primer vinent*" (6.52).
- 16) La forma *fessen* (2.46) de l'imperfet de subjuntiu coexisteix amb formes en *-r-* que s'havien generalitzat des de finals del segle XV: *agueren* (2.46).
- 17) Ús del verb *deure* en perífrasis d'obligació (*devem aplicar*, 4.3; *dehuen donar*, 5.25), construcció desaconsellada avui per la normativa (que prefereix reservar l'ús de *deure* per a expressar probabilitat), però de freqüent ús en el català medieval.²⁵ També trobem la construcció *haver de* + infinitiu, considerada més genuïna: "*ha de servir*" (1.14), "*hatjen de despedir*" (4.15), "*haver de anar*" (6.31).
- 18) Els adverbis *aprés* (arcaisme, 1.29); *bastant* (3.27, 5.28) en comptes de *prou*, forma habitual avui a la Safor.
- 19) Quant a l'ús de les preposicions, trobem casos d'*en* davant noms propis de lloc ("*en Requena*", 4.17), fórmula considerada avui incorrecta. Alternança de la preposició medieval *ab* ("*ab so de trompeta*", 2.19; "*ab totes les clàusules*", 5.38) amb la dialectal moderna *en*, que comença a aparèixer al segle XV: "*en respecte de*" (2.39), "*no es puga cumplir lo Regiment en los 149 soldats que falten*" (4.15). La preposició *fins* ("*fins lo present dia de huy*", 2.40; "*fins lo dia de Tots Sants*", 6.52) alterna amb el castellanisme *hasta*, que apareix al segle XVII: "*hasta fer lo últim esforç*" (1.26). També hi podem trobar l'antiga preposició *sens* ("*tant en diner com sens ell*", 2.40; "*sens instant de quietud*", 4.6), mancada de la *-e* final de recolzament que ja es troba al s. XV, i es troba estesa actualment a tots els dialectes.
- 20) Preposició *a* en complement directe de persona ("*nomenen a Jaume Calduf*", 6.37), considerada castellanisme sintàctic, però que ja trobem en algun text medieval.²⁶
- 21) La construcció *per a que* (5.29), també desaconsellada per l'actual normativa, però que es troba documentada des del segle XV (Casanova 1985, 31).²⁷

²⁴ No obstant això, ja trobem algun exemple de la forma *recebir* al segle XV, com indica el DCVB.

²⁵ A les *Homilies d'Organyà* trobem: "Devem clamar mercè" (Citat al DCVB).

²⁶ El DCVB cita un cas en la *Crònica* de Jaume I: "Faeren Rey a don Anric".

²⁷ V. també Casanova, E., "Les conjuncions finals en català. El cas de *per a que*", en *La Corona d'Aragó i les llengües romàniques*, Miscel·lània d'homenatge per a Germà Colom, Günter Holtus & al., Günter Narr Verlag Tübingen.

22) La conjunció copulativa medieval *e* apareix en un parell d'ocasions en una frase que es repeteix al principi de cada acta del Consell General de Gandia: "*presents mes e any*" (5.18, 6.18), i que podem considerar una de tantes fórmules fossilitzades, reflex del conservadorisme del llenguatge administratiu i jurídic. Fora d'aquest context, la conjunció usada en tots els casos és *i* (grafia <y>). Com a conjunció causal, trobem el castellanisme *pues* (1.12, 4.3).

TRETS LÈXICO-SEMÀNTICS

- 1) Arcaïsmes com *alferizos*, plural d'*alferis*, variant antiga d'*alferes* (1.8); *après* (1.29), *cabrevar* 'registrar en un capbreu o inventari' (5.33), *dessús* 'damunt, abans' (escrit <desús>, 5.35), *elets* (1.38),²⁸ *espital* 'hospital' (2.26; també trobem *ospital* en 3.23), *ferma* 'firma, signatura' (1.28), *fermar* (5.32), *contrafermar* (5.32), *llealtat* 'lleialtat' (1.23), *precehint* (5.15), *tacha* (forma antiga de *taxa*, 'preu, import o mesura que s'ha assenyalat a una cosa'; 5.60), *testes* 'testimonis' (3.33), *favorit* (act. *afavorit*, 4.1).
- 2) Paraules no desaparegudes, però poc usades en l'actualitat, com *àpoca* 'rebut' (5.30), *menyscapes* 'danys, perjudicis' (6.25). Altres com *afers* 'assumptes, quefers' (4.5), recuperades en l'actualitat.
- 3) Arabismes com *almodí* 'graner' (5.47), i l'abans citat *alferizos* (1.8)
- 4) Gran quantitat de castellanismes: *abogat* (2.45), *adelantada* (1.33), *adelantar* (4.11), *ahogos* (6.63), *cirujans* (2.29), *conde* (4.20), *consuelo* (4.4), *cuydado*²⁹ i *cuydadosos* (4.5), *demés*³⁰ (1.8), *despedir* (4.15), *entregat* (4.10), *estriba* (4.8), *fecha* (2.24), *ganado* (6.47), *gasto* (6.33), *hazienas* (1.21), *leva* (4.13), *lograr* (3.30), *medida*³¹ (1.24), *pues* (4.3), *puesto* (2.20), *recado*³² (6.68), *reparos* (2.32), *sargento*³³ (1.8), *socorros* (1.44), *sosiego* (4.6). Ja hem comentat en l'apartat de trets fonètics el cas d'*aloixar* 'al·lotjar' (2.28). Per altra banda, la castellanització afecta els noms de persona: *Ignacio* (2.3), *Carlos* (2.7), *Francisco* (2.9), *Calistro* (sic, 2.8), etc.
- 5) Castellanismes aparents com *salvo* 'excepte, llevat de': "*salvo just conte*" (6.58). En realitat és un llatinisme usat des de ben antic.³⁴ *Modo* (2.41) està documentat al segle XI (DCVB). *Encontrar* (5.48) és un antic sinònim de *trobar*. El DCVB no

²⁸ *Eler*: forma antiga del participi passat del verb *elèger* o *elegir* (DCVB):

²⁹ El DCVB considera correcte l'ús del verb *cuidar* en el sentit heretat de *cogitare* 'pensar', i en el d'"estar a punt de fer una cosa". En canvi, en el sentit de 'tenir cura d'una cosa', afirma que "és considerat generalment com a castellanisme (...) No obstant, ens inclinem a no rebutjar el verb *cuidar* en el significat susdit, per la utilitat que reporta a la llengua actual, en la qual està arreladíssim, mentre que *tenir cura* resulta artificios." Registra el participi substantivat *cuidat*, ant. 'conjectura, sospita', i rebutja *cuidado* com a castellanisme, tot i que reconeix que es troba molt arrelat en el llenguatge parlat. Cita com a mostra un document de 1561.

³⁰ No és castellanisme en el sentit d'"encara, a més d'això" (cast. *además*). Tampoc ho és en el sentit de 'la major part, la majoria'; cast. *los más*. En canvi, sí que és castellanisme quan pretén significar 'altre, restant'; cast. *los demás, restante* (DCVB).

³¹ El verb *medir* és un castellanisme que ha desplaçat els verbs genuïns *mesurar* i *amidar* (DCVB).

³² Castellanisme documentat ací abans que al DCVB, que en situa el primer testimoni en 1820.

³³ Existeix en català la forma *sargent*, variant de *sergent* (DCVB).

³⁴ Del llatí *salvo*, ablatiu de *salvum*. "Personer prestador no pot res haver, salvo los marineros qui no perden lurs loguers" (*Llibre del Consolat de Mar*, cap. 63. Citat pel DCVB.)

registra *inglés* (2.26) com a castellanisme, sinó com a variant d'*anglés*, usada també a les Balears i documentada al segle XVI.

- 6) Mots d'evolució popular com *dotor*³⁵ (2.28) i *càtedra* (6.60).
- 7) En el pla semàntic, *medis* (4.16) amb el significat de 'mitjans' que posseïa antigament. *Claveria* (2.48) com a sinònim de 'comptabilitat' o 'administració'.
- 8) El nom propi *Batiste* (2.7), amb la terminació masculina pròpia del valencià col·loquial en mots com *artiste*, *futboliste*, etc.

Podem assenyalar diversos trets propis del llenguatge administratiu i jurídic de l'època, alguns dels quals palesen el seu caràcter conservador:

- Abundància de frases en llatí: *Die ... mensis ... anno ...* al principi de les actes; fórmules diverses: *nemine discrepante* (2.31-32), *medio iuramento* (6.19), *ut moris est* (6.20), *De quibus omnibus requisiverunt...* (6.672), *recepit ... notarius et scriba* (2.53), etc. Curiosament, les frases llatines desapareixen en el primer document en castellà.
- Expressions arcaïques i anquilosades: "*presents mes e any*" (5.18, 6.18), "*ya ell haver convocat ab so de trompeta*" (5.20), "*junt [=reunit] lo Magnífich Concell General*" (3.12); "*acostuma juntar*" (2.15).
- Ús abundant del gerundi: "*posant en eixecució el repartiment*" (1.27), "*presehint llicència donada per lo noble...*" (2.15), "*lloant y aprovant així mateix dit Concell...*" (2.38), "*havent estat nomenat*" (5.24), "*donant-li i conferint-li ple y bastant poder*" (5.28), "*volent que este poder sia allargat*" (5.37), etc.
- Ús del participi passat en oracions que recorden les d'ablatiu absolut llatí: "*oyda la qual proposta*" (5.44, 6.35), "*rebuda per lo notari infrascrit*" (3.14-15), "*convocació feta per Francisco Folquet*" (6.18), etc.

INTERFERÈNCIES EN EL CASTELLÀ

Com hem dit en la introducció, els funcionaris gandians, a l'igual que els de la resta del Regne, es trobaven familiaritzats amb el castellà des de feia prop de dos segles, i en el cas concret de Gandia, gran part de la documentació ducal de principis del segle XVIII es redactava en aquesta llengua. Això no vol dir que tots els escriptors la dominaren a la perfecció, almenys els de l'administració municipal; la prova la tenim en les nombroses interferències del valencià que s'observen en el document nº 7, primera acta del Consell de la Ciutat redactada en castellà:

- 1) Interferències de tipus fonètic: *conosco* (7.82), *enpesando* (7.41), *haser* (7.79), *Jasinto* (7.9), *lisencia* (7.20), *negosios* (7.19), *parezca* (7.74), *rasón* (7.46), *sesó* (7.66), *vesinos* (7.84), *Visente* (7.86). En el castellà peninsular de l'època, el procés

³⁵ *Dotor* té al nostre text el significat de la forma culta *doctor*. En canvi, en el valencià actual, *dotor* ha passat a significar 'persona que pretén de saber molt, d'entendre en moltes coses, i que en tot es vol ficar i manar' (DCVB).

d'evolució dels primitius fonemes alveolars /ts/ i /dz/ (representats gràficament per <c>, <ç>, <z>) a l'interdental /θ/. que es produí entre els segles XVI i XVII, estava ja consumat (Menéndez 1904, 113; Alarcos 1950, 272-273). Però resultava difícil als catalanoparlants d'aquell temps —com encara hui en dia als nostres avis— pronunciar correctament /θ/, i l'assimilaven a /s/.

- 2) Interferències en el lèxic: és el cas de *drechos* (7.68), *aboticario* (calc d'*apotecari*, 7.42) i *Thiniente* (de *tinent*, 7.82). En canvi, és correcte en castellà el mot *dita* 'oferta, fiança' (7.37), existent també en català i que figura als nostres documents ("no se ha enconrat dita alguna en dites regalies", 5.48). *Verguero* (7.84) figura en el diccionari de la RAE com a adaptació del català *verguer*³⁶ (5.74).
- 3) Interferències de tipus semàntic, degudes a la traducció literal de frases senceres al castellà: "*junto el Magnífico Consejo*" (en lloc de "*reunido*", 7.18); "*siendo presentes*" (per "*estando presentes*", 7.82). Un cas curiós és el de *puesto*, castellanisme del valencià, que torna a ser utilitzat en castellà en un context en el qual avui ens sonaria com a vulgarisme: "*el present puesto, dia y hora*" és traduït com "*el presente puesto, dia y hora*" (7.24). Tampoc semblen massa genuïnes en castellà les expressions "*acostumbran juntar*" (7.19), "*enpesando del día 25 de julio más cerca pasado*" (7.40), i d'altres semblants.
- 4) Podem considerar *porrata* (7.46, per *prorrata*) com a vulgarisme, tant en català com en castellà; *sustenido* (7.49), com un error degut al deficient domini d'aquesta última llengua per part de l'escriptor.

Les interferències no afecten només el castellà. En les fórmules en llatí que acompanyen els documents en valencià, trobem un curiós *resepit* (per *recepit*, 3.34), indicatiu de la pronunciació del llatí "a la valenciana" en aquella època. En el mateix document trobem una ultracorrecció en *requiciverunt* (per *requisiverunt*, 3.32).

CONCLUSIONS

Els documents en valencià que hem analitzat ens mostren com devia ésser el seu registre administratiu de principis del segle XVIII: reflex d'una llengua en decadència, descurada, arcaïtzant i vulgaritzant alhora, sense una normativa fixa i sotmesa a la creixent influència del castellà; com si estigués preparada per a rebre l'estocada que per a ella significà el Decret de Nova Planta (i que, per fortuna, no fou mortal: la prova és que al cap de quasi tres-cents anys, continua viva i en procés de recuperació).

Al caràcter de per sí conservador del llenguatge de la burocràcia, amb fòssils lingüístics que es mantenen per pura inèrcia i tradició, s'afegeixen castellanismes flagrants, que ja feia temps que s'havien incorporat a la parla del carrer, així com trets dialectals que es detecten de forma esporàdica en segles anteriors, i que es consoliden entre els segles XVI i XVIII, contribuint a la configuració del parlar valencià tal com el coneixem avui.

³⁶ *Verguer*, segons el DCVB, era el "funcionari que portava com a insígnia una verga o bastó i acompanyava els consellers o anava a complir les ordres d'aquests; cast. *macero, porrero, alguacil de vara*."

També hem pogut observar que determinats elements del valencià de l'època (i de l'actual), avui rebutjats per la normativa per ésser considerats castellanismes, han estat patrimoni de la llengua des de l'època medieval.

En el document en castellà, hem pogut comprovar com, a pesar de la creixent influència d'aquesta llengua i de la substitució lingüística que es produí en els documents administratius, els funcionaris seguien "pensant en valencià" i no havien assimilat plenament el castellà, i prova d'això són les nombroses interferències que hem pogut detectar en l'últim text.

Sobre la pronúncia apitxada a Gandia en aquella època, ja hem comentat que el testimoniatge que ofereixen les grafies no és suficient, perquè confusions semblants es donaven pertot arreu del Regne i per altres zones del domini lingüístic català. Hem hagut de recórrer a un testimoniatge extern com és el de Mayans, per tal de poder assegurar que paraules escrites com "meche", "casses" i "dotse", reflectien un fenomen present en la parla quotidiana dels gandians, ja en la primera meitat del segle XVIII.

BIBLIOGRAFIA

- ALARCOS LLORACH, E. (1950): *Fonología Española*, Madrid, Ed. Gredos (4ª ed. 1965).
- [DCVB] Alcover, A. & Moll, J.B.: *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Palma de Mallorca, 1972.
- CASANOVA, E., "Les conjuncions finals en català. El cas de *per a que*", en *La Corona d'Aragó i les llengües romàniques*, Miscel·lània d'homenatge a Germà Colom, Günter Holtus & al., Günter Narr Verlag Tübingen.
- CASANOVA, E. (1985): "El valenciano dentro del diastema lingüístico catalán", *Revista de Filología Románica*, vol. III, Ed. de la Universidad Complutense de Madrid.
- CASANOVA, E. (1999): "La variació lingüística del valencià al segle XVIII a través de Joan Antoni Mayans (1718-1801)", en *Cabdells*, nº 1, pp. 129-149. Oliva, Associació Cultural Centelles-Riusech.
- MARTÍNEZ ALCALDE, Mª José (1992): *Las ideas lingüísticas de Gregorio Mayans*, Valencia, Publicaciones del Ayuntamiento de Oliva.
- MENÉNDEZ PIDAL, R. (1904) *Manual de Gramática Histórica Española*, Madrid, Ed. Espasa - Calpe (17ª ed. 1982).
- MORANT, R. & ESCRIVÀ, V. (1987): *L'apitxat de Gandia: un problema socio-lingüístic*, CEIC "Alfons el Vell", Gandia.
- SANCHIS GUARNER, M. (1936): "Extensión y vitalidad del dialecto valenciano 'apitxat'", *Revista de Filología Española*, XXIII, pp. 45-62.
- VENY, J. (1982): *Els parlars catalans*, Ed. Moll, Palma de Mallorca (3ª ed.).

DOCUMENTS

Els documents consultats es troben a l' Arxiu Municipal de Gandia, Secció Històrica:

- Docs. núms. 1 i 4: *Cartes i ordres* (1706-1707), AB-183.
- Docs. núms. 2, 3, 5, 6 i 7: *Manual de Consells* (1697-1707), AB-27.

JOSEP SENDRA I MOLIÓ

Professor de l'IES "Joan Fuster" de Bellreguard

Sobre la peste de Oliva de 1785

FRANCISCO PONS FUSTER

Introducción

La epidemia de “peste” que se desencadenó en Oliva en 1785, de no mediar algunas circunstancias que la hicieron peculiar, sería una más de las numerosas epidemias que con carácter cíclico azotaron a las poblaciones valencianas. Su peculiaridad estriba en que, gracias a la documentación disponible¹, podemos conocer no sólo el número de personas que se vieron afectadas, sino también analizar el conflicto que se generó debido al intento de creación de una especie de Hospital o “Casa de Piedad” para atender de manera más adecuada a los enfermos pobres de la población. Conflicto que tuvo hasta cierto punto un componente de enfrentamiento social al oponerse determinados habitantes de Oliva a la referida creación hospitalaria. También, el estudio detenido de la epidemia de 1785 permite aproximarse a detalles como el tipo de enfermedad de los afectados, el tiempo de duración de la epidemia y los remedios que la medicina de entonces fue capaz de arbitrar para conseguir la salud de los enfermos.

Pero antes de iniciar el estudio detenido de la epidemia de 1785, es interesante recoger algunas otras noticias referidas a otras epidemias o a aquellas enfermedades más comunes que afectaron a los habitantes de Oliva a lo largo del siglo XVIII. Para ello nos serviremos de una fuente histórica de especial relevancia como es el Epistolario de Gregorio Mayans y Siscar.

Los epistolarios son una fuente básica de conocimiento de la realidad histórica. Con las noticias que aportan se puede conocer desde el tenor más o menos formal de la relación epistolar, hasta algunas de las más recónditas intimidades de las personas que se relacionan. También, según sea el epistolario más o menos rico en noticias, nos permite aproximarnos a las formas de pensar, desvelar las preocupaciones intelectuales,

¹ I.- La documentación a la que se hace referencia, se conserva en: A.H.N., Osuna, Leg. 1385-1002-1005. Allí también figura documentación sobre las repercusiones que la epidemia de 1785 tuvo en otros lugares pertenecientes al Ducado de Gandía-Condado de Oliva. Por otra parte, si bien la historiografía admite que la última epidemia de peste en Europa Occidental fue la peste de Marsella de 1720, hemos preferido mantener en nuestro estudio el nombre de peste, porque así figura en la portada de la documentación del archivo de Osuna que hemos utilizado.

literarias o de cualquier otra índole, e incluso analizar la importancia de las relaciones políticas que pueden llegar a establecerse entre los protagonistas de los epistolarios²

El Epistolario de Gregorio Mayans y Siscar, que conocemos gracias al esfuerzo llevado a cabo por A. Mestre³, por su volumen y riqueza, reúne todos los requisitos referidos antes y, además, como lo han puesto de manifiesto los numerosos trabajos centrados en él, es uno de los más importantes de los epistolarios españoles conocidos⁴. Sin embargo, ahora utilizaremos sólo de forma fragmentaria el Epistolario mayansiano, pues centraremos básicamente nuestra atención en la relación epistolar que mantuvieron el bibliotecario real Manuel Martínez Pingarrón y Gregorio Mayans⁵.

La relación de Gregorio Mayans y Manuel Martínez Pingarrón se inició cuando el primero se trasladó a Madrid para desempeñar el cargo de bibliotecario en la Real Biblioteca. Mayans desempeñó este cargo desde 1733 hasta 1739. Este último año, por causas de índole diversa, abandonó el cargo y se trasladó a vivir a Oliva, donde permaneció hasta 1767 cuando, finalmente, marchó a vivir a Valencia, donde transcurrieron los últimos catorce años de su vida. La dimisión de Mayans del cargo de bibliotecario real permitió que su amigo Martínez Pingarrón le sustituyera, después de que ambos desplegaran sus influencias en la corte para conseguirlo. A partir de esos momentos, Martínez Pingarrón se convirtió en una especie de agente de Mayans en la corte, iniciándose una relación epistolar de frecuencia semanal que se prolongó desde 1739 hasta la muerte de Martínez Pingarrón acaecida el 23 de diciembre de 1777⁶.

La relación epistolar Mayans-Martínez Pingarrón evolucionó con el paso de los años. La fidelidad del bibliotecario real al erudito de Oliva hizo que éste le fuera paulatinamente mostrando toda su estima, traducida en frecuentes noticias familiares, en regalos de los libros que publicaba y en presentes de aceite que, puntualmente, le enviaba todas las navidades. Además, esta estima se incrementó con el viaje realizado

² Son numerosos los trabajos que inciden en la importancia de los Epistolarios. Sin embargo, por no hacer abusiva la relación de títulos, remitimos a la bibliografía que figura en: "Epistolarios. Correspondencia." *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante*, 18, Alicante, 2000.

³ El esfuerzo del Profesor Antonio Mestre en llevar adelante la publicación del Epistolario de Gregorio Mayans y Siscar ha sido ingente. Su trabajo personal y su capacidad para buscar la colaboración de los mejores especialistas tiene hoy el reconocimiento de la comunidad científica internacional. Por otra parte, el número impresionante de volúmenes que se han publicado del Epistolario mayansiano y los que todavía restan por publicarse, evidencia la complejidad de las relaciones que mantuvo Gregorio Mayans y su enorme capacidad de trabajo. Vid., ALBEROLA ROMA, A.-DIE MACUÏT, R. (2000) "Muerte, funerales y sepultura del científico Jorge Juan a través de la correspondencia de su secretario Miguel Sanz", *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante* 18, pp. 111-112.

⁴ MESTRE SANCHIS, A. (2000) "La carta, fuente de conocimiento histórico", *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante* 18, pp. 13-26. También, ÁLVAREZ DE MIRANDA, P. (1999) "El mejor amigo que tengo". En torno al epistolario de Mayans y Martínez Pingarrón", *Actas del Congreso Internacional sobre Gregorio Mayans. Valencia-Oliva, 6 al 8 de mayo de 1999*, pp. 265-280.

⁵ La importancia y duración de la relación que mantuvieron Gregorio Mayans y Manuel Martínez Pingarrón obligó al Prof. Antonio Mestre a dedicar a la misma tres tomos del Epistolario mayansiano, que se publicaron durante los años 1987, 1988 y 1989. A pesar de todo, en dichos tres tomos, sólo figuran mayoritariamente las cartas remitidas a Mayans por Martínez Pingarrón. Faltan casi todas las cartas remitidas por Mayans al bibliotecario real.

⁶ Los datos biográficos sobre Gregorio Mayans que hemos manejado proceden de: MESTRE SANCHIS, A. (1999) *Don Gregorio Mayans y Siscar. Entre la erudición y la política*, Institució Alfons el Magnànim. Diputació de Valencia.

Tautellet policromat. Segle xvii

por Mayans y su hijo José a la corte, pues ambos se hospedaron en la casa que Martínez Pingarrón tenía entonces en Madrid⁷.

Una gran parte de las noticias que figuran en el epistolario Mayans-Martínez Pingarrón hacen alusión a cuestiones personales como nacimientos, bodas, muertes de amigos y familiares y también enfermedades y remedios para las mismas. Esta riqueza de información posibilita el conocimiento de las enfermedades sufridas por la familia de Mayans durante su permanencia prolongada en Oliva. En este sentido, el lenguaje de ambos amigos no reviste la precisión científica del de los especialistas médicos, pero dada su formación intelectual, traspasa al menos el lenguaje común y nos introduce en la forma en que ambos amigos vivían y sufrían sus dolencias y las de sus familiares⁸.

Las enfermedades de la familia Mayans en Oliva a través del epistolario Mayans-Martínez Pingarrón (1739-1767).

En 1739, como hemos referido, Mayans abandonó Madrid y se trasladó a vivir a Oliva. Comenzó así un largo período, que se prolongó hasta 1767, en el que si bien Mayans prosiguió con su tarea intelectual, también otros asuntos familiares le preocuparon. Fue entonces cuando adoptó la decisión de contraer matrimonio, que

⁷ Mayans viajó a la Corte en el mes de septiembre de 1766. En Madrid, se hospedó en la casa de Manuel Martínez Pingarrón. Su estancia se prolongó hasta el 13 de diciembre de 1766, fecha en la que emprendió camino de regreso a Oliva. Vid.: MAYANS Y SINCER, G. (1988) *Epistolario VIII Mayans y Martínez Pingarrón*, 2, Valencia, pp. 469-517.

⁸ Las referencias a las enfermedades son continuas en el Epistolario Mayans-Martínez Pingarrón. Si abundantes fueron en el caso de la familia de Mayans, mucho más numerosas fueron en la familia de Martínez Pingarrón. Incluso, al contrario que Mayans, que gozó de buena salud a largo de su vida, Martínez Pingarrón sufrió frecuentes problemas de salud, que en algunos momentos le obligaron a llevar a cabo prolongadas convalecencias. Vid.: MAYANS Y SINCER, G. (1987) (1988) (1989) *Epistolarios VII, VIII, y IX. Mayans y Martínez Pingarrón*, 1, 2 y 3, Valencia.

llevó a cabo en 1740. A partir de esa fecha y hasta 1758 una larga retahíla de hijos fueron incorporándose a la nueva familia. Nueve hijos tuvieron Gregorio Mayans y su mujer Margarita Pascual; tres de ellos, como no podía ser de otro modo en aquella época, murieron a las pocas horas o pocos días después de nacer. Seis, en cambio, llegaron a la edad adulta, aunque la primogénita, María Gregoria, falleció de tuberculosis a los 24 años cuando estaba a punto de casarse⁹.

Mujer e hijos fueron preocupaciones continuas de D. Gregorio. Él, en cambio, gozó de buena salud a lo largo de toda su vida, si exceptuamos alguna enfermedad ocasional, los típicos resfriados y los problemas de boca que, estos sí, le amargaron buena parte de su existencia. En cambio, su mujer y sus hijos se vieron expuestos con frecuencia a las terribles tercianas que, de forma reiterada, casi cíclica, se convirtieron en protagonistas habituales de la correspondencia mayansiana.

El 24 de septiembre de 1746 fue Miguelito, que aún no tenía dos años, el que enfermó de tercianas¹⁰. Sin embargo, pasarán seis años hasta que Martínez Pingarrón se haga de nuevo eco de las enfermedades de la familia de su amigo Mayans. El 25 de noviembre de 1752 escribe: “Esperava carta de Vmd. en que me dijese del buen estado i salud de la convalecencia perfecta de sus tercianarios...”¹¹. Enfermos que, pocos días después, el 9 de diciembre, estaban todos recuperados¹².

En 1754 es Martínez Pingarrón el que enfermó de tercianas. Mayans se ofreció a remitirle quina y su amigo le contestó, que estimaba su oferta pero que no necesitaba quina “porque me han regalado como 4 onzas de ella, mui rica”¹³. Un mes después manifestará: “Yo voi mejorando, aunque lentamente, i prosiguiendo en tomar la Kyna algunos días no seguidos”¹⁴.

Así pues, tercianas y quina son dos elementos que aparecen estrechamente ligados. Enfermedad en un caso y remedio en el otro. Pero falta un tercer elemento que, en el caso de Oliva, adquiere un especial protagonismo. Este elemento no es otro que el arroz.

Gregorio Mayans fue un firme defensor del arroz. En carta a Martínez Pingarrón de fecha 23 de marzo de 1757, dirá: “El arroz es la comida más usual de los labradores deste reino, i aun de los que no lo son, porque alimenta mucho siendo en sí especie de pan i se cuece presto i con poca leña sin necesitar de más añadidura que sal. Quando abunda es la comida más barata, i comida de todos tiempos. Si va mui caro, no ai con que suplir su falta. Su uso se va estendiendo por toda España. Esta cosecha es mui costosa de mantener porque los jornales son de siete reales i medio castellanos cada uno. No bastan los jornaleros de las tierras donde se crían, i assí acuden los de muchísimas partes del reino, i con esso tienen para comprar pan. Es comida, pues necesaria i útil. I assí no sólo no deven estrecharse i coartarse los lugares donde se ha acostumbrado criar, sino también ensancharse quanto lo piden los terrenos aptos para su crianza i el bien público, el qual debe contrapesarse con la mera comodidad de los

⁹ Para los datos biográficos de Mayans y su familia, Vid.: MESTRE SANCIUS, A. (1999) *Don Gregorio Mayans y Siscar...*

¹⁰ MAYANS Y SISCAR, G. (1987) *Epistolario VII. Mayans y Martínez Pingarrón. I*. Valencia, p. 267.

¹¹ *Ibid.*, p. 408.

¹² *Ibid.*, p. 413.

¹³ *Ibid.*, p. 503.

¹⁴ *Ibid.*, p. 504.

que lo contradicen i consideran cuál debe preferirse i en qué se fundan unos i otros”¹⁵.

Más adelante, tras referir los lugares donde se cultiva el arroz en el Reino de Valencia, la imposibilidad de plantar otros cultivos en las tierras aguanosas y los costosos azarbes que hay que realizar para dar salida a las aguas, añadirá: “I assi los que se oponen a esta cosecha con el pretexto de la sanidad pública se engañan o quieren engañar a otros; i son los que no tienen otro interés sino el de su comodidad la qual prefieren a la necesidad pública i general de esta cosecha cuya falta empobrecería a toda la ribera i sería perjudicial a este reino i a toda España”¹⁶.

Ahora sí que tenemos la trilogía completa: aguas pantanosas donde se cultiva el arroz, tercianas y quina. Aguas pantanosas, que en la mentalidad del siglo XVIII, “infectan” el aire, que dan lugar a enfermedades como las tercianas y que obligan al uso de la quina para su curación.

Pero prosigamos con el listado de las enfermedades de la familia Mayans. El 20 de octubre de 1759, Martínez Pingarrón manifestaba: “Siento muchísimo el cuidado con que Vmds. han estado de las peligrosas enfermedades de Miguelito y su hermano”¹⁷. Peligrosas enfermedades que no son otras que las tercianas, de las que Miguelito está ya libre el 15 de diciembre de 1759¹⁸.

En 1762, nuevamente las tercianas hacen acto de presencia en la casa de Mayans. Ahora son dos de sus hijas las afectadas. Estamos en el mes de julio¹⁹. Sin embargo, la virulencia de las tercianas será mayor dos años después. El 1 de octubre de 1764, en carta a su amigo Asensio Sales, Mayans afirmará: “Este año ai muchas tercianas en este reino”²⁰. Días después, el 29 de octubre, también en carta a Asensio Sales, Mayans unirá la proliferación de tercianas con el cultivo del arroz, en lo que es el inicio de un cambio importante de su actitud respecto a este cultivo, o más bien, respecto a su extensión fuera de las zonas donde tradicionalmente se cultivaba. Porque hay que dejar claro que Mayans no estuvo nunca en contra del cultivo de este cereal, cuyo uso le parecía necesario para la alimentación de la población y como remedio para el alivio de determinadas enfermedades. Él sólo arremeterá contra los que, sin considerar otros intereses y mirando únicamente su propio beneficio, buscaban su extensión en nuevas zonas que eran aptas para otros cultivos. Por eso reiterará a Asensio Sales: “Este año ai abundancia de tercianas porque la codicia ha estendido los arroces a muchas tierras donde nunca los ha avido. Es cosa fuerte que el provecho de pocos sea causa de la muerte de muchos, especialmente donde las tierras puedan tener uso saludable”²¹. Poco después añadirá: “Margarita se halla con una terciana...”²².

¹⁵ MAYANS Y SISCAR, G. (1976) *Epistolario I. Escritos Económicos*. Valencia, p. 49. También: ID.: (1988) *Epistolario VIII...* p. 72.

¹⁶ *Epistolario V*, p. 50 y *Epistolario VIII*, p. 72.

¹⁷ *Epistolario VIII*, p. 171.

¹⁸ *Ibid.*, p. 175.

¹⁹ *Ibid.*, p. 295.

²⁰ *Epistolario I*, p. 155.

²¹ *Ibid.*, p. 52.

²² *Ibid.*, p. 52.

No sabemos si la enfermedad de su mujer o la proliferación de tercianas incidió en el cambio de mentalidad de Mayans respecto al cultivo del arroz. En todo caso, Margarita proseguía con sus tercianas como se desprende de la carta de Martínez Pingarrón del 6 de noviembre de 1764: “Quedo con cuidado de la salud de mi Sra. Da. Margarita por lo que Vmd. me dice; pues aunque las tercianas no sean maliciosas, son en mal tiempo i si hacen acúbito a la cabeza, o quedan tercianas de cabeza, suelen ser reacias”. Además, Martínez Pingarrón también se hacía eco de la extensión del cultivo del arroz: “Mucho me admira ayan puesto arroces en donde no los ha avido, i mucho más que lo ayan tolerado los pueblos a los quales puedan dañar, pues aun de los antiguos arrozales estoi en la inteligencia de que se han quitado algunos i aun en Aragón”²³.

El 9 de diciembre de 1764, Mayans comunicaba a Asensio Sales la feliz nueva de la salud de su mujer, añadiendo una nota pintoresca: “Margarita ya está libre de la terciana con el beneficio de una yerbecita traída de Portugal, cuyo nombre procuraré averiguar, porque es una medicina exquisita”²⁴. El 18 del mismo mes, Martínez Pingarrón se sumaba a la alegría de su amigo Mayans, celebrando que Margarita estuviera ya enteramente restablecida²⁵. Sin embargo, D. Gregorio siguió obsesionado con la idea de la extensión del cultivo del arroz. Y el mismo día que Martínez Pingarrón le remitía la carta anterior, él escribía otra al jesuita Mateo Aymerich, rector del Colegio de Gandía, con este expresivo contenido:

“Yo adoro la divina Providencia en las enfermedades que esos padres han padecido, más incómodas que peligrosas, porque servirán de mayor estímulo para pedir que no se dé lugar al plantío de los arroces en unos lugares donde nunca los ha avido, donde la tierra puede producir otros frutos utilísimos, donde no deve estar en el arbitrio de los que viven en pocas i mui pequeñas poblaciones infectar la salud de los que viven en las grandes, haciendo que la codicia de pocos cause gravísimos daños en las haciendas i vidas de muchos, por cuyo pernicioso medio viene a suceder que, siendo el arroz para los hombres i no los hombres para el arroz, se invierte el orden de la Divina Providencia i se perturba el derecho natural, prevaleciendo la codicia de pocos a la salud i a las vidas de muchos, cuyos mayores eligieron vivir en tierras sanas i han conservado en ellas sus familias por muchos siglos. I ahora los que prefieren su vil interés al bien del prójimo quieren reducirlos al miserable estado de que dentro de pocos años se acaben en grave daño del bien público que necesita que los que componen la República conserven i aumenten sus familias, empleándolas en trabajos útiles i dejando sólo a los terrenos pantanosos el plantío de los arroces propio de ellos, al qual han elegido acomodarse sus habitantes o sus mayores que no ascienden mucho, porque casi todos los que habitan tales poblaciones son advenedizos”²⁶.

El año 1765 fue fatídico en la vida de Gregorio Mayans. Si el 14 de enero le manifestaba a Asensio Sales: “Ya gracias a Dios estamos Buenos todos los de casa...”²⁷. Poco tiempo después comenzó el calvario de su hija Maria Gregoria. Ésta estaba a punto de casarse cuando enfermó de tuberculosis. A pesar de los desvelos de su padre,

²³ *Epistolario VIII*, p. 402.

²⁴ *Epistolario V*, p. 29.

²⁵ *Epistolario VIII*, p. 405.

²⁶ *Epistolario V*, p. 57.

²⁷ *Ibid.*, p. 31.

viaje a Guadalest con su hija para que tomara los aires y las aguas de la montaña, nada pudo hacerse y María Gregoria falleció el 27 de mayo de 1765²⁸.

Pero el año 1765 traería nuevos sinsabores al erudito de Oliva y a su familia. El 8 de julio de 1765, escribía a Asensio Sales: "...hube de dejarlo todo por la noticia que tuve de que mi Teresica estava con terciana doble, la qual le dejó el día que llegué, i el mismo le entró otra a Pepa, bien que no de cuidado, pero es lo bastante para passarlo con desasosiego de ánimo, i más después del suceso pasado de mi Ma. Gregoria, que goce de Dios". Y más adelante añadía: "Bueno fuera que primero se hiciera la experiencia de criar el arroz sin estancar el agua i que después se hiciera la propuesta"²⁹. El 16 de julio, Martínez Pingarrón se afligía ante el estado de ánimo de su amigo Mayans: "Me contristan las cartas de Vmd. viéndole tan afligido con las enfermedades de sus hijas, i contemplando quán estará mi Sa. Da. Margarita"³⁰. Algunos días después, era el propio D. Gregorio el que escribía a Martínez Pingarrón: "Dios ha querido consolarme librando de las tercianas a mis dos hijas, Teresica i Pepa, aunque aquélla está mui flaca"³¹. Una pequeña alegría que no iba a durar mucho tiempo, pues con la llegada del otoño las circunstancias empeoraron y el binomio tercianas-arroz volvió a estar presente en la correspondencia mayansiana.

Tras un mes de ausencia en Valencia, Mayans regresó a Oliva, escribiéndole a Martínez Pingarrón el 14 de octubre de 1765. "En casa he hallado la novedad de que en mi ausencia han tenido tercianas Teresa, Pepa i Francisquito i una criada; i después que he venido, han caído otras dos". Pero no sólo es la familia de Mayans la que se vio afectada ahora por las tercianas, éstas se han extendido por toda Oliva como una epidemia: "y en esta villa hay más de trecientos tercianarios". Una epidemia que para D. Gregorio tenía una causa muy clara: "efetos de los arroces que han empezado a sembrar los de las poblaciones circunvecinas, a cuyo daño, si no se pone término, este reino quedará desierto, porque es cosa increíble lo que la codicia estiende esta cosecha a las tierras saludables i que producen otros útiles frutos". Al final de la carta, todavía tuvo tiempo de añadir: "... no tengo que añadir sino que mi Pepe ha caído en tercianas, al parecer, pues ha tenido frío i después calentura"³².

De nuevo, el 21 de octubre de 1765, Mayans volvía a escribir a Martínez Pingarrón, notificándole nuevos sinsabores y volviendo a cargar el acento sobre el cultivo del arroz como responsable de los mismos. "Mi Francisquito ha recaído, i Margarita ya está herida de la epidemia causada de los arroces que han introducido algunos codiciosos en las poblaciones vecinas, donde ai disposición para otras útiles cosechas. Esto de permitir que las tierras sanas se hagan malsanas es un abuso intolerable"³³.

La animadversión que Mayans sentía por la extensión del cultivo del arroz a las zonas cercanas a Oliva debió agudizarse ante las noticias que le facilitó desde Madrid su amigo Martínez Pingarrón, el 22 de octubre de 1765. Éste no sólo se lamentaba de que la casa de Mayans estuviera "hecha un hospital", sino que añadía: "Años ha que en

²⁸ MESTRE SANCHIS, A. (1999) *Don Gregorio Mayans y Siscar...*, p. 308.

²⁹ *Epistolario V*, p. 53.

³⁰ *Epistolario VIII*, p. 422.

³¹ *Ibid.*, p. 423.

³² *Ibid.*, p. 431.

³³ *Ibid.*, p. 432.

Zuera (que dista nueve leguas de Zaragoza, si no me engaño) que los arroces causaron una epidemia que casi destruyó el pueblo; reclamaron i se hicieron quitar”³⁴.

El 5 de noviembre, Martínez Pingarrón continuaba todavía lamentándose de la persistencia de las tercianas en casa de Mayans y le hizo el ofrecimiento de quina, “que procuraré buscarla selecta”³⁵. Pero las tercianas prosiguieron su curso. Así se desprende de las cartas del bibliotecario real de los días 12 y 26 de noviembre³⁶. Incluso, el 17 de diciembre, ante tanta reiteración, Martínez Pingarrón escribió desde Madrid: “Siento muchísimo tanta repetición de tercianas como se padecen en casa de Vmd. Dios quiera que les falten i no vuelvan para que así tengan Vmds. las próximas fiestas con cabal salud... embiaré a Vmd. una porción de kina molida, que me ha dado el boticario mayor del rei, al qual la he pedido. Es selectissima. También ira otra porción de ella en rama, que me ha dado un amigo, al qual se la regalan en derecho de Indias”³⁷.

Finalmente, a finales de enero de 1766, la epidemia de tercianas de la casa de Mayans fue remitiendo y toda la familia recobró poco a poco la salud³⁸. Aunque sería una recuperación momentánea, porque en el mes de julio de 1766 las tercianas volvieron a reaparecer³⁹ y se prolongaron hasta noviembre de dicho año. Así lo refiere el propio Mayans en carta a Asensio Sales: “Aquí casi todos los tercianarios recaen, aun los que no han tomado la quina, como mis hijas i mi Francisquito. Bien que aun las recaídas no parecen peligrosas en la gente de poca edad. Los de avanzada no han podido resistir”. Y concluía: “Quicra Dios que se impida esta pestilencial extensión de los arroces”⁴⁰.

En el mes de abril de 1767, la familia de Gregorio Mayans se trasladó a vivir a Valencia. Otros intereses guiaron este cambio de domicilio. Oliva quedó como lugar de vacaciones; pero el arroz, las tercianas y la quina persiguieron también a D. Gregorio y a su familia en Valencia⁴¹. Los mismos elementos que ahora cobrarán de nuevo protagonismo al analizar la epidemia que se desató en Oliva en 1785.

El intento de creación de una “Casa de Piedad”

La relación documental sobre la epidemia de “peste” de Oliva en 1785 comienza con el intento de creación de una “Casa de Piedad” destinada para los “enfermos pobres”⁴². A este fin, se prevé disponer de una casa y en ella construir dos “quadras” separadas. Una para los hombres y otra para las mujeres.

La dotación de la casa, siempre al arbitrio de los médicos, debía constar de cuatro hornillos para cocer los caldos, las tisanas y todo lo que fuera necesario; dos ollas de cobre grandes para los pucheros y “escudillas y platos, y algún perol, y librillos, y vasos, y dos garrafones grandes de cobre, y media docena de cántaros grandes, un

³⁴ *Ibid.*, p. 432.

³⁵ *Ibid.*, p. 434.

³⁶ *Ibid.*, pp. 436 y 438 respectivamente.

³⁷ *Ibid.*, p. 439.

³⁸ *Ibid.*, p. 442.

³⁹ *Ibid.*, p. 466.

⁴⁰ *Epistolario*, I, p. 56.

⁴¹ Para la estancia de Mayans y su familia en Valencia, Vid.: MESTRE SANCHIS, A. (1999) *Don Gregorio Mayans y Siscar...*, pp. 307-375.

⁴² A.H.N., Osuna, Leg. 1385-1002 s/f.

Estatueta ceràmica francesa (Moulins) de Sant Roc, protector contra la pesta i altres malalties. Inscripció de la base: «Sancte Roche Ora pro nobis. 1741»

mortero, etc.”. Muchos de estos utensilios tenían que pedirse de limosna a los habitantes del pueblo.

También los enfermos debían contribuir con sus aportaciones a la dotación de la referida “Casa de Piedad”. Cada enfermo que tuviera que ingresar en ella iría provisto de un jergón vacío para dormir. Dicho jergón se rellenaría de paja y cuando las circunstancias médicas aconsejaran la convalecencia del enfermo en su casa, entonces el enfermo volvería a llevarse su jergón “lavado y limpio”.

De limosna y prestadas se pedirían cien sábanas que se identificarían con el nombre de cada dueño en hilo negro para devolverse al final de la epidemia. Asimismo, la leña para cocer los pucheros, sería aportada de limosna.

No se preveía contribución municipal alguna para la dotación de la casa-hospital. Tampoco la Señoría, marqués de Peñafiel y conde de Oliva, tendría que aportar nada referente al edificio y dotación de utensilios, aunque su contribución, como de inmediato veremos, era sustancial, ya que a su cargo correrían todos los gastos médicos y las materias primas y medicinas que fuera necesario gastar en el “Santo Hospital destinado para los Pobres de la Villa de Oliva”.

A continuación, se hacía mención de la dieta a suministrar a los enfermos, de su tratamiento médico, de la organización interna del “hospital” y de todo lo concerniente al avituallamiento.

La dieta de los enfermos consistiría en caldos, que se suministrarían cada tres horas, dándoles en los intermedios, agua nitrada con azúcar. A las cinco de la mañana los

enfermos debían tomar su primer caldo, que se habría comenzado a preparar en uno de los pucheros a las cinco de la tarde del día anterior. A partir de las cinco de la tarde, el caldo a tomar provendría del segundo puchero, cuya preparación se habría iniciado a las cinco de la mañana. Así pues, cada puchero serviría para cuatro tomas de caldo, espaciadas cada tres horas.

Todos los pucheros contendrían lo mismo: carne de carnero, garbanzos, lechugas y borraja; especificándose que por cada uno de los enfermos, cada día, se pondrían en los pucheros “nueve onzas de carne”, “en la misma forma que se practica en el Sto. Hospital de la Ciudad de Gandía”.

Las sangrías, recetadas por los médicos y tan necesarias para el tratamiento de la epidemia, se harían todos los días a las seis de la mañana. A la misma hora debían aplicarse “sanguijuelas de sicapolios, lavativas” y otros remedios ordenados por los médicos, a excepción de “aquellas sangrías, y remedios, que la urgencia de la enfermedad, y Sintomas pidieren otras horas”.

A la misma hora del primer caldo, antes de abrir las ventanas del “Hospital”, “se quemarán en las dos quadras pólvora y leños aromáticos” para purificar los ayres. Asimismo, diariamente, a las once de la mañana, se mudarán todas las sábanas de las camas.

En cuestión de visitas a los enfermos, se adoptaban medidas restrictivas. Ningún hombre podía entrar en la “quadra” de las mujeres y ninguna mujer en la de los hombres. Sólo a las once de la mañana, al tiempo de dar el caldo correspondiente a esa hora, “se permitirá que entren a ver a los enfermos de su respectivo sexo; en compañía de los enfermeros, y Médico, para consolar, y animar a los enfermos sus Amigos, y Parientes”.

La convalecencia de los enfermos, cuando ya la enfermedad haya hecho crisis, la llevarían a cabo en sus casas, dándoles “por espacio de siete días, ó si fuere menester más, a disposición de los Médicos, ración de carne cocida diariamente á las once del día, y á las cinco de la tarde, con más nueve quartos para pan, y vino, y lo que se le pueda ofrecer; Y al convaleciente, que no alcanzaren dhas. raciones de carne, se le darán durante dho. tiempo de convalecencia 18. Quartos”.

No todos los enfermos de la epidemia de 1785 podían entrar en el “Hospital”. Éste se constituye como un hospital de pobres; por tanto, cabe pensar que todos aquellos habitantes de Oliva que dispusieran de medios económicos, tenían vedada la entrada en el mismo, aunque se hubieran visto afectados por la epidemia. Así se pone de manifiesto en el proyecto, cuando se afirma que para entrar en el “Santo Hospital, primeramente pasará á visitarle á su casa uno de los Médicos destinados para ver si es enfermo Pobre de la epidemia”.

Otras cuestiones de intendencia hospitalaria también son especificadas en el proyecto. Los médicos serán los responsables de firmar la cédula diaria para la compra de la carne necesaria para los enfermos; a su cargo estarán también las compras del azúcar “para refrescar”, de los medicamentos y de las demás “menudencias, que se necesitaren, como comprar nieve”. En cambio, a cargo de los enfermeros estarán el vino “para reparos, especies, y sal para los Pucheros, y azeyte para las luces, y leña para el fuego”.

El proyecto de “casa de piedad” o “santo hospital” que detalladamente hemos expuesto fue planificado por el médico Antonio Vivanco con una idea muy clara, atender a todos los enfermos pobres de Oliva e impedir la extensión del contagio de la enfermedad.

La justificación médica del proyecto de creación de un hospital.

Por medio de una extensa carta escrita por el médico Antonio Vivanco y remitida a la Junta de Sanidad de la ciudad y reino de Valencia conocemos las razones que impulsaron a este médico a proponer la creación de un “hospital” en Oliva para atender a los enfermos pobres de la epidemia de 1785⁴³. En dicha relación, como de inmediato comprobaremos, además de justificar la necesidad de creación del susodicho “hospital”, se sustenta la defensa del uso de la Quina como remedio eficaz para luchar contra la epidemia.

Antonio Vivanco visitó por primera vez a los enfermos de Oliva, “invadidos de una epidemia de calenturas malignas”, el 6 de marzo de 1785. La epidemia se había iniciado en el mes de enero, “tiempo en qué empieza la Primavera para las enfermedades epidémicas”. Entonces fue cuando propuso al Ayuntamiento la creación de una “Casa de Piedad” para colocar a los enfermos, “especialmente pobres”, con el fin de evitar la extensión del contagio y cortar la epidemia a últimos de junio, “que es el tiempo regular en qué suelen finalizar las epidemias de Primavera, si se dirigen la asistencia, y curación, como corresponde”.

El 13 de mayo, como más adelante veremos, hizo su propuesta de creación de la “Casa de Piedad”, que no fue aprobada por el Ayuntamiento ante las reticencias de algunos de sus miembros. A pesar de todo, el Dr. Vivanco insistió en llevar a cabo su proyecto con un doble fin: “arrancar de raíz la insinuada epidemia, al tiempo precitado, e impedir se extienda hasta la cánicula con aumento de los grados de corrupción, que producirían en el ayre malignidad más exaltada, capaz de comunicarse no solamente à sus vecinos, sino también a los Pueblos de su contorno”. Por todo ello, remitió una carta a la Junta de Sanidad, el 20 de mayo de 1785. En manos de esta institución, tras las consultas pertinentes con otros especialistas médicos, dejó la solución del problema, por si acaso “el amor propio, que tanto obscurece la razón me engañase, y diere ocasión, à que este mi proyecto fuese causa de la ruina, y fatalidad de aquel Pueblo en el caso, que se llevase a ejecución”.

A continuación, el Dr. Vivanco expuso las razones que le impulsaron a proponer el uso de la Quina como remedio eficaz en esta epidemia de calenturas que afectó no sólo a Oliva, sino también a otras muchas poblaciones del reino de Valencia.

La razón básica que le hizo prescribir la Quina como remedio derivaba de las especiales circunstancias que concurrieron en el otoño anterior. En dicha estación, “a causa de las lluvias excesivas se excitaron en casi todos los Pueblos, un sin-número de tercianas, por la mayor parte malignas, y en ésta (estación), de Calenturas malignas continuas, que por ser dimanadas de aquel mismo principio, piden ser socorridas con el mismo Febri-fugo”.

“Por este motivo, quiero decir, por las lluvias excesivas experimentadas en esta Primavera, se ha observado ser muy fría, y húmeda, y de un proceder semejante à él del Otoño, circunstancia, que al paso, que denota carácter de reliquias de las tercianas otoñales, impreso en los sólidos, y líquidos especialmente de los qué las padecieron, y por consiguiente que los halla en esta Primavera dispuestos à recibir sin resistencia la infección del ayre, que causó dichas enfermedades, indica, que de la propia forma, que

⁴³ A.H.N.. Osuna, Leg. 1385-1003 s/f.

las del Otoño se curaron con el uso de la Quina, deven también curarse las de la Primavera; y que si las mencionadas humedades dieron ocasión à que resaltasen tan graves epidemias en notable perjuicio de la salud pública ¿Qué ocasión no darán las de las aguas estancadas en los Artozes y las de otros lugares pantanosos?”.

El Dr. Vivanco ponía de manifiesto que la prescripción de la Quina como remedio era objeto de discordia en la comunidad científica⁴⁴, y que muchos autores reprendían a Morton por excesivo en la aplicación de este “Febri-fugo”⁴⁵. Sin embargo, Vivanco lo defiende e incluso va más allá, al afirmar que si Morton viviera y pudiera defenderse de sus contradictores, éstos mudarían su parecer, “pues el tino Médico del mismo no se puede manifestar en sus escritos, porque dimana de una consecuencia inferida de muchos antecedentes, que no se puede explicar con voces, puesto que contiene un no

⁴⁴ En el *Diccionario de Medicina y Cirugía*, por D.A.B., Tomo Sexto, Madrid, 1817, pp. 342-344, leemos: “La quina sin duda es el auxilio más poderoso con que cuenta la medicina en las calenturas terribles del otoño, principalmente quando se padecen en países pantanosos y enfermizos. Son de ordinario de tipo periódico; pero suelen venir acompañadas de tantas anomalías, que hacen titubear a los médicos, y desconocer su carácter intermitente, y aún confundirlas con aquellas enfermedades, cuya máscara toma algunos de los síntomas que se vuelve predominante. Desde el tiempo de Hipócrates se ha conocido el sumo riesgo de este género de calenturas, à las cuales se ha dado el nombre de malignas por su indole insidiosa, y por sus estragos, que eran frequentísimos antes de haberse aplicado la quina à su curación. Luis Mercado y Gaspar de Heredia han sido los primeros que han descrito bien esta enfermedad, que por desgracia es muy frecuente en nuestra península, y no dexa de serlo en casi todo el mundo. Mas no puede negarse a Morton y a Torti la gloria de habernos enseñado a combatir las eficazmente con la corteza peruana. Ésta debe administrarse en semejantes casos con la mayor prontitud, porque pueden ser mortales el segundo ó tercer paroxismo ó exacerbación; y la indicación genuina es precaverlas con el socorro único que hasta ahora poseemos. La urgencia con que esta indicación debe llevarse, exige que en el menor tiempo se tome la mayor cantidad de la dosis que se regule suficientemente para evitar la accesión ó el recargo siguiente; y aunque no puede fixarse la dosis de una manera absoluta, podemos no obstante asegurar, que no debe baxar de una onza, y que à proporción del peligro deba aumentarse. Nada hay mejor que administrar la mitad de toda ella en la primera toma, é ir rebasando en las siguientes que habrá de verificarse à los intervalos más cortos que sea doble. Mas no se ha de dar principio al uso de la quina hasta que haya pasado ó haya remitido la accesión ó el recargo antecedente, respecto à que siendo ella un remedio de los más estimulantes, podría ser muy nociva si se tomase estando la irritabilidad muy exaltada. Quando los síntomas manifesten hallarse esta propiedad vital en semejante estado conviene moderarla por medio de los calmantes, y no administrar la corteza hasta haber conseguido este efecto. Por no haber tenido esta precaución, se han malogrado muchas veces curaciones, que con ella hubieran sido felices.

En las intermitentes ordinarias, en las benignas de primavera, no siempre es necesaria la quina: muchas de ellas terminan por sí solas favorablemente al cabo de algunos dias, y muchas ceden también à otros auxilios de menor energía, qual es el vino de axenjos, etc. Como lo tiene experimentado el gran práctico Pinel. Pero quando ellas se hacen más graves, sus paroxismos se vuelven más largos y más rebeldes, es preciso recurrir à la saludable corteza...

La prudente analogía ha extendido su uso à todas aquellas enfermedades en que se reconoce alguna periodicidad, ó se descubren señales de languidez en el tejido fibroso. En la epilepsia, en el asma, en el clavo hipocondriaco, en la dispesia, en la gangrena etc. Se han conseguido muchos triunfos, quando se ha sabido emplear con inteligencia.

De ninguna manera es tan eficaz como administrada en substancia reducida à polvo sutilísimo: ocupa el segundo lugar su extracto, quando se ha hecho con la alternativa de menstros agüoso y alcohólico para reunir los principios respectivamente solubles en cada uno de ellos, à esta preparación se sigue después la mezcla de las infusiones hechas en agua y en espíritu de vino, y lo último de todo el cocimiento.

La Cirugia se ha aprovechado de la misma analogía para usarla exteriormente en las supuraciones pútridas, en las úlceras gangrenosas: sabiendo quàn útil es en la putrefacción general y otras afecciones, no nos detendremos más en enumerar las enfermedades que se curan con este prodigioso específico, ni en ensalzar sus admirables virtudes...”

⁴⁵ Richard Morton (1637-1698). Físico inglés. Fue uno de los pioneros en el uso de la Quina.

sé qué inexplicable existente también en otras cosas, como la que obligó à San Agustín à decir: Interroganti mihi quid est tempus, necio, si non interrogas scio”.

Los recelos médicos para recetar la Quina como remedio de las calenturas malignas provenían, según el Dr. Vivanco, del mal uso que se había hecho del mismo, lo que determinó que su eficacia acabara siendo objeto de controversia. Sin embargo, si se hubiera recetado de manera adecuada, en la ocasión y tiempo oportuno, se habrían observado los efectos favorables de su prescripción. Por eso, según Vivanco, Morton “disponía el uso de la Quina en la ocasión oportuna”, y lo hacía, “porque siendo hombre docto, ingenuo, y de superior talento (circunstancias, que se manifiestan por sus escritos) no hubiera insistido siempre en ponderar los admirables efectos de la Quina, en la curación de las expresadas calenturas, si hubiera observado algunas veces malas resultas de su propinación”.

Las circunstancias medioambientales que concurrían en la epidemia de 1785 hicieron que Vivanco llevara a cabo una cerrada defensa del uso de la Quina.

“Las calenturas malignas especialmente penticulares de la constitución de este año, deven ser curadas con la Quina copiosamente administrada... respeto, que casi todos los epidémicos de esta clase (si se omite su propinación) mueren de Gangrena, y esfácelo, que traen origen de la especial corrupción excitada en las partes sólidas, por la infección de sus humores destituidos de espíritu, y no de la plenitud, è incendiaria disposición de ellos; en cuyo caso el Médico prudente, y científico deve usar de la curación antiflogística, y abstenerse de la administración de la Quina, como advierte el célebre Josef Lieutaúd en el capítulo de calenturas malignas de su Sinopsis Médica⁴⁶. Este autor refiere, que en jamás ha experimentado en el cielo de París los admirables efectos de la Quina, que tanto pondera el clarísimo Antonio de Háen⁴⁷, por no haverse atrevido a propinarla, sin que aparezcan indicios de Gangrena, reflexión, que entibia el ánimo de muchos Médicos para su administración, por ser dicho escritor de grande autoridad; pero como las calenturas penticulares de que al presente tratamos, son originadas de la constitución de este año frío, y húmedo, que en tiempo de Primavera semejante en su proceder al Otoño, fueron excitadas, induciendo putrefacción grande en los humores, de la que resulta infaliblemente Gangrenismo, se hace necesario propinar dicho Medicamento en tiempo, para precaver tan imponderable ruina. Mas en las constituciones de años secos, y calientes, en qué las enfermedades dominantes son Inflamaciones internas, à saber: Dolores Pleuríticos, Viruelas, Sarampión, y otras de igual naturaleza, en las que arde la sangre conjuntamente con grande incendio en los demás humores, suele no aprovechar el uso de la Quina en las susodichas calenturas, especialmente en tiempo de Primavera, y me consta por experiencia, que en tal constitución muchas tercianas intermitentes benignas, no solamente suelen resistir el mencionado uso, sino que acostumbran pasar a continuas agudas remitentes, y esto (a mi parecer) es originado de que en la propia forma, que en los años fríos, y húmedos, la Diate(s)dis del ayre proporciona, que las calenturas agudas remitentes, se sujeten a

⁴⁶ Joseph Lieutaud (1703-1780). Físico y profesor de anatomía. Fue médico de los reyes de Francia Luis XV (1770) y Luis XVI (1774). Escribió diferentes obras. Una de ellas fue: *Sinopsis univèrsa praxeas medicæ*, 2 vols. 1765.

⁴⁷ Antonio de Haen (La Haya 1704-1776). Estudió en Leyden con Boerhaave. Fue médico de la Emperatriz María Teresa y publicó diferentes obras médicas.

la virtud de dicho remedio; así mismo proporciona, que resistan a la operación de él en la constitución de años secos, y calientes”.

Por tanto, fueron las especiales circunstancias climáticas del otoño de 1784 y de la primavera de 1785, frías y húmedas, las que hicieron aconsejable el uso de la Quina en esta epidemia. Con todo, el Dr. Vivanco hacía algunas salvedades. Así, en cualquier tipo de calentura donde la constitución del enfermo se muestre vigorosa, no es necesario el uso de la Quina porque la enfermedad puede venir “a perfecta crisis” sin ayuda de este medicamento. De igual modo, cuando el enfermo se encontrara muy débil, esto es: “Con voz afeminada, pulsos flacos, falta de movimientos, y sentidos, postura supina, torpes las potencias, y en una palabra, con rostro cadavérico, se hace precisa la administración de la Quina en qualquiera constitución de años, pues de lo contrario aceleradamente viene la muerte, que suele muchas veces evitarse con el uso de tan gran remedio, según en varias ocasiones lo tengo experimentado”

Todas estas consideraciones tenían como objetivo el informar a la Junta de Sanidad para que ésta pusiera en marcha las providencias que estimara necesarias para el socorro y alivio de los enfermos que sufrían esta epidemia. Epidemia que, por cierto, según manifiesta el Dr. Vivanco, tenía un carácter cíclico, pues cada quinquenio “suele observarse en estos Países, según lo tengo visto, por haber asistido à diferentes epidemias de semejante naturaleza”.

El desarrollo de la epidemia y la historia de su curación

El 18 de mayo de 1785, el Dr. Antonio Vivanco escribió en Gandía una relación, dirigida a los Señores Justicia y Ayuntamiento de la villa de Oliva, narrando su intervención personal en la epidemia, todo el proceso de su intento de creación de un hospital y las especiales singularidades de las cuatro clases de calenturas que, según él, concurrían en esta epidemia⁴⁸.

El 6 de marzo, el Dr. Vivanco se trasladó a Oliva acompañado de D. Francisco Clavijo, Procurador Patrimonial de la Casa de Gandía, para visitar a los enfermos. Después de visitarlos en compañía de parte del Ayuntamiento, de los dos párrocos, del referido Procurador y del médico Arlandis, a cuyo cargo estaban la mayoría de los enfermos, se reunieron todos en el Palacio “Ducal” y el Dr. Vivanco habló sobre el tipo de calenturas que padecían los enfermos y el método idóneo que había de seguirse para llevar a cabo su curación y precaver la extensión de la epidemia. Además se repartió la limosna que tenía destinada la Señoría “para consuelo de los verdaderamente pobres invadidos de la epidemia”. Reparto que quedó a cargo del Alcalde Mayor, D. Mariano Joaquín Polo.

Algunos días después de esta visita, el Dr. Vivanco volvió a trasladarse desde Gandía a Oliva, a instancias del Alcalde Mayor, acompañado del Procurador Patrimonial. Visitó a los enfermos y vaticinó “que la epidemia, que no manifestava mucha malicia, por hallarse aún en sus principios, en el mes de Mayo, que estaría en el estado, tomaría incremento (y si se dirigía como corresponde) fenecería à últimos del mes de Junio”.

Pasado un tiempo, el 9 de mayo, a petición del Alcalde Ordinario y por haber caído enfermo de la epidemia el médico Arlandis, el Dr. Vivanco se trasladó nuevamente a

⁴⁸ A.H.N., Osuna, Leg. 1385-1003 s/f.

Oliva acompañado ahora del médico Josef Boix. Visitaron todos los enfermos y, ante el estado en el que se encontraba la epidemia, estimaron que sería necesario constituir una “Casa de Piedad” para atender mejor a los enfermos e impedir que la epidemia, con los riesgos consiguientes, se prolongara hasta el verano. A este fin se decidió que el Dr. Boix se quedara en Oliva atendiendo a los enfermos y que el Dr. Vivanco se trasladara a Gandía para presentar su propuesta al Procurador Patrimonial.

El 12 de mayo vinieron a Oliva el Procurador Patrimonial y el Dr. Vivanco y convocaron para el día siguiente a los integrantes del Ayuntamiento y a los dos Párrocos. Presentes todos, Vivanco expuso los motivos que hacían necesario la creación de una “Casa de Piedad” y las especiales circunstancias que concurrían en la epidemia. De momento, analizaremos estas últimas y dejaremos para un análisis posterior la justificación y el fracaso de la creación de la mencionada “Casa de Piedad”.

Según el Dr. Antonio Vivanco, en la epidemia de 1785 podían observarse cuatro clases de calenturas malignas⁴⁹, que aunque tenían un mismo origen y eran de la misma especie, “piden diferente curación en orden a socorrer, y precaver la resultancia de gravísimos Síntomas, originados (a mi parecer) por la exaltación y grados de malignidad, que en cada respectivo enfermo produce el ayre especialmente infecto con una virtud oculta, que únicamente se manifiesta por los efectos, quiero decir por los graves Síntomas observados, y que dimana esta producción diferente en unos Sujetos respecto de otros, de la disposición de su particular temperamento, mayor, ò menor debilidad causada por el hambre, y del hábito del cuerpo más, ò menos Caquético, efecto de los alimentos más, ò menos malos, que por razón de su pobreza usaron muchos de los vecinos de esta Villa”.

La primera clase de calenturas malignas se inicia “con ajamiento, o lacidud general de todo el cuerpo, leve debilidad de fuerzas, especialmente animales, Dolor de cabeza, lengua blanca y sucia, sed algo exaltada por las tardes, y noches, remitiendo mucho la

⁴⁹ La información bibliográfica sobre los diferentes modos de calenturas, su evolución y su curación es extensísima. Para la época que estamos estudiando, remitimos al ya citado *Diccionario de Medicina y Cirugía*, de 1817. En todo caso, dada la reiteración con que hemos utilizado el término “terciana” y, en menor medida el de “quartana”, nos permitimos, siguiendo la susodicha obra, recoger la siguiente información. “*Terciana*: La Terciana es una calentura intermitente que repite de tercer á tercer día siendo las accesiones iguales, dexando uno de intermedio, en el que el enfermo se halla en una verdadera apirexia; este carácter la hace distinguir de las anferimerinas, tritecolías, de las quotidianas, y qualquiera otro género de calentura. Esta es la más freqüente de todas las intermitentes, y la más fácil de curar. La terciana... puede ser simple, y es quando da un día sí y otro no, y doble quando viene la accesión todos los días, dexando algún intervalo, aunque sea corto, correspondiéndose las accesiones entre sí; de suerte que la del primer día se semeja á la del tercero, la segunda á la del quarto, siendo las primeras mayores que las segundas; y así es que los enfermos se expresan diciendo *hoy me ha tocado la grande y mañana la chica*. Hay también terciana duplicada, que es quando cada tercer día dan dos accesiones, mediando entre las dos una verdadera apirexia...” p. 202. “*Quartana*: La quartana es un género de calentura intermitente, en que las accesiones ó paroxismos repiten constantemente de quatro á quatro días, dexando dos de intervalo ó apirexia. Esta calentura también se divide en simple y doble; simple quando da un día y dexa dos libre; doble quando da dos días seguidos y dexa uno libre. También la hay duplicada, que es aquella en que en el día de la accesión dan dos, mediando entre ellas una verdadera aunque pequeña apirexia. Se dividen igualmente las quartanas lo mismo que las terciana en legítimas y espúreas: las primeras duran á lo menos ocho horas; sus accesiones son iguales, y no las acompañan síntomas de consideración, como sucede á las espúreas, siendo los paroxismos de estas más largos. La duración de este género de calentura por lo general suele ser de siete á ocho horas, una ó dos de frío, y las restantes de calor; el sudor suele faltar las más veces. Se debe tener cuidado en las quartanas como está el vientre, porque suelen venir complicadas con vicios del hígado ó del bazo...” pp. 204-205.

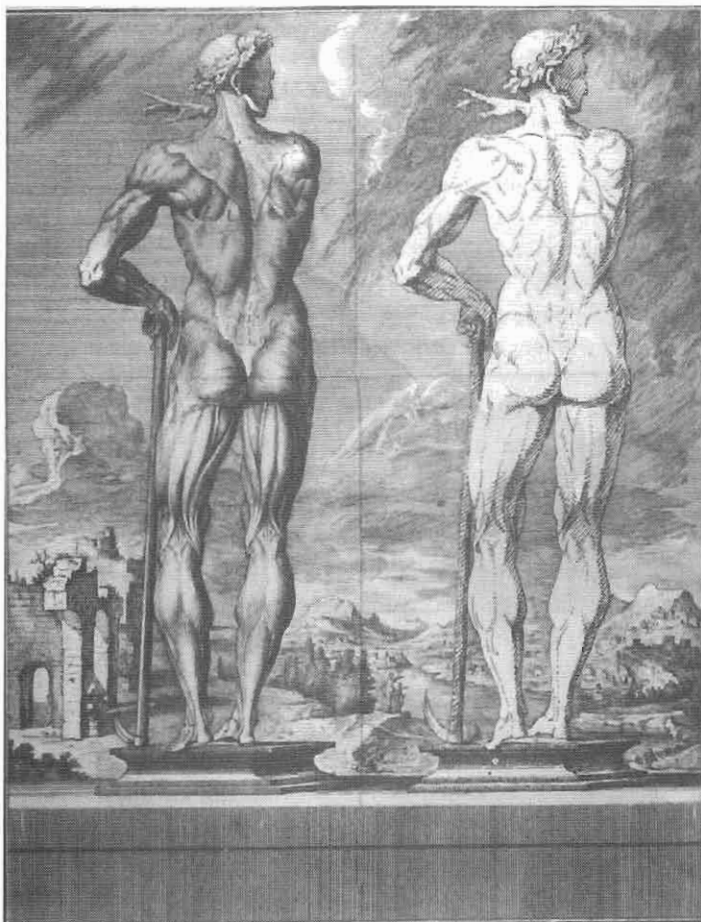
calentura por la mañana, y aumentando sucesivamente hasta el día once, con los mencionados síntomas, suele terminar desde dicho día, hasta el catorce, con mucha suavidad, por diarreas seroso-coléricas”.

Esta clase de calentura no merecería el nombre de maligna, sino fuera porque a veces es contagiosa y provoca una gran debilidad en los enfermos. A pesar de todo, no suele ser peligrosa y ha de curarse mediante una dieta de carne de camero y de pollo, garbanzos, lechuga y borraja. Además, al principio de la enfermedad hay que hacer tres o cuatro sangrías moderadas según la constitución de los enfermos. También, durante el espacio de tiempo de un caldo al otro, los enfermos tienen que beber agua de cebada, o agua nitrada y algunas horchatas. Con todo esto y algunas lavativas es suficiente para curar esta clase de calentura.

La segunda comienza “con leve rigor, lacidud, mayor debilidad de fuerzas (que la que padecen los enfermos de la antecedente clase) lengua blanca, y húmeda, pulso lleno, Dolor de cabeza gravísimo, tos seca, y sed regularmente poca, y remite algo la calentura por la madrugada del siguiente día”. Con esta sintomatología, la enfermedad continúa incrementándose hasta el cuarto día o a veces hasta al noveno. En esos días, los enfermos “se ponen soporados, la lengua algo seca, y negra, las mejillas coloradas (porque inclina pasar a Pulmonía, como advierte Sidenám de las calenturas ardientes) se hallan muy torpes, y algo sordos, con pesadez en todo el cuerpo, y especialmente en el pecho, y dificultad de respirar, síntomas, que de día en día toman incremento, y manifiestan inflamación del Pulmón, que en algunos enfermos suele extenderse hasta las Fauces, causando dificultad de tragar bebidas, y alimentos”. Así perdura hasta el día catorce, a partir del cual, si el enfermo es fuerte y sigue todo lo que se le ha prescrito, la enfermedad comienza a hacer crisis hasta al día veintiuno, cuando suele producirse la curación, “o por edemas en las Piernas, o por sudor caliente universal, o por esputo copioso de materias bien cocidas”. Pero si se encuentran débiles, “o de hábito de cuerpo muy caquéctico los enfermos, o no se ha dirigido bien su curación, suelen ordinariamente sobre el día diez, y siete parar en la Muerte”.

Esta segunda clase de calenturas han de curarse siguiendo la dieta mencionada anteriormente y sangrando al principio cuatro o más veces los brazos, sin olvidar las lavativas emolientes. Además, es necesario que el médico esté bien informado de la evolución de la enfermedad “para quando aparezca el menor indicio de la inflamación del Pulmón... a fin de hacer practicar dos sangrías más con la mayor brevedad; a saber, una de cada brazo, si las fuerzas del enfermo lo permitieren, y al propio tiempo se deve mandar aplicar dos versicatorios a los Mustos, y uno al Cogote, si se observa la inflamación de Fauces arriba manifestada, con la expresión *de la dificultad de tragar bebidas, y alimentos*; procurando siempre sean las bebidas templadas, emolientes, y pectorales, para ablandar el pecho, ayudar a la cocción de lo contenido en el Pulmón, y facilitar el esputo, ayudando igualmente a la naturaleza con unturas, y cataplasmas emolientes, que se deven aplicar al pecho, para que pueda fácilmente vencer la enfermedad”.

La tercera clase es la más general. Ésta, “contemplo ser de malignas accidentales, y la nombro tal, porque desde sus principios no contiene malignidad, y sobre el aumento se constituye maligna, o por el uso de mala Dieta, o por mala curación, o porque la virtud oculta del ayre así lo causa en las naturalezas dispuestas para recibir su producción”. Normalmente comienza con un simple enfriamiento del cuerpo. Después

Làmina publicada a l'Atlas Anatómic de Crisòstom Martínez (1638-1694)

se inicia un proceso febril que se prolonga desde las once hasta las cuatro de la mañana. No provoca gran debilidad del cuerpo, ni síntomas graves, “que es señal evidente de verdadera malignidad; pues suelen padecer propios accidentes de ardiente espurea regular, hasta el día nono, o undécimo, tiempo propio de su aumento. Los síntomas más comunes son: Dolor de cabeza, sed grande, lacidud, diarreas viliosas de varios colores, y otros peculiares de dicha enfermedad, que sucesivamente se aumentan con ella; hasta los mencionados días; de la misma forma, que prosiguen su curso las ardientes espureas regulares”.

Pasado este tiempo, comienza a manifestarse la malignidad “por rigor fuerte, suma debilidad de fuerzas, lengua nigricante, pintas coloradas, amoratadas, y negras (que en Idioma Valenciano suelen llamarse Pulgó, y en Castellano Tabardillo) latidos tendinosos en los Pulsos, y temblores combulsivos generales en unos enfermos más, y en otros menos fuertes. Síguese a los temblores leve delirio, que tomando incremento hasta el día diez, y siete suele parar por lo común en frenesí, y terminar en unos en coma vigil, y en otros en coma somnolento. Remiten las más de estas calenturas hasta el día

catorze, de tal suerte, que los incautos Médicos juzgan hallarse los enfermos libres de calentura, porque de la propia, que el pulso, observan las Urinas casi naturales, Síntomas, que al paso, que son inconexos con los arriba expresados, juntamente con ellos son evidentes indicios de verdadera malignidad. En este estado dicha enfermedad, y Síntomas, que la acompañan toman diariamente aumento hasta el día veinte, y uno, anticipándose, y posponiéndose erráticamente el incremento febril. Algunas de estas calenturas suelen venir a perfecta crisis, ya por sudor universal caliente, ya por diarreas desde el día diez, y siete, hasta el veinte, y uno, o desde éste, hasta el veinte, y ocho de la enfermedad; pero rara vez sucede esto sin el uso de la Quina, sin el qual resultan las más veces gravísimas combulsiones, dificultad de respirar, o anelosa respiración con cibilo en las narices y sobreviniendo sudor frío glutinoso sobre la cabeza y cuello, frías las extremidades, se manifiesta el rostro hipocrático regularmente desde el día 17, hasta el 24, que suele ser término de la Vida del Paciente”.

Las calenturas de esta tercera clase han de curarse de la siguiente manera. Al principio “se han de sangrar tres, o quatro veces los enfermos, hasta el día siete, con las prevenciones, que llevo referidas, usando de la relacionada Dieta, y de tisana de Cevada, y raíz de escorzonera, con Nitro, azúcar, o Jaraves propios para temperar, y refrescar; y luego que se descubra la malignidad significada por los Síntomas susodichos, se deve administrar la Quina en cantidad de media onza para cada vez (esta dosis se entiende en los adultos) tanto por la boca, como por lavativas, con la advertencia, que por la boca sólo se deve propinar entre caldos a la declinación de los incrementos febriles, y por Lavativas en todo tiempo, cada quatro horas. Dicho uso de Quina se deve repetir, hasta que haga crisis la enfermedad, sin que se suspenda su administración, por observarse más fuertes los incrementos febriles, pues éstos son así excitados por la naturaleza, para vencer la enfermedad, y por lo mismo no deven amedrentarse los Médicos, y suspender la propinación de Quina, respeto, que su suspensión daría motivo para excitar en las entrañas, y muchas partes del cuerpo, Gangrena, o Escacelo, que causarían inevitablemente la Muerte. La práctica de propinar Quina con buen éxito en éstas, y semejantes calenturas malignas la proponen en diferentes escritos Verlof, Mortón, y especialmente Antonio de Haen, y la tengo así observada en diferentes epidemias de esta clase”.

La cuarta clase de calenturas que se puede observar en la actual epidemia “se reduce a espúreas ardientes, que siguen sus quatro tiempos de un modo casi regular, y ordinario, a el que siguen las ardientes espúreas benignas; Digo de un modo casi regular, y ordinario, porque por el contagio, que comunican, y debilidad, que causan, descubren malignidad en grado superior a las de la primera clase, e inferior a las de segunda, y tercera, y hacen comprehender, que dimanen del mismo principio, que aquéllas. La historia de espúreas ardientes insinuadas deviera referirse al presente, porque acompañan los mismos Síntomas a las calenturas de esta clase, que a dichas benignas ardientes, a excepción de la debilidad de fuerzas, y del ser de contagiosas, que son señales únicamente peculiares de las de esta clase, y no de aquéllas, y como la descripción de las expresadas benignas ardientes, se puede leer en muchos Autores de recomendación, más bien delineada, que en este escrito, contemplo ser el caso su omisión, para no molestar a los Peritos Letores; Y por quanto tengo observado, que estas de la quarta clase terminan bien regularmente sin uso de Quina, tratadas con el método curativo, que proponen los escritores de la referida clase, juzgo también superfluo el referir la

curación de ellas, y solamente advierto, que en el caso, que el grado de malignidad arriba expresado, manifestase en algún tiempo incremento notable por algunos graves Síntomas propios de ella, sin pérdida de tiempo se deve acudir a la propinación de dicho Febri-fugo, con el mismo método, que llevo propuesto para la curación de las calenturas de la tercera clase”.

Justificación y fracaso de la creación de un hospital o “Casa de Piedad” en Oliva.

El Dr. Antonio Vivanco estaba firmemente convencido que la epidemia de 1785, si se dirigía bien su asistencia y curación, finalizaría en los últimos días del mes de junio⁹⁰. Su convencimiento se sustentaba en un conocimiento teórico de las epidemias de calenturas, fruto de sus lecturas en autores como Sidenám, Hipócrates y otros, y en una práctica médica de diversos años en el tratamiento de estas epidemias. Pero, en la presente epidemia, Vivanco mantenía dudas sobre si finalizaría en el tiempo fijado, porque, según él, no se dirigía bien la curación por falta de médicos y de asistentes que administraran lo que aquellos ordenaban.

La falta de asistentes no podía suplirse con los vecinos, pues éstos se hallaban muy débiles, “mal alimentados” y con gran temor de caer ellos mismos enfermos. La falta de facultativos no podía atribuirse a los que se encargaban del tratamiento de los enfermos, sino que derivaba de la imposibilidad de que éstos pudieran dedicar siete horas por la mañana y siete por la tarde a visitar a los enfermos, “añadiéndose a esto la gran penalidad, con que se practican las visitas, por la mala situación de dicha Villa, especialmente en la parte donde existe el mayor número de enfermos epidémicos”.

Considerando las razones anteriores, el Dr. Vivanco propuso formar una “Casa de Piedad” y colocar en ella todos los enfermos, “especialmente Pobres, en los qué (como después de el hambre viene la Peste) há recaído principalmente dicha invasión morbosa”.

La creación de la susodicha “Casa de Piedad” se justificaba además con otras razones, algunas de ellas ciertamente peculiares pero que, sin embargo, estaban plenamente justificadas.

La primera razón era evidente. Teniendo a todos los enfermos juntos era más fácil atenderlos, obligándolos a seguir la dieta propuesta y aplicándoles los remedios que los médicos dispusieran. Además, y ésta también parecía una razón de mucho peso, de este modo los enfermos no comunicarían el contagio a sus familiares.

Otra razón que justificaba la creación del hospital se fundaba en la constitución física de aquellos habitantes de Oliva que no habían sufrido aún el contagio. Éstos, si se contagiaran por cualquier motivo, siempre se encontrarían más fuertes físicamente para hacer frente a la enfermedad, “a causa de no hallarse débiles por las malas noches, y trabajos dimanados de la asistencia a los enfermos de sus casas”.

Vivanco tenía miedo que la epidemia se prolongara hasta el verano, pues en esta estación, adquiriría “mayor infección el ayre, que es la causa eficiente principalísima de las supuestas enfermedades epidémicas”, lo que podía producir situaciones más graves al derivar las calenturas en “Pestilenciales”. Pero no sólo esto se convertía en un hipotético peligro, sino que también, si los enfermos se mantenían en sus casas cuando

⁹⁰ A.H.N. Osuna. Leg. 1385-1003 s/l.

llegara el verano, entonces sería mayor la extensión del contagio de la epidemia “por falta de ventilación de ayres, de ropa para las camas, de limpieza, y asistencia”. Cosa que no ocurriría si los enfermos estuvieran todos recogidos en el hospital, pues, como anteriormente se ha expuesto, en éste se mantendrían siempre los aires puros y con una ventilación adecuada.

Todavía se contempló una quinta razón que justificaba la creación de la “Casa de Piedad”. Esta razón no era otra que el miedo al contagio. Vivanco la fundamentó de la siguiente manera: “Porque se obviaría el temor y tristeza grande, que son la causa efficacísima de las ruinas, y fatalidades, que se experimentan en las epidemias de los Pueblos grandes, según se refiere de la de Bresláu, y de la de otras ciudades de mucha vecindad, y de todo esto es la razón, porque dichas afecciones melancólicas se originan de observar los vecinos la frecuente administración de los Santos Sacramentos, la Muerte, que después regularmente suele seguirse, y recelar, que pueden caer en la misma suerte”. En cambio, todo esto se evitaría estando los enfermos en el hospital, pues se les podrían administrar los Santos Sacramentos a todos de una vez, no siendo necesario, con el consiguiente temor y tristeza que ello comportaba, repicar las campanas cada vez que a un enfermo se le administraran los Sacramentos.

Una vez que el Dr. Vivanco expuso sus razones y las diferentes clases de calenturas que, según él, concurrían en la epidemia de 1785, el Procurador Patrimonial de la Señoría instó al Presidente del Ayuntamiento para que autorizara que quien quisiera de los presentes en la reunión diera su parecer. Tomó la palabra entonces el cura del Arrabal y dijo que todo el pueblo se hallaba amedrentado y conmovido ante la creación de la “Casa Hospital”, sin embargo, él era favorable a su creación y a animar a los habitantes “à que vayan alegres a ella, y de buena voluntad”.

Actitud muy diferente a la del cura del Arrabal mantuvo el Síndico Personero. El abogado Cristóbal Masquefa, que desempeñaba este cargo, se levantó, “y con tono de voz exaltada expuso: Que toda la Villa se hallaba alborotada por las voces mías, que indicaban ser los vecinos invadidos de Peste, quando su Padre el Médico Dn. Miguel Masquefa era de dictamen que la epidemia iba a menos, y que con su método de curación, de ciento, y seis enfermos, que havia tenido a su cargo, solamente habían muerto seis, siendo evidente, que por el del Dr. Arlandis, dado por mí, se habían llenado las sepulturas, y después de esto, y de algunas altercaciones, que no son del caso referir, se salió de dicho Ayuntamiento”.

La posición del abogado Cristóbal Masquefa puede entenderse de diferentes modos, pero, en todo caso, abre interrogantes que, aunque no tienen una respuesta fácil, hacen planear algunas sombras de duda respecto a la actuación quizás no tan desinteresada del Dr. Antonio Vivanco. En circunstancias normales, podríamos concluir que al abogado Masquefa le movía cierto resentimiento por el protagonismo de Vivanco en detrimento de otros médicos de la población como podía ser el caso de su propio padre el Dr. Miguel Masquefa. También podrían entenderse discrepancias médicas derivadas de la aplicación de diferentes tratamientos en la curación de los enfermos. Ambos motivos, explicarían bien la intervención ciertamente extemporánea del abogado Masquefa que, como hemos visto, no sólo se opuso a la creación del hospital, sino que atacó a Vivanco por propalar noticias que en lugar de atemperar los ánimos de los vecinos los alborotaron, pues éstos entendieron quizás que la epidemia revestía una mayor gravedad, alusión a la Peste, de lo que ellos pensaban. Por otra parte, la referencia a los muertos derivados de la aplicación de los diferentes tratamientos, no podemos confirmarla, aunque, como

después analizaremos, en ningún caso se llenaron las sepulturas de muertos causados por el tratamiento médico defendido por Vivanco.

Fueran cuales fueran los motivos que impulsaron al abogado Masquefa a oponerse a la creación del hospital y a la actuación del propio Vivanco, hay un hecho que no puede pasar desapercibido, el Dr. Vivanco era el médico contratado por la Señoría para visitar y prescribir los tratamientos a los enfermos, fundamentalmente a los enfermos pobres de Oliva que, además, estaban mal alimentados y vivían en miserables condiciones. Unos enfermos, cuya pobreza y misera condición se fundaba en la existencia de unas relaciones señoriales ciertamente asfixiantes para estos vasallos, hasta el punto de que el propio Vivanco se hacía eco de su deficiente alimentación, lo que les predisponía con facilidad al contagio de cualquier enfermedad. Unos enfermos que no tenían con qué sustentarse y a los que la gracia de la Señoría tuvo que mantener durante su enfermedad y convalecencia, a súplicas del Ayuntamiento de Oliva, y cuyo coste final se elevó a más de 2.157 libras. Unos enfermos que, tal vez si la intención del Dr. Vivanco no fue tan desinteresada, colocados en una “Casa de Piedad” u Hospital de pobres, podrían haber reportado un coste menor para las arcas señoriales. Pero conviene matizar que esta última afirmación es sólo una mera hipótesis que no estamos en condiciones de confirmar.

Después de la intervención del Síndico Personero, el Procurador Patrimonial de la Señoría y el Dr. Vivanco, viendo que no se aceptaba su proyecto de crear una “Casa de Piedad”, suspendieron su ejecución. De este modo fracasó el intento de crear una “Casa de Piedad” u Hospital en Oliva que, aunque se pensó de forma provisional para atender puntualmente la epidemia de 1785, hubiera podido tener continuidad y funcionar con idéntica finalidad a la que tenía el Hospital de Gandía.

La repercusión económica y social de la epidemia de 1785.

Los datos de que disponemos no nos permiten evaluar globalmente el número de habitantes de Oliva que se vieron afectados por la epidemia de 1785. Sólo conocemos el número de enfermos pobres afectados a través del reparto de la limosna que la Señoría concedió. Incluso, pensamos que el número de éstos no es global, pues aunque la epidemia comenzó a dejar sentir sus efectos en el mes de enero, la limosna de la Señoría sólo comenzó a repartirse a los enfermos a partir del mes de marzo, por lo que los afectados desde enero hasta marzo seguramente no figuran en la relación al no percibir ningún tipo de limosna. No sabemos nada tampoco de aquellos otros enfermos, digamos “ricos” de Oliva, que sin duda se vieron afectados y que no figuran en la relación por no tener derecho a percibir la limosna concedida por la Señoría. Por tanto, ha de quedar claro que el número de afectados que ahora detallaremos es fragmentario, aunque suficientemente importante como para comprender la gravedad que revistió esta epidemia.

Los dos datos estimativos de la población de Oliva más cercanos a la fecha de la epidemia de 1785 son los de 1780 y 1794. El de 1780 contabiliza 1040 casas, mientras que el de 1794 estima la población de Oliva en 1206 casas⁵¹. En habitantes, adoptando

⁵¹ VV. AA.: (1978) *Iniciació a la Història d'Oliva*, València, pp. 234-235.

un criterio meramente estimativo, estaríamos hablando de unos 4 ó 5 mil vecinos. Por otra parte, si recurrimos a las defunciones de esos años, ya hace tiempo que manifestamos que éstas sufrían un incremento en el periodo 1783-1785 atribuible a las epidemias. Dato que ahora se corrobora al analizar los datos fragmentarios de la epidemia de 1785⁵².

Hemos contabilizado 615 casas de habitantes de Oliva que percibieron la limosna repartida por la Señoría⁵³. Alguna de estas casas figura en la relación más de una vez, seguramente porque fueron distintos los habitantes de la casa que se vieron afectados. Por otra parte, no todos los enfermos tuvieron derecho a percibir la misma cantidad de limosna, ya que ésta dependía del tiempo de duración de la enfermedad y de la convalecencia.

De la relación que figura en la documentación se pueden establecer cuatro categorías de enfermos que, en la práctica, pueden reducirse a dos. El mayor número de enfermos, 304, lo integran aquellos que percibieron la limosna por 14 días de enfermedad y 7 de convalecencia. Algunos de este grupo, en concreto dos, percibieron la limosna por catorce días de enfermedad ya que después fallecieron. A continuación figuran 272 enfermos por 21 días de enfermedad y siete de convalecencia. En tercer lugar aparecen contabilizados 5 enfermos con 17 días de enfermedad y de los que 4 fallecieron, mientras que uno de estos enfermos percibió la limosna por 10 días de enfermedad y siete de convalecencia. Finalmente, 34 enfermos percibieron la limosna por 7 días de enfermedad y 7 de convalecencia.

La alusión a las sepulturas llenas que hizo el Síndico Personero no se constata por ninguna parte. Considerando que los datos que manejamos son incompletos y que algunos de los afectados por la epidemia pudieron fallecer con posterioridad a su recuperación y otros hacerlo en los inicios de su contagio, choca el número escaso de fallecimientos, pues sólo hemos contabilizados nueve fallecidos en la relación de todas las casas que percibieron la limosna de la Señoría.

La epidemia de 1785 tuvo un coste económico elevado para la Señoría de Oliva. Cada uno de los enfermos pobres tuvo derecho a una limosna diaria de 2 reales y 8 maravedís. Parte de esa aportación se percibió en dinero y parte en carne. Fue distribuida por el Alcalde Mayor Dn. Mariano Joaquín Polo y en ausencia de éste por el Alcalde Ordinario Dn. Andrés Siscar. El monto global de la aportación señorial a los enfermos ascendió a 32.484 reales de vellón y 18 maravedís, que “reducidos a moneda valenciana importan dos mil ciento cincuenta, y siete libras, tres sueldos, y seis dineros”.

Además de la limosna a los enfermos, la Señoría atendió otros gastos. Así, las medicinas se adquirieron en dos boticas de Oliva y una de Gandía. Los tres boticarios tuvieron que hacer un sustancial descuento a la Señoría.

En la botica de Bautista Grau de Oliva se adquirieron medicinas por un importe, según tarifa, de 84 libras y 4 sueldos, “que rebaxada la mitad de su importe, que hizo de gracia dho. Boticario”, ascendieron a 42 libras y 2 sueldos. En la botica de Bautista Ruano de Oliva se compraron medicinas que sumaron, según tarifa, 42 libras, 14 sueldos y 4 dineros que, finalmente, por gracia de dicho boticario, ascendieron a 21 libras, 7

⁵² PONS FUSTER, F. (1978), “Estudi demogràfic d’Oliva (segles XVI-XX)”, en *Iniciació a la Història d’Oliva*, València, pp. 237-263.

⁵³ A. H.N., Osuna. Leg. 1385-1004 s/f.

sueldos y dos dineros. Finalmente, en la botica de Carlos Gallart de Gandía se compraron medicinas por un importe de 3 libras, doce sueldos, que con el sustancial descuento, este boticario sólo descontó una tercera parte, quedaron finalmente en 2 libras y ocho sueldos.

Otro gasto elevado supuso la compra de azúcar. Por 36 arrobas de azúcar se pagó a los “Hermanos Jacquet, y Sobrino” 161 libras y 15 sueldos. El azúcar fue utilizado “para refrescos a los enfermos de dha epidemia”. Mucho menor gasto significó la compra de pólvora, que compró el Procurador Patrimonial de la Señoría, D. Francisco Clavijo, y que por prescripción del Dr. Vivanco se quemó en las casas de los enfermos. Su coste ascendió a 1 libra y 4 sueldos.

“Por conducir 24 arrobas de Azúcar a la Villa de Oliva en ocho distintas ocasiones, omitiendo doce (tachado seis) arrobas más, que en quatro (tachado dos) veces también se remitieron con ocasión de portador sin coste, pagó Dn. Francisco Clavijo tres libras once sueldos”.

También aparecen documentados los pagos efectuados por los viajes de los médicos de Gandía a Oliva o viceversa. Así, por trasladar a los Doctores Vivanco y Boix, se pagó “por la calesa” 13 sueldos y 4 dineros. “Por la cavallería, y Peón, que conduxo al citado Dr. Boix á la misma Villa”, se pagaron 10 sueldos y 8 dineros. Por otros viajes de los médicos y del Procurador Patrimonial se pagaron, en una ocasión 1 libra, 9 sueldos y 2 dineros, y en otra 2 libras, 7 sueldos y 10 dineros. No figuran, en cambio, ni los pagos efectuados al Dr. Boix por su trabajo, cuando sustituyó al Dr. Arlandis y se encargó de visitar y atender a los enfermos, ni tampoco los efectuados al Dr. Vivanco por todos los trabajos que llevó a cabo en relación con la epidemia.

Finalmente, figuran dos certificaciones. Una del Alcalde Mayor y del Alcalde Ordinario de Oliva donde consta haber recibido del Procurador Patrimonial la cantidad de 2.157 libras, 3 sueldos y 6 dineros, y 30 arrobas de azúcar blanco, y haberlo distribuido entre los enfermos. La otra certificación es la del Dr. Vivanco y en ella manifiesta haber recibido (figura en blanco la cantidad) por su trabajo y por sus viajes “para asistir a los insinuados enfermos epidémicos”. Ambas certificaciones llevan fecha del mes de agosto, por lo que cabe suponer que en esas fechas se había dado por superada la epidemia de 1785.

Les cases del carrer Tamarit en Oliva

MIGUEL DEL REI*

Trobem en aquesta part del casc històric d'Oliva un conjunt de cases que ens permeten una lectura particular d'allò que ha sigut el parcel·lari edilici, l'arquitectura i també, la construcció de la casa durant una etapa que podem situar entre el s. XIV i el s. XIX; cinc segles en què s'ha consolidat l'Oliva que heretarem en el s. XX, i durant els quals podem trobar moments de màxima esplendor en la societat olivana. El conjunt edilici supera així la seua pròpia dimensió, per a convertir-se en un referent de l'ocupació de l'espai urbà, de la manera d'estructurar l'escaquer parcel·lari, i per descomptat del coneixement dels diversos tipus de cases i de les tècniques, fàbriques i materials que la construeixen i li donen forma en el temps.

A través del projecte de restauració i dels estudis previs realitzats sobre el conjunt urbà que representen els edificis núm. 2, 4 i 6 del Carrer dels Tamarit, podem tomar a tenir una visió de la forma de la casa en el seu estat original, encara que fragmentada, com correspon a un sistema d'origen distint en el temps i també divers socialment, procurant deixar les empremtes necessàries per a poder observar el pas del temps; procurant, això sí, acollir nous usos per a inserir aquests edificis en la cultura viva contemporània i seguir amb això el necessari i convenient procés de transformació i acumulació de la història, que ha marcat la vida dels nostres pobles mediterranis.

El procés de restauració i els diferents estudis realitzats

Paral·lel al procés de restauració, i per a poder tenir una base certa des d'on poder treballar i prendre les decisions de projecte que s'han considerat, s'han realitzat una sèrie d'anàlisi, de lectures, que ens permeten conèixer l'estructura parcel·laria, l'evolució de la forma de la casa en el temps, les distintes transformacions hi hagudes. Qüestions que a més d'aportar dades necessàries per al projecte, ens permeten oferir una sèrie d'observacions sobre aquestes arquitectures, sobre la seua història, i en paral·lel observar com es desenvolupa l'arquitectura d'Oliva en el conjunt de l'arquitectura valenciana en aquestes èpoques.

La permanència d'una estructura urbana i la transformació que sobre ella es desenvolupa, i que en el fons la valida, són una de les primeres lectures que es pretenen

en aquesta anàlisi, i també descriure les distintes arquitectures que s'han construït sobre aquests parcel·lars i que han anat configurant la casa al llarg del temps.

Entre les conclusions a què hem arribat, hem de fer especial menció a l'existència d'un tipus d'estructura espacial que des d'època molt primerenca condiciona l'arquitectura domèstica en la nostra cultura, una estructura a partir de la qual s'han construït un gran nombre d'edificis urbans i rurals del nostre territori, i que precisament a Oliva i en el Carrer Tamarit, trobarem per primera vegada en un edifici del s. XV. Els estudis planimètrics i arqueològics realitzats ens evidencien l'existència d'un tipus arquitectònic que s'avança en més d'un segle a les apreciacions que fins ara teníem sobre aquestes arquitectures en el territori de l'antic regne de València; cases que trobem per primera vegada perfectament reflectides en els dibuixos que sobre les ciutats valencianes realitza A. Van Donen Wijngaerde a mitjan 1.500, i que ja ens sorprenien pel que consideràvem, fins ara, una prompta existència.

La permanència d'un paisatge urbà.

El teixit urbà en tots els cascos històrics roman en gran manera. El podem observar en els traçats, en els límits dels carrers, en l'amplària de les parcel·les actuals, en la seua gènesi; però aquestes dimensions, aquestes formes, a poc a poc es transformen,

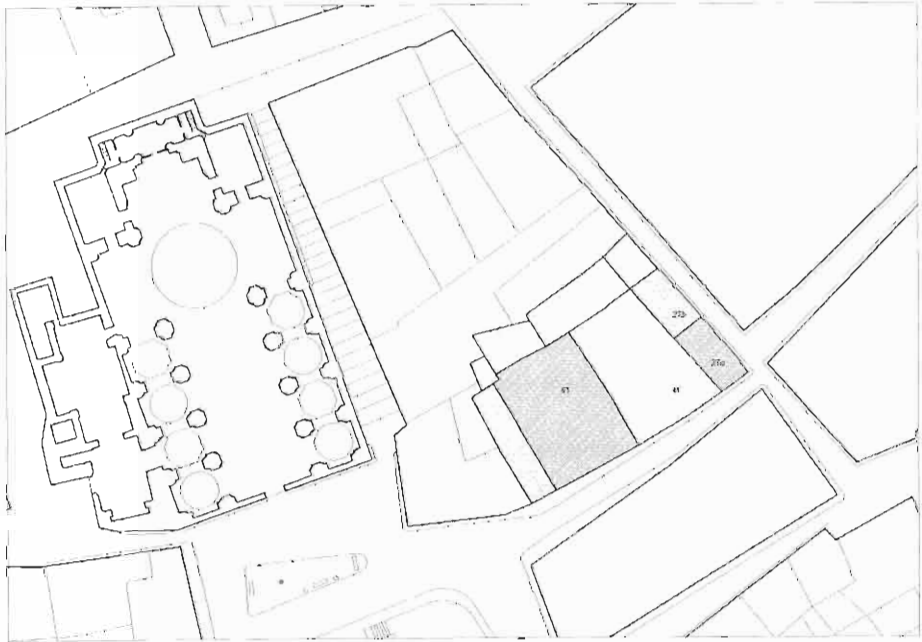

Fig. - La parcel·la que ocupa la casa Tamarit 2 (que anomenarem en el dibuix 2T) en origen albergava dues vivendes distintes: una en el cantó (27A) de 4,75 metres d'amplària per 9,25 metres de profunditat, més una altra (27B) de les mateixes dimensions.

seguint històricament una llei no escrita de permanència dels elements bàsics, producte d'intervencions parcials, de pocs processos d'acumulació de sòl i intervencions radicals; així, ha romàs l'empremta, l'escala, el ritme, com podem veure en aquesta part d'Oliva.

Les transformacions, generalment s'han efectuat ampliant dimensions al llarg del temps a les reduïdes parcel·les tardo-gòtiques, per a passar de les xicotetes parcel·les que trobarem en els s. XIII i XIV, a les que més tard ens presenten les cases dels s. XV en avant. El procés podria entendre's com de fagotització, bé en profunditat, o en amplària. Aquests dos exemples els podem trobar en el xicotet univers de les cases del Carrer Tamarit.

La parcel·lació entorn del Carrer Tamarit ens presenta en origen una parcel·la en profunditat, que al llarg dels s XIII i XIV oscil·lava en amplària sobre els 21 pams valencians (4,75 m). Aquesta parcel·lació, desenvolupada en paral·lel al Carrer Mare de Déu del Pilar, és la que trobarem en la casa núm. 2. Una casa que s'ha mantingut en el temps sobre la parcel·la tardo-medieval i que en l'actualitat és el resultat de la fusió de dues antigues parcel·les semblants, ambdues de 4,75 x 9,30 metres, o siga, 21 x 41 pams; cases construïdes amb una sola cruixia, ocupant el total de la parcel·la, sense espais lliures per a patis, encara que amb alçàries distintes en cada cas; qüestió aquesta, que encara és reconoscible en l'arquitectura actualment existent.

A la llarga aquestes dues parcel·les es fonen en una sola, però romanen les empremtes d'aquest antic parcel·lari en els murs sobre els quals es construeix la nova arquitectura, que ocupa el que denominem com a casa núm. 2, en la cantonada amb el carrer Verge del Pilar.

La casa núm. 4 presenta una parcel·la distinta, més ampla, de 57 pams (12,90 metres) la qual cosa implica un major desenvolupament de façana frontal al carrer Tamarit. Amb una profunditat estàndard en aquest tipus d'illes, de 80 pams (18,12 metres) la

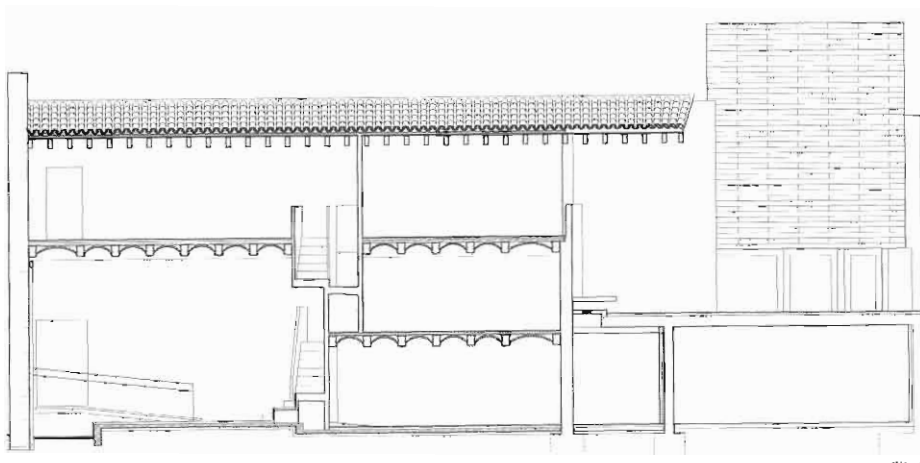

Fig. - Secció transversal de les cases 2T, conservant les antigues alçàries interiors que evidencien el seu origen distinti.

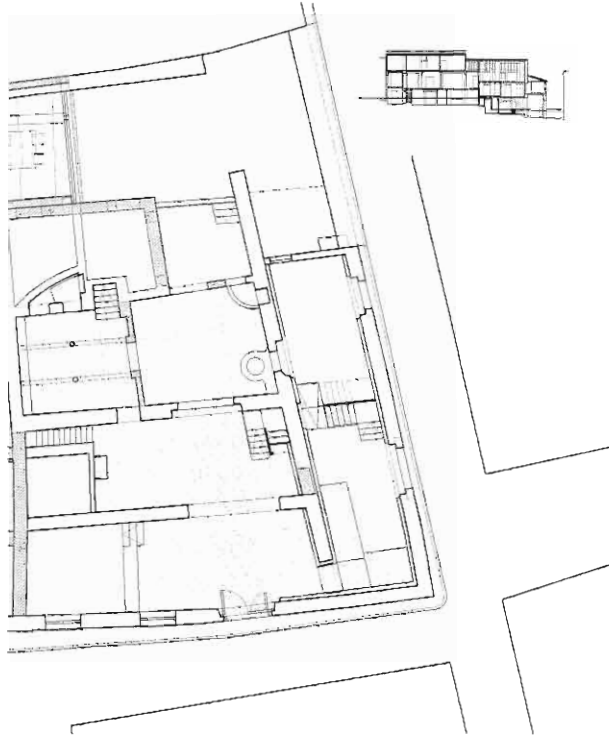

Fig .- Planta de les cases núm. 2 i 4 en la seua proposta definitiva.

qual permet adscriure's a l'esquema clàssic del món rural europeu: l'articulació "casa-pati-paller". No es tracta doncs, de la xicoteta construcció densa i sense patis de les parcel·les anteriors.

La Parcel·la de la casa núm. 4 (4T) és més estable en el temps, ja que no hi han hagut arquitectures distintes com les que trobem en l'actualitat, sols hi ha un pati posterior que a poc a poc va tancant-se, però que hui encara existeix. L'estructura de propietat sí que ha variat, doncs és evident l'annexió d'aquesta casa sobre la número 2, ja en el S. XVI, després que aquella al seu torn s'havia estès sobre les dues parcel·les tardo-medievals. Aquesta annexió no implica arquitectònicament una variació important, ja que es resol mantenint la independència arquitectònica d'ambdues cases i permet el pas entre elles a través d'una porta oberta a la dreta de l'accés a la casa número 4.

La casa núm. 6 manté una parcel·la molt semblant en origen a la casa núm. 4, però a la vegada podem observar com s'annexa una xicoteta parcel·la de 21 pams, o siga d'origen tardo-medieval, en el seu costat Oest. També podem veure com es munta sobre l'anterior casa núm. 4 en la planta alta, amb un espai en planta primera que queda propietat d'aquest edifici, però que en el projecte hem tornat a la seua ubicació natural.

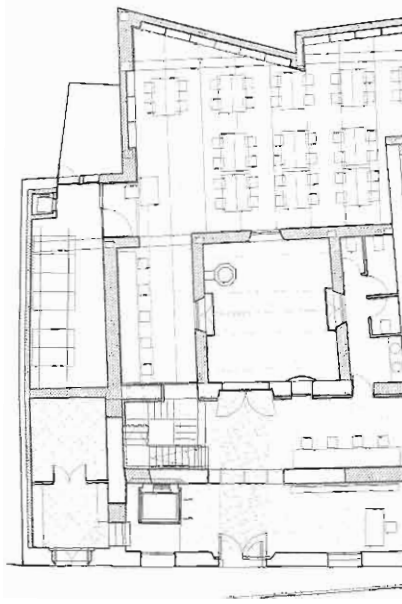

Fig. - Planta de la casa núm. 6 en la seua proposta definitiva per a albergar la biblioteca municipal.

Noves traces en l'arquitectura de la casa

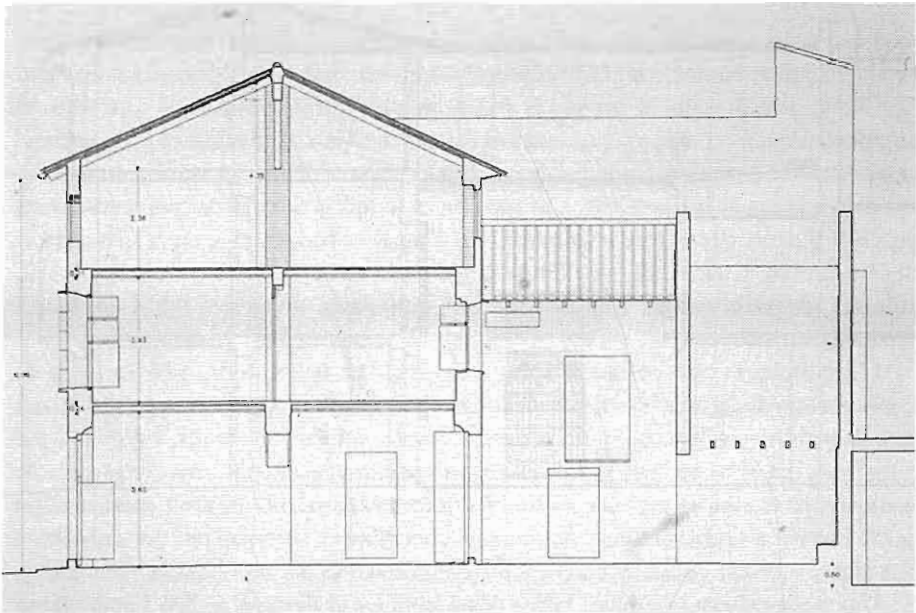
Els estudis sobre les cases del Carrer Tamarit aporten llum al moment del canvi tipològic que es produeix en l'Oliva prerenaixentista, essent fructífera la seua anàlisi des de la perspectiva d'acotar el moment del canvi entre unes estructures arquitectòniques o d'altres per a construir la casa en Oliva, i per extensió en el territori valencià. Hem de tenir present que és possible extrapolar el que ací succeix en aquesta època primerenca, ja que Oliva s'avança en el temps a la resta del país, en termes generals. Encara que el més interessant, des d'aquesta perspectiva, no és una qüestió de temps, sinó la capacitat que ofereix una determinada societat de crear la situació cultural adequada perquè sorgira aquesta arquitectura, en aquest lloc i en aquest moment.

L'arquitectura que trobarem sobre el parcel·lari del s. XIV, com la resta de l'arquitectura domèstica que trobarem al llarg de la nostra geografia en aquest període, està construïda sobre parcel·lars tardo-medievals, estrets i profunds, i definida per estructures muràries perimetrals que es forgen transversalment. Això ens dona la imatge dominant de la casa en aquesta societat fins i tot medieval, potser molt condicionada per la cultura d'origen islàmic. Estructures cobertes per terrats plans, per cobertes a una aigua, o bé per voltes de canó encofrades o construïdes amb làmines de rajola.

Una nova cultura invadeix l'Oliva dels Centelles al llarg del s. XV, i amb ella es desenvolupa una arquitectura que encara que amb certa complexitat en la seua estructuració, resulta ser serena en les seues formes i clàssica en la seua composició.

Casa de dues cruïxies i composició simètrica en les proximitats del riu Túria a València, segons la imatge de A. Van Donen Wijngaerde datada en 1563. Fan referència a l'arquitectura que trobarem en la casa núm. 4 del carrer Tamarit

Secció de la casa núm. 4 del Carrer Tamarit

Una arquitectura que en la seua disciplina conceptual i en la rotunditat de les seues formes marcarà una pauta que romandrà en el temps, i que fins i tot per la seua imatge senzilla i per l'economia de mitjans en què es mou, adquireix un aire de modernitat quasi impossible d'entendre en època tan primerenca.

La casa de dues cruixies, construïda amb murs paral·lels a la façana i coberta a dues aigües, amb volada a la façana principal, és el tipus a què fa referència la casa núm. 2 del Carrer Tamarit. Una tipologia que sempre hem considerat com d'època moderna, primer per la seua qualitat formal i la manera d'estructurar els elements de què consta, però també per ser el referent a partir del qual es construeix la casa valenciana a partir del S XVII.

Aquest tipus de cases amb dues cruixies i cobertes a dues aigües, estan presents en la nostra geografia, com al·len acta els dibuixos ja citats sobre València i també les vistes de Sagunt i Xàtiva a mitjan 1.500, que com a bon deixeble de l'escola flamenca, és escrupolosament realista en la concepció dels seus dibuixos, basant-se en els models reals existents, front a les escoles locals que participen més de l'idealisme en la iconografia, fent referència en el seu cas a tipus de cases foranes, flamenques o italianes generalment. Amb anterioritat aquestes cases les hem vistes en els fons pictòrics del Quatre-cents italià, particularment en les imatges de la ciutat de Florència de Fra Angèlic. Es tracta de cases semblants a les que també trobarem en l'Oliva del Quatre-cents encara que allí podem trobar models més d'acord amb un gust més assentat en la cultura renaixentista, on la simetria, la importància de l'eix centrat en la composició de la façana, etc. adquireixen un protagonisme absent en la nostra casa del Carrer Tamarit.

La casa núm. 6 ens presenta un edifici possiblement del s XIX que ha tingut diverses ampliacions i moltes reformes internes, una arquitectura que fa referència a un tipus de casa que ja ens presenta l'edifici anterior, però en aquest cas el seu origen és més acadèmic, encara que menys rotund en la seua construcció i en la disciplina de les

Secció transversal de la casa núm. 6 del Carrer Tamarit, on podem veure el cos de dues cruixies de la casa original i el seu pati posterior, després del qual se situa el volum de la nova biblioteca dissenyada.

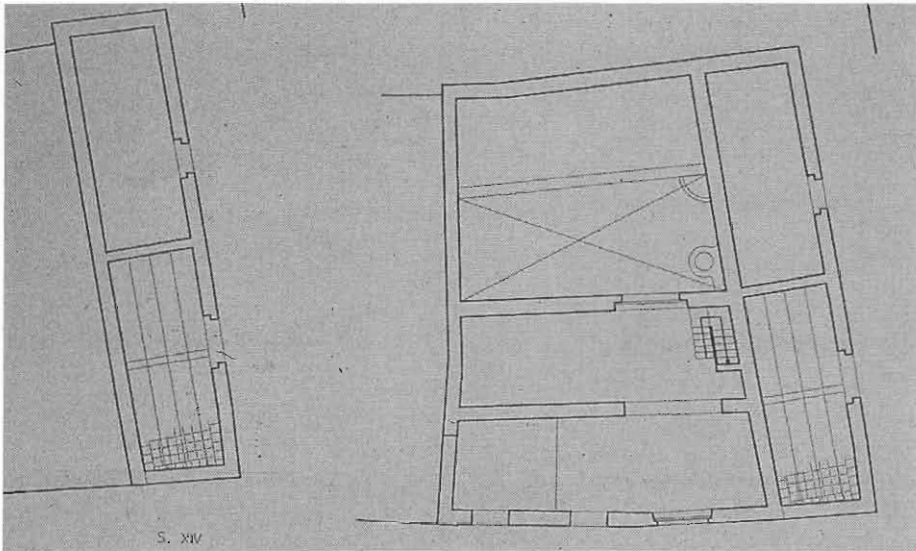
seues fàbriques, podríem dir que també és més gestual, tant en la façana, com en certes referències estilístiques a historicismes propis de finals del s.XIX, com la sala teginada hui desapareguda.

Potser el més atractiu de l'edifici, siga el seu pati, d'escasses dimensions, però capaç d'articular la part domèstica amb el cos posterior de serveis a través d'un espai tancat, però formalment definit i ben proporcionat. Les males fàbriques i les intervencions realitzades sobre l'estructura a mitjan s XX, unit a la dolenta conservació de l'edifici, han determinat la ruïna dels cossos interiors de l'edifici en l'actualitat. En qualsevol cas es tracta d'un exemple de gran interès si el llegim en conjunt amb la resta de les anteriors arquitectures, ja que tenim una altra manera d'abordar l'arquitectura domèstica, en aquest cas en la societat burgesa de principis del S XIX. Una solució construïda sobre un parcel·lari que és desbordat pel propi edifici, però del qual queda l'empremta i el seu cavalcar sobre parcel·les confrontades. Sobre la casa núm. 4, restant-li part del seu volum en plantes altes. Sobre una antiga parcel·la trado-medieval situada a l'esquerra de la façana, fagotitzada per la casa en època primerenca del segle XIX

2.- DESCRIPCIÓ DE L'ARQUITECTURA DE LES CASES TAMARIT 2 I 4 I LA SEUA EVOLUCIÓ ARQUITECTÒNICA A PARTIR DE L'ESTUDI ARQUEOLÒGIC REALITZAT

L'arquitectura de la casa en els segles XIV i XV

Cap a mitjan o finals del segle XIV es construeixen dues cases en l'actual parcel·la número 2, les cases 2TA i 2TB, ambdues de dimensions semblants i amb accés des de l'actual carrer de la Mare de Déu del Pilar. Són cases resoltes amb sols dos murs

Plantes de les cases 2TA, 2TB i 4T, al segle XIV

longitudinals, un de façana al carrer del Pilar i un altre mitger amb la casa número 4, tancant el perímetre una estreta façana de 4,95 metres al Carrer Tamarit. Un poc més tard, encara en el s. XIV, o bé en els inicis del s. XV s'alça la casa Tamarit núm. 4.

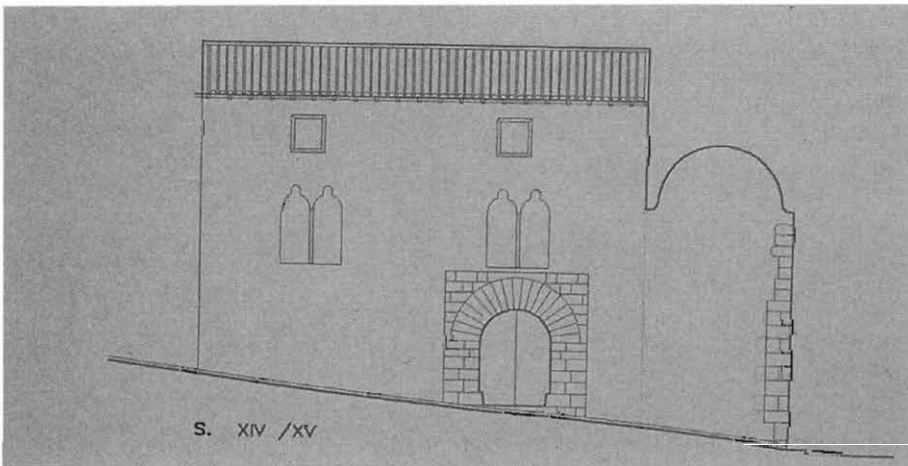
Les Cases Tamarit núm. 2

La casa 2TA

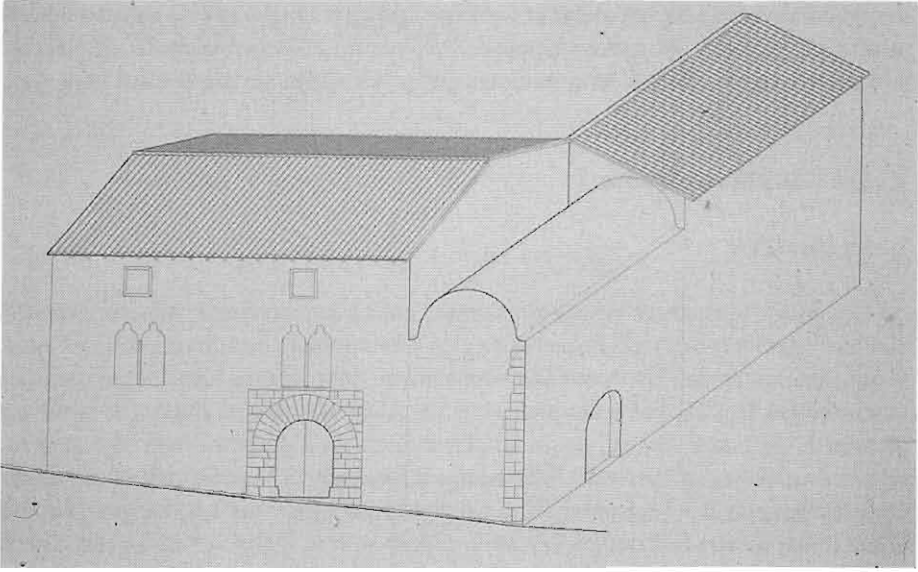
Les casa s'estructuren en aquest moment com a independents, morfològicament distintes i amb alçàries molt diferents en el seu desenvolupament interior. La primera, la que denominarem 2TA, conté una planta baixa i una cambra superior, no situada a l'altura actual. La 2TB inclou una planta intermèdia més que la casa anterior. L'estructura per tant és distinta a l'actual, ja que la 2TA es construeix a partir d'una biga central i bigueteria paral·lela al Carrer del Pilar, composta per bigues i llistons, amb una separació entre les biguetes de 97 cm, sobre les quals podria estendre's un llit de canyes, ja que se n'han trobat restes en el mur. Sobre aquest forjat se'n va trobar un altre a nivell molt pròxim i en la mateixa direcció, possiblement del S. XVII, encara que ja format per biguetes amb una separació entre 55 cm i revoltons.

La casa devia tenir una solució per a l'escala diferent de l'actual i en sentit oposat necessàriament, tenint en compte la direcció de la bigueteria. L'accés a la casa es realitzava des del carrer del Pilar per mitjà d'un arc de mig punt d'1,81 m de llum i de 2,75 m d'altura des de l'actual nivell del carrer, construït amb una rosca de peu i mig de rajoles de 29,4 cm, per tant sincrònics amb la pròpia fàbrica de tàpia del mur original.

Els murs d'aquesta època són de fàbrica de tàpia sense verdugades de rajoles i amb una lleugera crosta en la seua superfície. La coberta de les cases no està definida però s'han trobat restes en l'extrem superior del mur de tàpia de la façana al carrer Tamarit, que podrien entendre's com les empremtes d'una hipotètica coberta voltada.

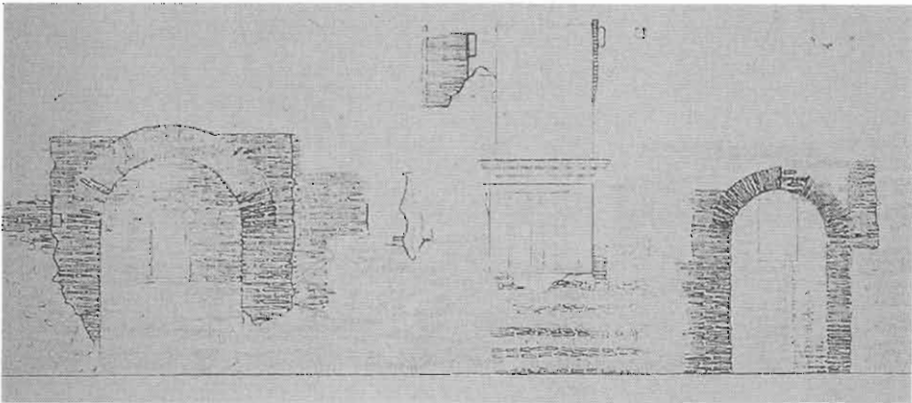
Alçat hipotètic de les cases 4T i 2TA al carrer Tamarit - s. XIV.

Volumetria hipotètica de les cases del carrer Tamarit a la cantonada al carrer Verge del Pilar-s. XIV

La casa 2TB

En aquesta casa, de mesures semblants a l'anterior i amb secció més complexa, ens trobem davant d'un forjat de biguetes de fusta de 21 cm recolzades en els murs principals longitudinals i separades entre elles 80 cm amb revoltons construïts per rajoles de 29,4 cm de longitud. Totes aquestes dades ens permeten interpretar el forjat com a original de l'època. La porta d'accés a la casa la constitueix un arc de mig punt format per rajoles de 31 cm i, possiblement, originàries del s. XVI.

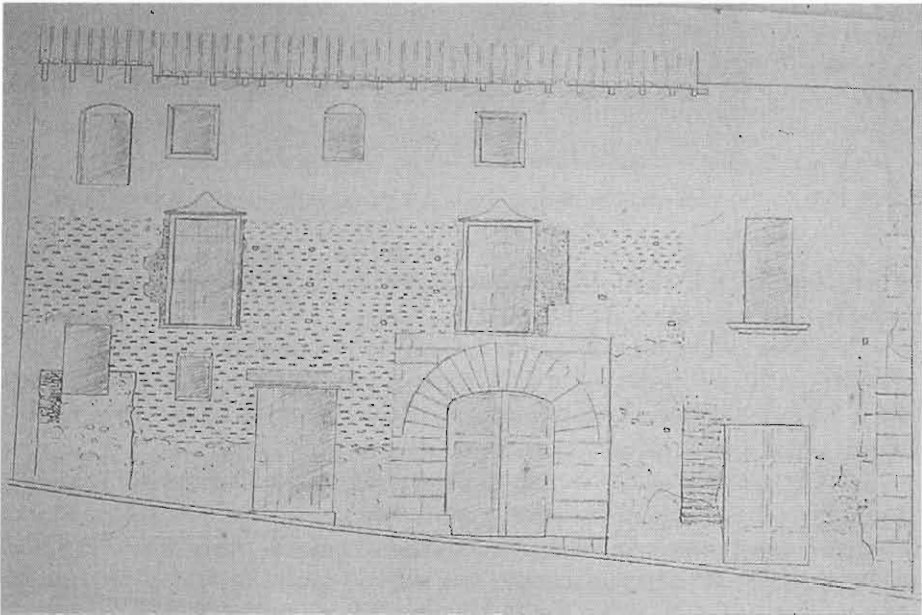
Detall de les portes de les cases 2TA i 2TB

En aquesta casa trobem una coberta a una aigua i no hi ha cap rastre d'un altre tipus de coberta, fins i tot cal dir que no coincidia en el seu origen l'alçària de les cambres en ambdues cases, per la qual cosa podem pensar que la coberta s'ha mantingut al llarg del temps, almenys des del s. XVI.

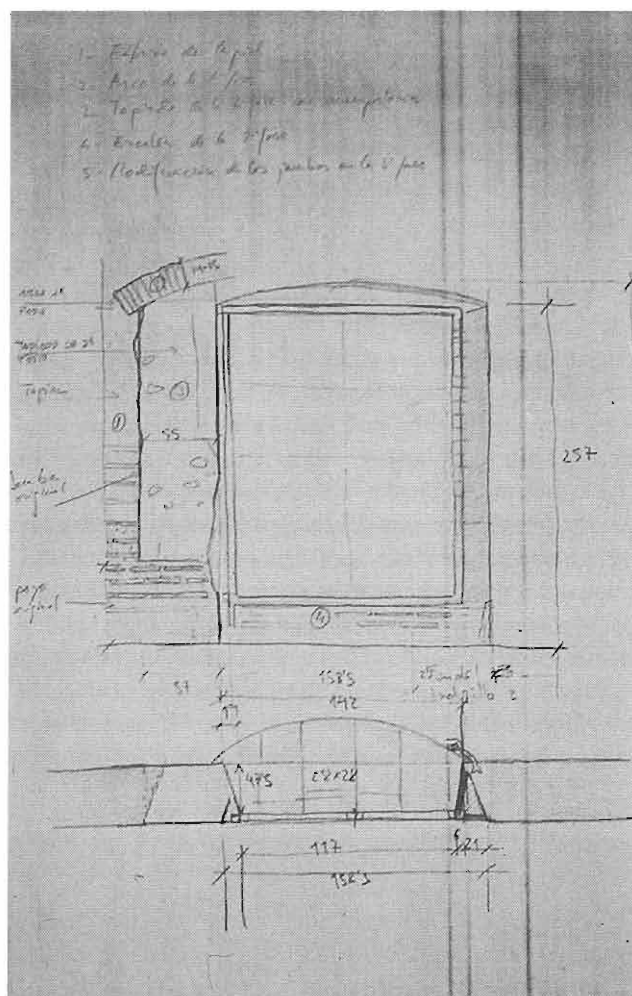
La casa Tamarit 4

La construcció d'aquesta casa es realitza a finals del s. XIV, probablement ja a inicis del s. XV, adossant-se a la paret mitgera de la casa Tamarit 2, ja existent. Es construeix dins d'un esquema que podríem considerar modern, amb murs paral·lels a la façana, amb dues cruïxies en profunditat, un pati i darrere d'ell un domini de corrals i magatzems agraris. Un esquema molt distint al de les cases que en el moment s'estan construint en altres llocs del territori valencià: cases de planta basilical, cases amb entreplanta, cases pati, etc. Esquemes tots ells, que cerquen les seues arrels en la tradició medieval, mentre que aquesta casa del carrer Tamarit 4 ens presenta una solució més clara, podríem dir protorenacentista, més lògica en l'estructuració de l'espai. Assumint prompte l'esquema a partir del qual es desenvoluparà, precisament, l'arquitectura domèstica popular en el territori valencià en els segles següents.

La casa s'estructura en dues cruïxies amb un accés lateralitzat, una planta baixa i dues plantes superiors, amb coberta a dues aigües i carener en la línia central de càrrega, amb ràfols volats en la façana exterior i façana al pati. La vivenda es desenvolupa en la planta baixa i en la primera, sent l'última altura una "cambra"

Alçat en l'estat actual amb la superposició de buits en les façanes

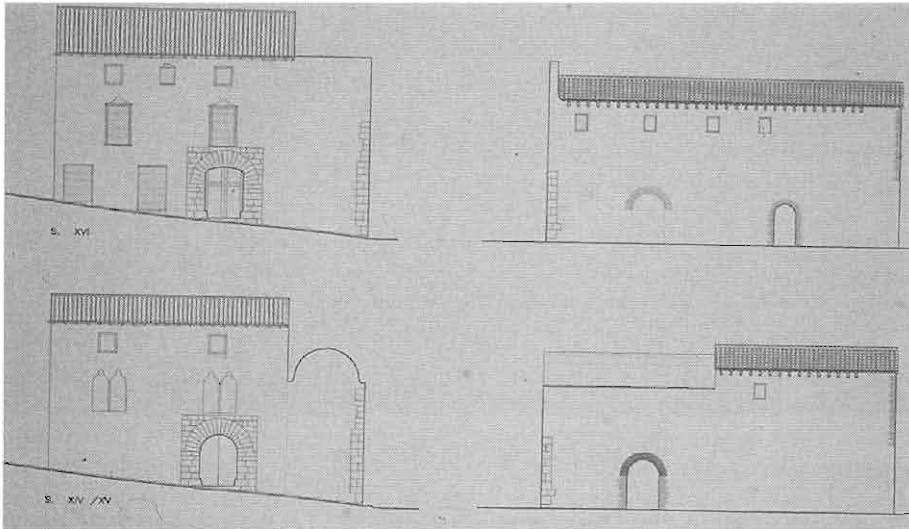

Superposició de finestres. Detall de la planta primera de la casa 4T.

d'usos econòmics. L'escala d'accés a les plantes altes es troba en la segona cruïxa i immediata a l'eix d'accés al pati.

L'estructura arquitectònica descrita és l'original, la qual es manté en el temps amb una sèrie de variacions que van des dels processos d'annexió de la casa 2TA, a partir del s. XVI, fins als processos d'amputació de diverses dependències per a passar a formar part des del s. XIX de la casa número 6 del carrer Tamarit.

Les fàbriques dels murs principals de l'època primera són de fàbrica de tàpia, però a diferència dels anteriors, inclouen, a més d'una crosta important i consistent de formigó d'arena i calç, unes verdugades de mitges rajoles de través dins de la fàbrica de tàpia. Aquest mur de tàpia s'assenta sobre un sòcol-fonament de maçoneria travada amb formigó que aflora més o menys a la superfície en, funció de la profunditat del pla de roca dels fonaments.

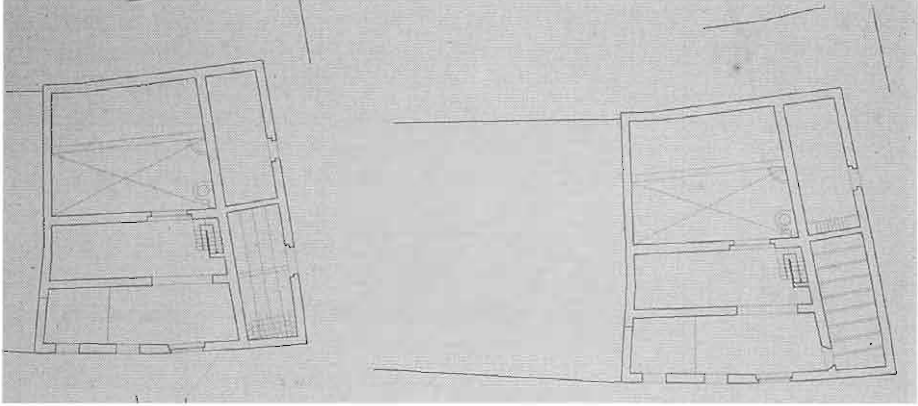
Alçats comparatius de les cases 2T i 4T en els segles XIV i XVI. Hipòtesi.

Les cases s'assenten sobre un pla de pedra uniforme i rebaixat als nivells adequats, construint els murs directament sobre la roca. La façana es compon d'un arc de dovelles de pedra de mig punt, amb un intradós tendent a l'arc carpanell. Les finestres de planta baixa han sigut modificades en quant a fustes i reixes, i s'hi ha afegit afegint-se modernament algun buit, però en el seu origen devia tenir únicament dos grans vans dels quals s'ha trobat restes en els murs interiors, amb dimensions d'1.80 d'ample per 2,5 metres d'altura. En la planta alta està composta la façana per dues grans finestres de tradició tardo-medieval, possiblement aljimezadas i amb dos bancs interiors, les típiques finestres de "festejadors" que se substituiran molt prompte. En la cambra s'obrin quatre vans, alguns de formes distintes i que responen a variacions puntuals en el temps.

L'arquitectura de la casa a finals del Segle XVI i inicis del S. XVII.

Casa Tamarit núm. 2

En aquesta època comencen una sèrie de reformes de caràcter estructural en la vivenda 2TA, junt amb altres en la 4T, la conseqüència principal de la qual és la unió de ambdues propietats. Es repavimenta la planta baixa sense canviar encara la cota, i es construeix el forjat de revoltons a què hem fet referència anteriorment. El mur al carrer Mare de Déu del Pilar es reconstrueix amb maçoneria i s'estabilitza el sistema de cobertes, deixant-la a una aigua, possiblement canviant aleshores la coberta voltada. En aquest moment s'obri la finestra superior en la cambra de planta curvilínia i reixa de barres de secció circular mirant al carrer del Pilar.

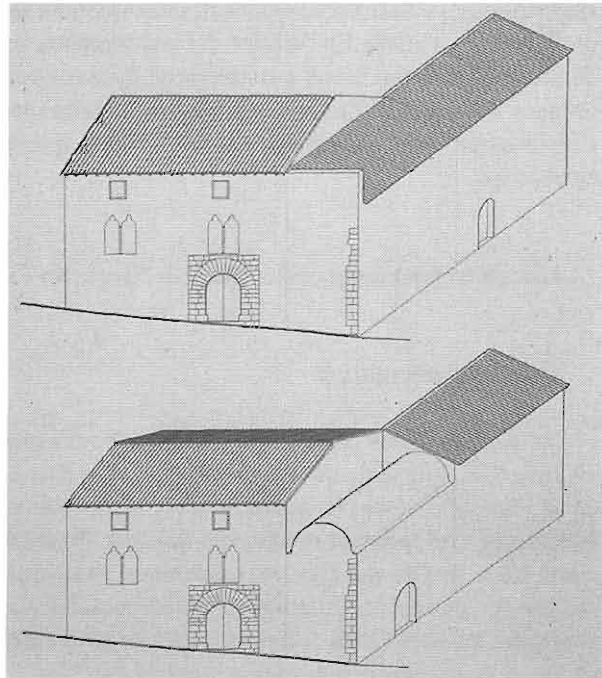

Planes de les cases 2TA, 2TB i 4T en el s. XVI

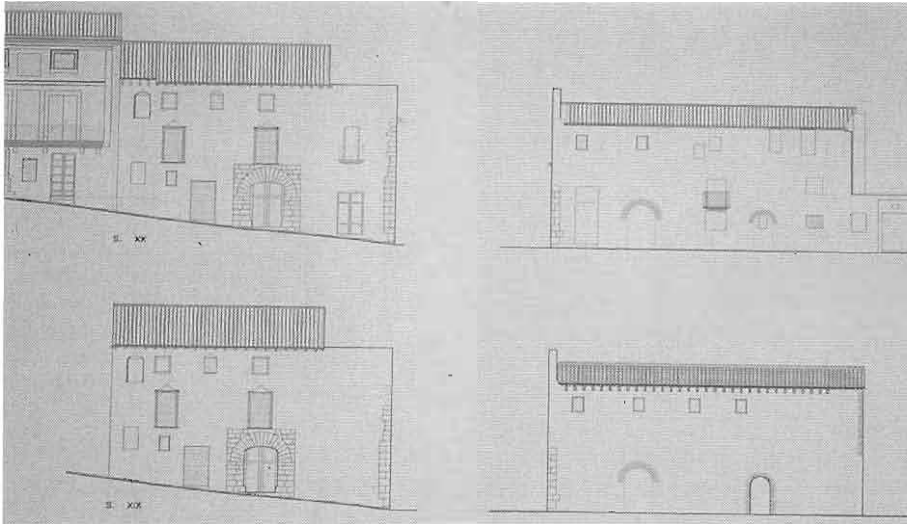
En aquesta època s'obri la porta entre les cases 2 i 4 i es tapia la porta amb arc que obri al carrer del Pilar, i s'entén la casa 2TA com a dependent de la 4T

Casa Tamarit núm. 4

La unió de les cases 2TA i 4T, per mitjà d'una porta interior, té a més una voluntat unificadora que s'observa en el tractament de la façana principal del conjunt, la que obri al carrer Tamarit. Ambdues façanes de les antigues cases 2 i 4 s'unifiquen a partir de revocar les seues tàpies, i açò dins d'una voluntat transformadora de la imatge de la casa, amb una posada al dia dels elements estilístics de la seua arquitectura que no queda sols en els murs. Finestres i cobertes es restauren i revisen. Els buits de planta principal perden la seua estructura medieval i es transformen en unes finestres balcó amb reixes eixents de traç curvilini, pròximes a una interpretació popular d'una certa estètica manierista, a la qual cosa es suma l'ocultació de la coberta de la casa núm.

Comparació de la volumetria hipotètica de les cases del carrer Tamarit a la cantonada amb Verge del Pilar-segle XVI.

Transformacions a les façanes de les cases del carrer Tamarit en els segles XVI i XVIII.

2 per un mur que sobrepassa el seu carener. No sols es substitueix la possible coberta de volta, sinó que es pretén transformar el conjunt en un esquema unitari i frontal. Amb aquesta operació es transforma fortament la imatge de les cases i apareix la façana que ha arribat pràcticament fins al nostre temps. El lluit de la façana oculta la tàpia, el qual fins aquest moment sols tenia més que la crosta de formigó exterior i un acabat de calç blanca, i serveix per a poder ancorar les noves reixes de les finestres-balcó.

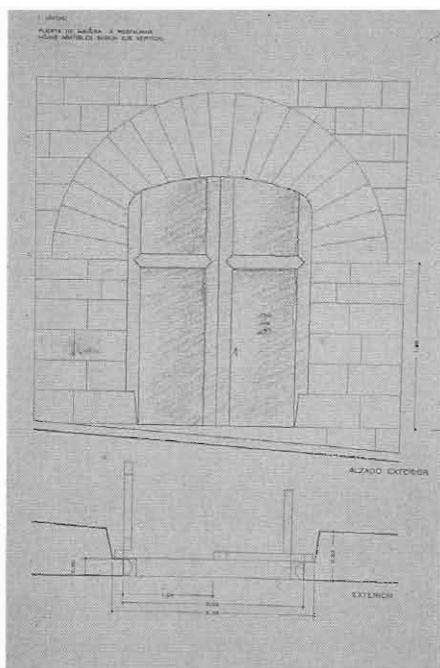
L'actual escala principal de la casa que trobem en la segona cruïxa podria datar-se en aquesta època, quan s'acomoda la casa a la nova situació d'annexar-se la vivenda de 2TA. Les rajoles amb què es construeix la caixa de l'escala són de 31 cm, mesura distinta a la que s'utilitza en la construcció original, a més que per a la seua execució es talla en mur de tàpia existent. La pavimentació dels escalons actuals és posterior a la data de construcció, i es pot centrar en el S. XVIII.

Respecte a l'arc escarser de la porta no hi ha dades fiables, però podria ser d'aquesta època si entenem que la porta actual és l'original del s. XVI, ja que hi trobarem una balda profusament decorada amb les figures d'un esquiol, una llebre, una venera central i en la part inferior un mascaró. Una peça característica de finals del Cinc-cents i idèntica a les que es troben en la porta del Palau Municipal de Lliria, perfectament datat en aquesta època.

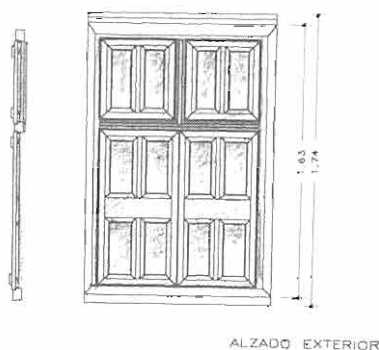
L'arquitectura de les cases a finals del S. XVIII, i inicis del S. XIX

La construcció de la casa Tamarit núm. 6 afecta de manera molt important la casa núm. 4. L'expansió espacial de la primera amputa una part de la primera i segona cruïxes de l'edifici del S. XIV, i alça la cota del sòl al nivell de la casa núm. 6 i fins i tot trenca la unitat compositiva de la façana, la qual incorpora noves finestres a distinta cota, dins de la lògica espacial i distributiva de la nova construcció.

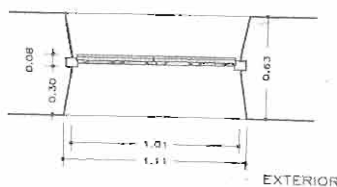
En la façana del pati es procedeix a construir una nova porta de pas des de la casa,

Detall de la porta de la casa 4T

ALZADO EXTERIOR

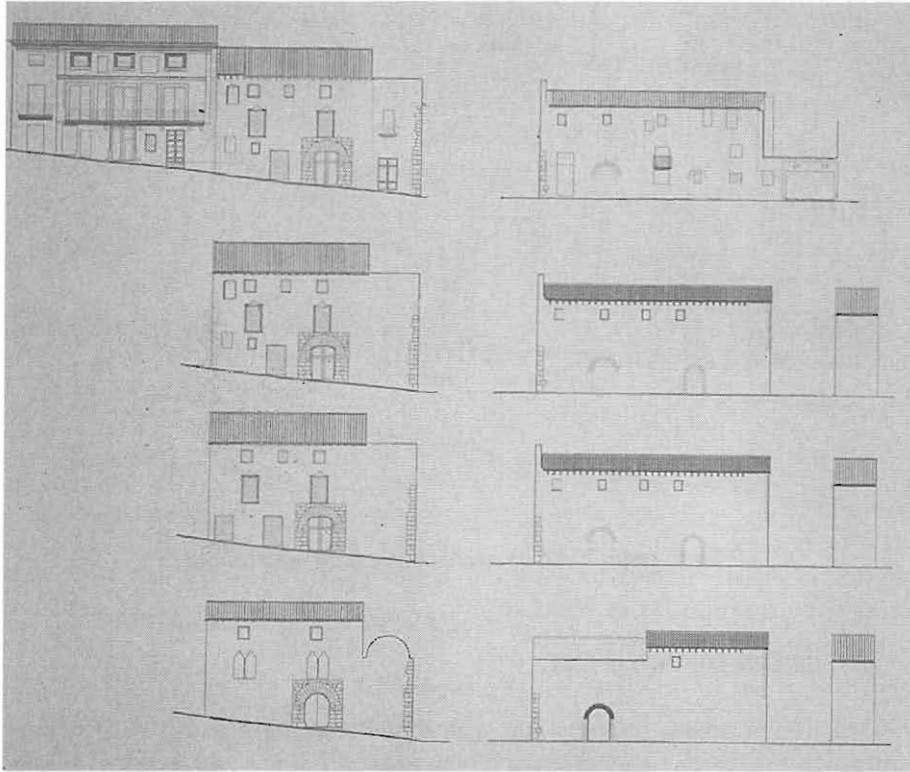
EXTERIOR

Detall de la finestra de planta alta de la casa 4T

a més d'alçar una nova quadra que ocupa part de l'espai del pati, amb una planta superior a la qual s'accedeix des dels espais d'ús agropequari del fons. La quadra es construeix amb dos amples revoltons, reforçant les bigues amb dues particulars columnes de fusta que recolzen la partició del pessebre en tres estances per a animals. El pessebre es realitza amb rajoles a sardinell de 27 cm de longitud, amb un entaulellat de taulellets de tonalitat blava amb dibuixos geomètrics, datables a finals del S. XIX. El paviment de la quadra és de cantells de riu, igual que el del pati, col·locats sobre una capa d'arena groga de gran puresa, forma carrils paral·lels al mur de la segona cruixia de la casa i per mitjà de cantells de més tamany. Totes aquestes dependències estan marcades per la relació de domini que s'exerceix des de la casa núm. 6.

Els paviments existents en planta baixa són possiblement d'aquesta època i consisteixen en un sòl de taulells quadrats de pasta roja de 24,5 cm, col·locat a juntatrobada, amb un pas que uneix ambdues portes de taulells quadrats de 18,3 cm de costat i col·locats a junta contínua en diagonal. Sota aquest paviment trobem restes d'un anterior format per una capa de formigó d'arena i calç de tonalitat blanquinosa, possiblement corresponent al terra baix medieval. En altres zones de la primera cruixia s'han trobat empremtes d'antics taulells quadrats de 28 cm de costat i col·locats a junta correguda. Un nivell més baix ens mostra indicis d'un paviment anterior, en aquest cas de taulells de 24,5 cm alternats amb peces ceràmiques quadrades d'11,5 cm corresponents a taulellets. La disposició és de taulellets disposats a juntes contínues en els cantons dels taulells, les quals entre elles es col·loquen a juntes trobades, de manera que el taulellet queda en el centre de quatre taulells a manera de molí de vent. Sent aquest possiblement el paviment original del S. XV.

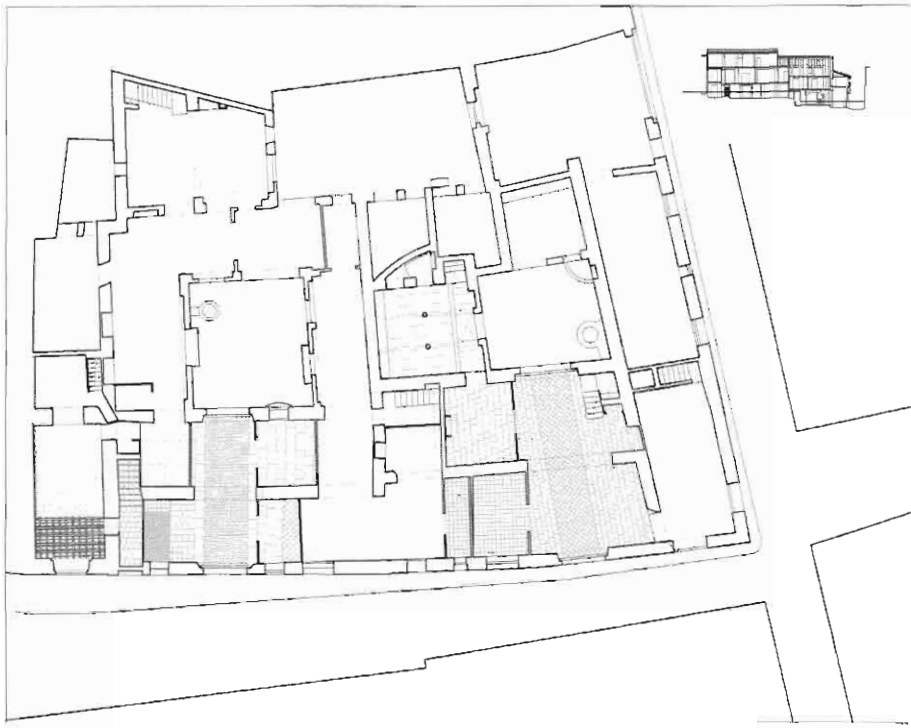
La coberta de l'edifici s'ha mantingut sempre a dues aigües amb carener en la línia central de càrrega i ràfols horitzontals a façana anterior i posterior al pati resolts amb biguetes volades de fusta, en el cas de la façana principal, però l'actual altura de carener s'ha variat en data posterior a la construcció de l'edifici núm. 6. D'aquesta manera s'ha donat més inclinació als plans de coberta

Quadre comparatiu dels diferents alçats de les cases al llarg del temps

L'arquitectura en els segles XIX i XX.

A partir de la segona meitat del s. XIX la casa 2TA torna a tenir una certa independència respecte de la 4T, al mateix temps que ambdues vivendes 2TA i 2TB formen una unitat. A nivell de pavimentació apuja la cota de planta baixa uns 50 cm i ens situem en l'actual nivell, es pavimenta en un primer moment amb taulell roig i més avant amb taulell hidràulic, tal com la trobarem a l'inici dels treballs. S'obri una porta al carrer Tamarit i una altra al carrer del Pilar per a donar entrada a la botiga de sabates i barrets que allotjava en la seua última etapa. En la façana del carrer del Pilar s'obri un balcó a la cota de l'actual forjat intermedi i es construeix el pis superior a un mateix nivell entre les dues antigues propietats A i B, amb una nova escala que dona servei a totes les alçàries de la casa, situada just en la separació entre les antigues propietats.

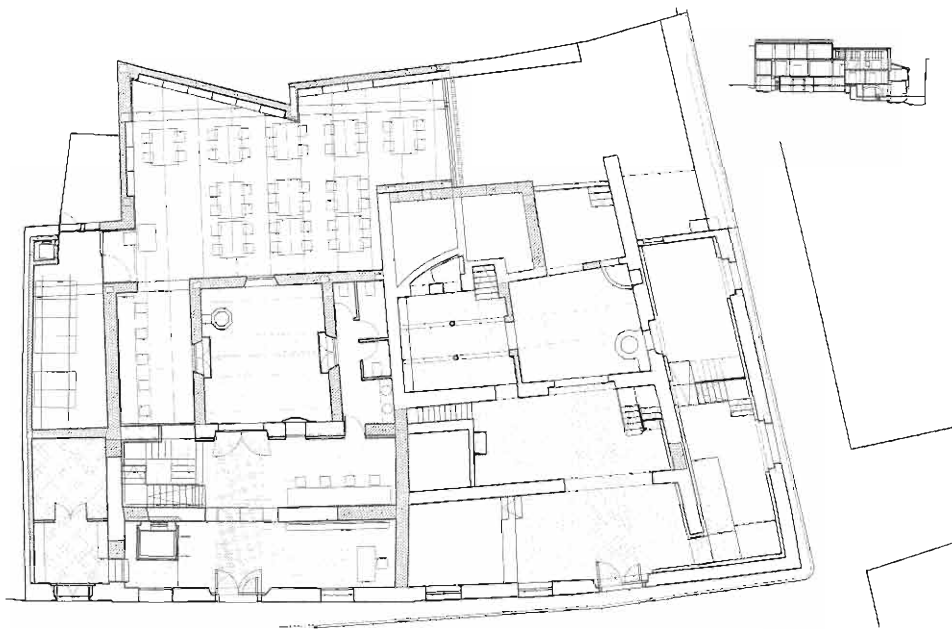
Planta general de les cases abans de la intervenció.

3.- L'OPCIÓ DE PROJECTE

L'anàlisi, la posada en valor i la seua restauració, formen part dels treballs d'investigació que des de la Universitat Politècnica de València està realitzant el grup Paisar -*Paisajismo y Arquitectura Rural*-, sobre les cases del carrer Tamarit; estudis realitzats a partir d'un conveni entre aquesta Universitat i l'Ajuntament d'Oliva.

En el nostre treball, com hem vist, una de les principals facetes la constitueixen l'alçament i la lectura de les pròpies architectures, tasques d'alçament i dibuix realitzades pels arquitectes A. Gallud i M. Olligüegui que es complementen amb els estudis arqueològics realitzats per Víctor Algarra. Però és part essencial incidir en allò que forma la part bàsica del nostre treball, la intervenció arquitectònica.

Les anàlisis i estudis previs realitzats ens proporcionen la certesa necessària en la lectura de les formes i en la interpretació lògica d'un encadenat de transformacions que acompanyen a la casa a través d'aquest viatge des dels inicis del Tres-cents, fins a finals del vuit-cents, passant des d'una societat medieval i islamitzada, a una estructura social principesca i renaixentista, per a posteriorment arribar a una societat burgesa il·lustrada. El projecte, on coincideixen l'existència d'unes formes donades i l'ús a què estan destinades aquestes cases, ens ajuden a pensar i concretar l'arquitectura, a insistir en determinats vincles amb el context, a valorar determinades formes, donant

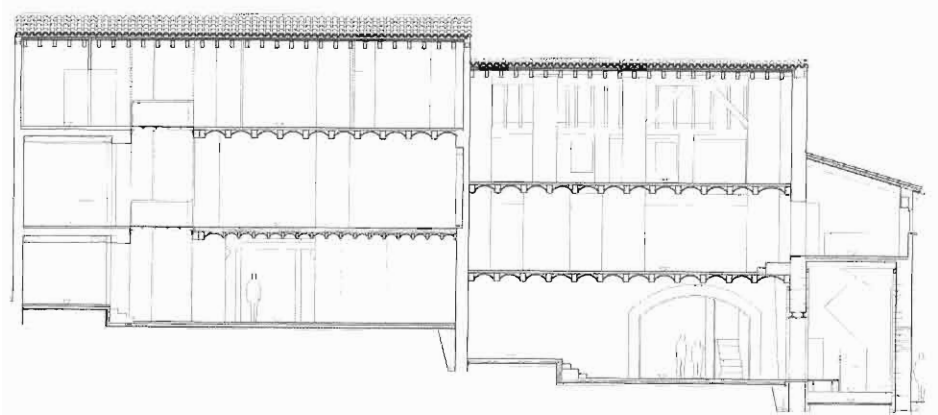
Planta de conjunt del projecte de restauració de les cases núm. 6, 4 i 2 del carrer Tamarit

importància a determinats moments històrics i deixant l'empremta d'altres, encara que passant-los a un segon pla, buscant un equilibri coherent en el discurs formal de l'arquitectura que ha de romandre.

Intervenir en allò construït.

Com hem vist, el temps queda gravat sobre el propi parcel·lari, amb les seues dimensions, els seus ritmes, les seues traces, etc. El mateix ocorre amb l'arquitectura, la permanència de l'empremta, la conservació de certs vestigis d'una cultura: d'una manera de viure, de treballar, de construir, fan que una de les facetes en aquestes intervencions se situe en la permanència de l'empremta. D'alguna manera podríem dir que el nostre interès se situa a materialitzar el pas del temps, conservant les empremtes que l'esdevenir que la història va deixant sobre les arquitectures pretèrites; però hem de ser conscients que això implica una sèrie de decisions la complexitat, i també heterogeneïtat, de les qual fan difícil la tasca, sabent que no hi ha un procés lineal clar i explícit en totes aquestes tasques que en el fons ens situen davant la preocupació general i tan pròpia de la nostra cultura i de la nostra història, com és el construir sobre el que ja és construït.

En el nostre treball incideix l'interès per la conservació d'un paisatge urbà particular, així com la lectura al llarg del temps d'una sèrie d'arquitectures a través de les quals s'ha desenvolupat la casa en Oliva, particularitzant-la en determinats edificis a

Seccions de les cases paral·leles al carrer Tamarit proposades després de la intervenció.

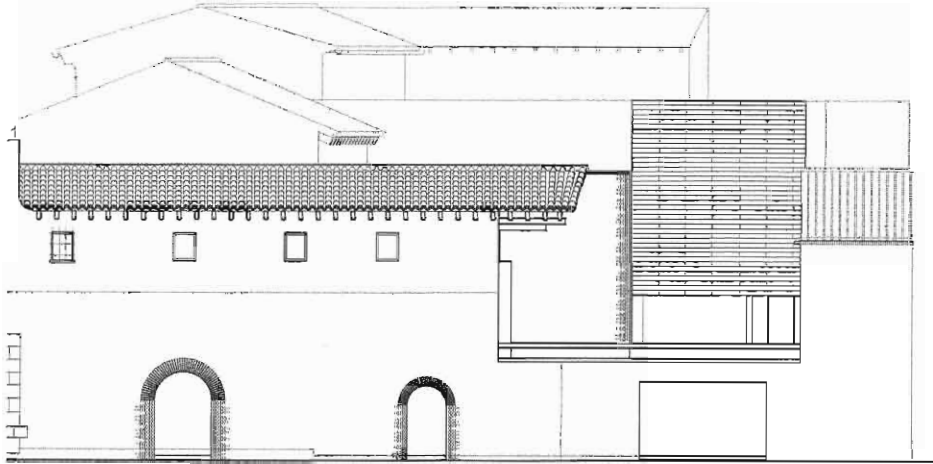
través dels quals fixar la memòria d'aquest procés de transformació lent del qual parlava Aloïs Riegl en el seu assaig sobre el "Culte modern als monuments"**, aquest interès present en la cadena evolutiva que lliga la història i de la qual cal ressenyar els moments més interessants, els exemples a través del qual podem veure el general, sense perdre el valor objectual de la forma, la particularitat que ens ofereix cada edifici, les seues fàbriques, els seus espais.

El sistema i el detall. La mètrica i la matèria

En la intervenció sobre aquests edificis s'intenta un joc de certa ambigüitat: conservar una lectura unitària de cada u d'ells, al mateix temps que no perdre el fil de la història. Posar en valor determinades arquitectures, particulars espais, però mantenint-se sempre en el nivell del general, el que implica una prevenció en el gust pel tractament del detall. Aquesta dualitat s'intenta resoldre a partir d'una intervenció, en ocasions radical, evitant prejudicis com a norma, però que en el fons tracta de buscar la neteja de les formes primigènies de les cases en els moments de màxima esplendor de cada una d'elles, sempre que aquests moments permeten una lectura coherent de l'espai, permetent a cadascun dels edificis tenir valor en si mateix, considerant que la seua funció a partir d'ara és, a més d'evocar una determinada relació amb la història, albergar noves funcions, unes de biblioteca municipal i altres museístiques.

Al Costat de la disciplina que ens proporciona un rigorós alçament planimètric i una bona lectura de la història, en el projecte ens ajudarem amb dos instruments que considere de particular interès: la mètrica i la matèria. La primera ens ajudarà a entrar en escala i proporcionar les coses. La segona implicarà tenir uns criteris clars d'intervenció per a posar en valor la matèria de què estan construïdes les fàbriques històriques, per a economitzar materials i evitar la mixtificació.

Hem utilitzat la lògica de la mètrica valenciana clàssica i açò ha sigut important per a poder llegir l'arquitectura existent, però també per a ajudar-nos a pensar, per a concretar la idea sobre la restauració. A partir de la mètrica valenciana hem buscat les

Alçat al carrer Mare de Déu del Pilar amb els volums de la biblioteca al fons.

empremtes dels primers nivells de forjats antics, rastrejat sobre les alçàries de 3.61m, de 16 pams valencians, de 4 vares, la qual cosa és una constant en la construcció de l'espai habitable en la València tardo-medieval. Amb la modulació que ens permet la mètrica hem pogut trobar pollegueres de portes, finestres perdudes sobre les fàbriques, etc. Això ens permet fer lectures ajustades dins d'un edifici complex i molt transformat en el temps. Ja en el projecte de restauració s'ha utilitzat aquesta mètrica per a construir els encofrats en la restauració dels murs, amb la mateixa lògica i amb el mateix sistema mètric com es van construir els antics tapials, la qual cosa ens permet conservar l'escala de les coses.

L'ús de la matèria, economitant mitjans, ajustant-se a un únic material per a les noves fàbriques, per als sospedrats i pilastres d'antics murs, ens facilita poder treballar amb llibertat la resta de fàbriques i materials, acabant certs elements amb el detall necessari. Cal insistir a separar el gust per la restauració de les antigues fàbriques i de certs elements històrics, amb un excessiu amanerament a recarregar tots els detalls d'una obra, de manera que es perd la idea del general, encara que també, mantenir-se atent a no insistir en el regust pel detall del contemporani, de manera que aquest adquirira més del protagonisme que en una restauració deu tenir allò que dóna suport a l'objecte a restaurar.

El formigó blanc, lleugerament acolorit, és l'únic material que construeix les noves fàbriques i resol, com hem dit, reacerons i trasdosados de murs. Conservant, restaurant o incorporant amb nou disseny o amb rèpliques, segons el cas, la resta dels materials que ens ofereix l'arquitectura existent: tàpia, fàbriques de rajola, arcs i llindes, cadiratge, bigueteria de fusta, entabacados de rajola, paviments d'argila, musellet o taulelleria, fusteries de fusta i reixes de ferro forjat. La vinculació amb la tècnica, amb la indústria, considere que és una condició a la qual no hem de renunciar en cap moment de la història, per això, en aquest nou mil·lenni els edificis del Carrer Tamarit inicien la seua singladura al costat de materials contemporanis que els recolzen en el seu viatge per la

Alçats de les cases 6, 4 i 2 del carrer Tamarit

història: formigó en les seues fàbriques, en les seues noves escales, i acer i vidre en fusteries i instal·lacions, materials treballats des d'una posada en obra directa, molt pròxima a aquesta condició de com trobarem de constructiu en el rural.

Dins d'aquesta línia de pensament s'està desenvolupant el projecte de restauració; projecte que adquirirà la seua coherència en el moment de veure realitzada l'arquitectura, per la qual cosa hui podem concretar les fases d'informació, les lectures i les intencions des de les quals es desenvolupa aquest treball, que com tots els treballs d'arquitectura, és un exercici social, un treball en què intervenen, a més d'arquitectes, arqueòlegs i aparelladors, constructors, fusters, ferrers, electricistes i obrers, al costat de les Institucions i el poble d'Oliva que aporten voluntat política i els mitjans econòmics necessari per a la seua execució; així doncs es tracta d'una obra social i col·lectiva, la bondat de la qual estarà, a més d'en una correcta lectura i en un procés clar de reflexió, en una correcta construcció i una qualitat formal de l'arquitectura construïda.

***MIGUEL DEL REY AYNAT**

Catedràtic de Projectes i Responsable del Grup d'Investigació PAISAR (Paisatge i Arquitectura Rural) de la Universitat Politècnica de València. Autor i responsable del Projecte de Restauració i de els treballs d'investigació de les cases del Carrer Tamarit.

MONUMENTOS DE OLIVA

XI.- EL CARRER DE LES MORERES

Pese a que Oliva se halla bien saturada de tipismo en sus calles, no creemos exagerar ni aventuramos demasiado, si al pie de estos magníficos y primorosos dibujos con que hoy nos deleita nuestro distinguido paisano, calificamos a la calle de Las Moreras como una de las más típicas y tal vez la más singular de cuantas forman nuestro conglomerado urbano.

Está construida en el mismo arranque de la falda del monte Santa ana, esto es, precisamente donde, de una manera perfectamente definida, termina la pendiente pronunciada de la montaña, para iniciarse la suave transición al llano de la huerta. Tan perfectamente delimita estas dos zonas, que en su perfil trans-versal y la estructura misma de la calle, son función de este cambio brusco que la caracteriza. Y su funcionalismo es bien patente. Y la solución de los problemas que sus accidentes plantearon a sus creadores, sencillamente correcta.

No cabe ninguna duda que las casas que jalonan la parte Noreste de la calle de la Iglesia, debieron ser por algún tiempo las que cerraban el pueblo por este lado asentándose sobre las últimas rocas de la montaña, y dando la espalda al llano que a continuación se extendía. Naturalmente se había elegido la parte más elevada de este llano para el trazado de la Acequia Madre, que, desde el río serpis venía bordeando los montes para no perder altura y poder extender al máximo el beneficio de su riego. Este trazado creó un problema para el futuro ensanchamiento del poblado, que se salvó con facilidad en aquellas partes de pendiente más suave, como la antigua calle de Las Tiendas, pero que constituyó un duro escollo en

las de mayores des-niveles, como en la calle de San Vicente, y en bastante mayor grado en nuestra calles de Las Moreras. En ambas se resolvió el problema del mismo modo, construyendo las casas de la parte alta con arranque al nivel de la bóveda de cubrición de la acequia, y las de la otra cara de la calle, sencillamente y con la misma ingenuidad de un niño, asentándolas sobre el nivel natural del terreno. No puede negarse la simplicidad, y mucho menos la lógica de esta solución, en unos tiempos de economías débiles y de ninguna preocupación de tipo urbanístico, máxime cuando el tráfico era escaso, primitivo y elemental en extremo y no implicaba fuertes dificultades.

Otro problema gravitaba sobre el trazado de la nueva calle y éste era también de mucha consideración. La excesiva altura, debido al brusco desnivel del terreno, del colosal edificio de la iglesia de Santa María en su parte posterior obligó con el fin de asegurar o al menos fortalecer su estabilidad, a la construcción de un contrafuerte que en la calle del Peligro es un simple muro de piedra en talud, pero que en la calle de Las Moreras, al reclamar un mayor ensanchamiento para la base de dicho contrafuerte por tener que contrarrestar el cuerpo del ábside del templo bastante más elevado que los cuerpos laterales de las sacristías, y que a su vez soporta parte de los empujes de la cúpula se transformó aquel muro de refuerzo en una especie de amplio y esbelto arbotante que es L'Obra, y de este modo salvar el cauce y el cajero de la acequia y obtuvieron la finalidad que se perseguía.

La solución, no sólo es de un admirable ingenio desde el punto de vista estático, sino

que arquitectónicamente queda todo resuelto con una sencillez y una elegancia tal, que la existencia de L'Obra, construida por necesidad o por prudencia fue una auténtica bendición, ya que además de ocultar a la vista la aridez del paramento vertical liso y de altura un tanto excesiva, y la inquietante presencia de una mole gigantesca, amenazadora en su voluminoso aspecto, que empujearía el resto de los edificios de la calle desproporcionando y destruyendo la armonía y la unidad del conjunto, se logra con ella y sus tres elegantes arcos apuntados, dos de paso y el tercero para iluminación y aligeramiento de la fábrica, y en su interior con su sobria decoración de sillería y sus tres bóvedas tabicadas de ladrillo el "obstáculo" más simpático que se hubiera podido desear para que la calle de Las Morenas viniera dotada, con el otro "obstáculo" de sus dos rasantes, de unas características tan singulares, que la convierten en única entre todas las calles de nuestra ciudad.

En un pasado próximo, gozó esta calle de un señalado prestigio por un particular señorío y destacada distinción que confir-

maban y custodiaban aquellas dos nobles mansiones, una en cada extremo como dos vigías: la casa de Orduña, hoy Centro Olivense, por un lado, y el caserón solariego de la familia Pascual, hoy asilo de Ancianos Desamparados, por el otro. Más allá la desaparecida casa prócer de Gabriel Cis-car. Hoy, alejada de la vida hirviente y bulliciosa, fruto de una época progresiva y "de nueva ola", continúa la calle de Las Morenas su vivir plácido y silencioso, guardando para sí, como en sueños de nostalgia, el secreto orgullo de su pasada primacía, un secreto bien callado por el temor de que los más, la tilden de ridícula, trasnochada y caducada, y quien sabe si además de estafermo y fachosa.

Luis Sancho Coloma*

Bachiller en el Instituto Nacional Segunda Enseñanza (Valencia.) Escuela Superior de Arquitectura de Barcelona. Premio "Marqués de Sotelo" 1962 de la Cámara Oficial de la Propiedad Urbana de la prov. de Valencia. para premiar el edificio técnicamente mejor resuelto durante cada año.

Text publicat en Iniciación a la historia de Oliva

EL ROSTRO DE OLIVA

Trataré de describir el primer recuerdo nítido de mi vida. Estoy quieto, en medio de una calle, y soy un niño que mira. Desde el plano en que me encuentro alzo los ojos a otro superior, en donde hay una niña que me está mirando, o quizá hablando. Debe ser al mediodía, por la intensidad, por la intensidad que tiene la luz. Esta escena vuelve a mí, como recuerdo de mi vida ya remota y mítica, a mis seis años, habitando en otra ciudad. Desconozco por qué ha quedado retenida con tanta fijeza, pero en aquellos tiernos años al oír el nombre de

Oliva, esta escena se identifica con el pueblo alejado. Tal recuerdo me otorga unos fabulosos orígenes, concede una profunda dimensión a mi vida infantil, me está determinando ya el primer paraíso perdido. La nación está en guerra consigo misma, pero el niño no piensa que aquel es un ámbito perdido, sino algo que su existencia habrá que recobrar. Mas ahora lo que importa señalar es la extrañeza del escenario; al niño le turba que, en un recuerdo tan delimitado y puro, se le presente un lugar tan enigmático. Detrás del plano superior, en donde está la niña, se alinean las casas; se

inferior, pisando también una calle, que no es la de arriba, y entre una y otra se levanta un muro que semeja ser alto, y en el que aparece como esculpida internamente una doble escalerilla que se abre, de abajo arriba, en forma de uve. Es como una pequeña y doble escalera hecha por la feliz imaginación de unos niños creadores. Si aquello es una calle, no se parece a ninguna de las que el niño ha conocido; y si para él aquella calle se identifica con Oliva, el pueblo donde ha nacido ha de ser único, distinto a todos los otros. Un pueblo donde las calles se quedan en el filo inestable de su mismo borde, descienden caprichosamente verticales, y luego se ensanchan nuevamente, con apacibilidad, para allí recobrar la segunda hilera de casas, es un pueblo con fantasía.

De aquella calle insólita, que pronto recobré para mi vida, el niño habrá de sentirse profundamente orgulloso; Azorín la vio, también en distanciado recuerdo, "larga, clara" (eran de Oliva sus amigos de Universidad; nos dirá con gratitud de ellos: "la compañía era un modelo de amistad y compañerismo"). Para mí no habrá calle con más intimidad que ese "carrer de les Moreres"; cada hombre guarda la suya, o quizá los peldaños del portalón de una casa, la vuelta de una esquina, una tapia larga de cal, o el reposo de una fuente urbana. Son lugares de nuestra propia mitología, y quisiéramos que nos sobrevivieran sin cambio, pues aparecieron en nuestra vida con la perfección que concede la mirada cuando ama. Mi calle ha iniciado ya su destrucción, cumpliendo demasiado pronto el destino implacable de la vida. Ésta quisiera ser una llamada al instinto de conservación que debemos tener para Oliva, como si se tratara de nuestro propio cuerpo, pues ella sólo tiene la defensa de nuestro amor y de nuestro entendimiento. Y nunca deberíamos entregarla ni más mancillada ni con más impersonalidad de cómo la recibimos. (Pags. 17 y 18)

Descendemos así a la calle de les Moreres, en cuyo principio y final podíamos encontrar, hasta ayer mismo, y con cierta integridad exterior, dos casas blasonadas:

el viejo Asilo y el actual Centro Olivense. Pasada la mitad de esta calle, en la que aún se encuentran algunas casas de balcón corrido, se nos evidencia a la derecha, y sobre el nivel superior de la calle, el poderoso y alto contrafuerte de piedra que en forma de sombreado pasadizo, sostiene el ábside de la iglesia desanta María. Llegamos después a la plaza de la Bassa, de recoleta intimidad, pero ya despojada sin remisión del más mínimo carácter arquitectónico. El nombre nos indica la imagen que tiempo atrás, ofrecería el lugar. Recordemos que el nivel superior de la calle de les Moreres ocultaba la acequia, agua que aquí hallaría su esparcimiento antes de ser aprovechada su fuerza motriz por el molino harinero y el ingenio (enginy) de azúcar. (Pags.26-27)

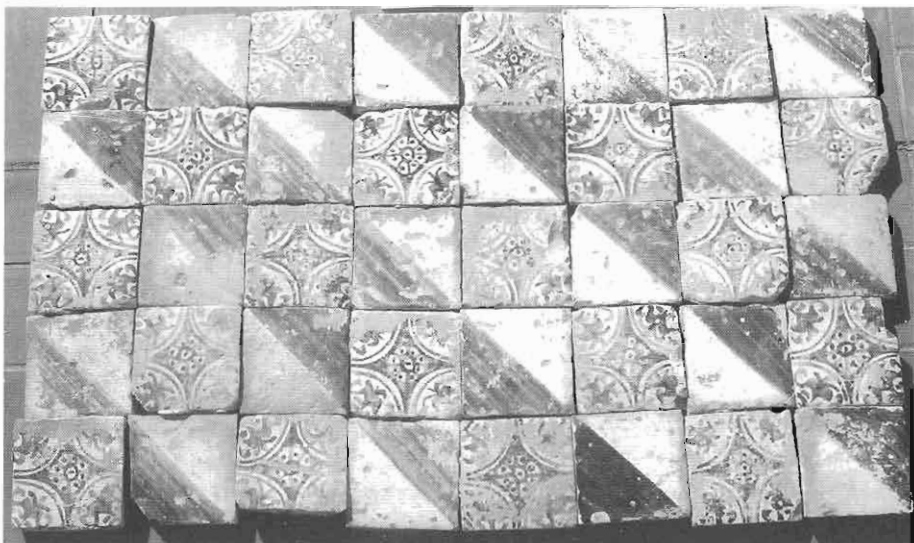
Oliva posee un marcado carácter personal, tanto en el trazado de sus calles, como en el mantenimiento de la edificación tradicional de sus casas populares. Sólo si nuestra sensibilidad y nuestra voluntad las acordamos con los intereses más profundos de Oliva, que no son otros que la de permanecer lo más íntegramente posible, en su salvada personalidad, habremos cumplido nuestro mejor servicio para con ella. Respetemos la afortunada labor del tiempo, que nos ha entregado unas calles trazadas con gracia y sorpresa, y estimemos en lo que vale, que es mucho, el estilo popular de las casas. No es difícil amar la teja, la cal, la madera de las puertas, el hierro de las rejas: los seculares componentes de la presencia exterior de nuestras viviendas. Poca será cuanta vigilancia ejercitemos para no transformar aquello que no lo exige, y que al desnaturalizar el pueblo nos desnaturaliza a nosotros mismos. Se trata tan sólo de evitar transformaciones ociosas y, a la postre, catastróficas. (Pags.30-31)

Francisco Brines Bañó*

*Poeta

DONACIÓ DE TAULELLETS GÒTICS DEL PALAU D'OLIVA

In memoriam D. Casimiro Guillermoti Roig

Mostra parcial dels taulells donats, disposats com els trobats a la torre del carrer de la Comare, que encara conservaven la seua disposició original. (Foto: F.M.P.)

El passat dia 12 de juny de 2001 a la Casa Consistorial de la ciutat d'Oliva es va firmar per l'alcalde D. Enrique Orquin Morell, en representació de l'Excm. Ajuntament, i per D. Francisco Mestre Pons en representació de Dª CONSUELO, D. RENÀN i D. JOSÉ Mª MIRA CUCART, l'acta de donació d'una col·lecció de taulells gòtics procedents de l'antic Palau Comtal d'Oliva amb destí al Museu Arqueològic Municipal. Prèviament la proposta de donació presentada pels germans MIRA CUCART havia sigut acceptada unanimitament per la Comissió Municipal de Govern en sessió celebrada el dia 15 de maig de 2001.

Els Srs. Mira van fer la donació a instàncies del Sr. Mestre, en qui van delegar la seua representació i baix l'assessorament i direcció tècnica en els treballs de recuperació de D. Vicent Bruguera, Arqueòleg Municipal i Director Tècnic del Museu Arqueològic que va expedir el corresponent Certificat d'Ingrés als fons del Museu. Es tracta d'una donació perpètua i gratuïta, sense restricció de cap tipus i motivada per considerar que els taulells havien de tornar al lloc de què procedien perquè s'assegure la seua conservació.

Esta col·lecció (una part de la qual ja va ser objecte de furt farà uns 20 anys) està composta per un total de 183 taulells vidriats, decorats en blau cobalt i blanc, d'una mesura aproximada de 12 x 12 cm., dels quals, 134 corresponen al tipus conegut com «mitadat» o «mocadorets» (molt probablement de la primera meitat del segle XVI), i els 49 restants amb decoració geomètrica i vegetal estilitzada (de finals del segle XV o principis del XVI). Els dos tipus de taulells són iguals als que aparegueren al paviment de la segona planta de la torre del carrer de la Comare.

Estes peces, encara prou ben conservades, -tot i que algunes necessiten imprescindibles treballs de restauració, com s'aprecia a la fotografia-, van ser recuperades del desaparegut

Palau Comtal pel Dr. Guillermoti a primeries del s. XX i reubicades en un edifici de la seua propietat. Ara, els hereus han decidit entregar-les a la ciutat d'Oliva i el seu Museu.

És el conjunt més important procedent de l'antic Palau que s'ha donat al Museu fins el moment actual, en un gest de gran generositat que mereix reconeixement i gratitud pel que representa en la recuperació i salvaguarda del nostre patrimoni. Així ho ha entès l'Excm. Ajuntament i l'Associació Centelles Riusec, que han trasmes als donants els seus agraïments.

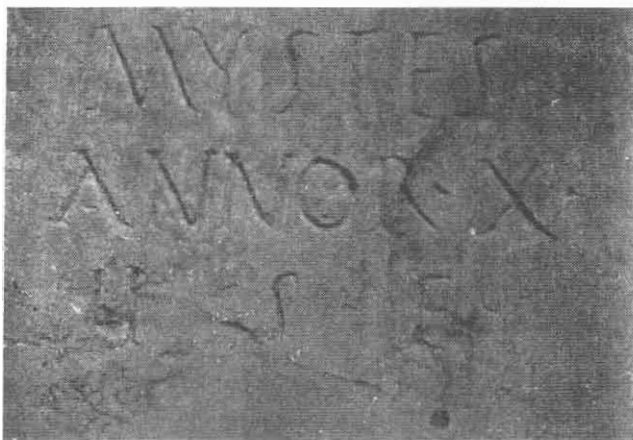
Al fer un seguiment de la procedència de les peces, s'ha pogut averiguar algunes dades curioses que s'ofereixen tot seguit. Wilhelm Lauritzen i Priscilla Müller parlen del negoci d'antiquaris i venedors de vell¹ al voltant de les restes del Palau Comtal. Més concretament, C. Sarthou Carreres² narra que:

A finales del pasado siglo, el particular propietario de la finca la malvendió a un anticuario, que se llevó cuanto pudo en pinturas, puertas, azulejos, etc... y remató su negocio transfiriendo el inmueble a un noble señor extranjero...

La donació excepcional que motiva estes línies, desperta l'interès per la persona que va adquirir a través dels antiquaris este paviment ceràmic en el moment de desmantellar-se el Palau. Es tracta, com ja s'ha dit, del Dr. Casimiro Guillermoti Roig, un metge natural d'Ador però que durant molts anys va residir i exercir a la nostra localitat. La recuperació per a la ciutat d'Oliva d'este conjunt ceràmic, depara també l'oportunitat de fer un breu recull de les seues dades biogràfiques³.

CASIMIRO GUILLERMOTI ROIG va nàixer a Ador en 1.858 o 1862. Era fill de D. Vicente Guillermoti Fuster, natural de Xàtiva i de Dª Carmen Roig Mascarell, natural d'Ador. El nom de Casimiro l'heretaria del seu avi matern, D. Casimiro Roig, que va ser jutge municipal d'Ador i també aficionat a les antiquitats arqueològiques.

Finalitzada la carrera de metge a les darreries del s. XIX, decideix instal·lar-se en Oliva,

Fotografia publicada per S. Carreres de la làpida romana trobada el 1905 pel Sr. Guillermoti a la partida de Sant Josep d'Oliva. La inscripció diu: MISTES ANNOR - Y - S - E

¹ DD.AA. "El Palau dels Centelles d'Oliva" 1997. Pgs 95 i 139

² C. Sarthou Carreres. "Geografía del Remo de Valencia" T. II, pag 431

³ Les dades procedeixen dels Arxius Parroquials de Sta. Maria d'Oliva i de Villalonga i d'alguna referència oral

que aleshores era la població amb més habitants de la Safor, i per a un metge oferia les millors potencialitats professionals per la quantitat de possibles pacients. Siga com siga, en 1898 tenim documentada la seua residència a Oliva amb sa mare vídua i la seua germana fadrina, Tàrsila⁴.

El 7 de febrer de 1898 es va casar en Villalonga, d'on era la seua esposa Dª Carmen Sastre Cortés, que tenia 24 anys i era filla de Francisco Vicente Sastre Roig (natural de Villalonga) i d'Angela Cortés Almela (aleshores ja difunta en Villalonga.) La partida de matrimoni⁵ diu que varen ser "*dispensados por su Santidad en tercer grado de consanguinidad*" per que la mare de D. Casimiro era cosina germana del pare de Dª Carmen.

El matrimoni Guillemtoti – Sastre s'estableix a Oliva, residint al carrer de l'Església núm. 17^a, on naixen els seus fills: Vicente (1.899), Casimiro (1.900), Eduardo (1.902), Ernesto (1.909) i Angela (1.911). Més tard varen passar al carrer de les Moreres, núm. 17.

Romandrà en Oliva exercint la seua professió mèdica i les seues aficcions arqueològiques fins la seua mort el 20 de febrer de 1916. La partida de defunció ens informa de la "*sepultura eclesiàstica en Oliva a D. Casimiro Guillemtoti Roig de 58 años de edad consorte de Dª Carmen Sastre Cortés. natural de Ador. vecino de esta Parroquia, hijo de D. Vicente y Dª Carmen. Falleció ayer a las tres de la tarde a consecuencia de apendicitis según certificación médica*".⁶

Les notícies sobre llurs activitats alienes a la seua professió ens han arribat principalment a través de Carlos Sarthou Carreres. En la seua obra "Geografía General del Reino de Valencia" Tomo II, Provincia de València (publicada al voltant del 1918), al parlar de les *Antigüedades* d'Ador, pags 406, trobem la primera referència:

A finales del siglo pasado y principio del actual. el juez municipal don Casimiro Roig fue adquiriendo pequeñas antigüedades (...). El médico de Oliva don Casimiro Guillemtoti y otros arqueólogos conservan hallazgos del término de Ador...

Més endavant, pags. 433 i ss., al referir-se a les restes heràldiques que es troben en Oliva, escriu:

Heràldica. - Pocas poblaciones que no hayan sido villas reales reunirán tal número de monumentales blasones como Oliva, pues no gustaba de vasallajes feudales la gente hidalga; pero la importancia del condado de Oliva la pregonan los emblemas nobiliarios que timbran con pétreos escudos los portales de numerosas casas en esta ciudad.

I en una nota a peu de pàgina ens aporta la següent informació sobre els treballs i recopilacions de D. Casimiro Guillemtoti:

"El señor Guillemtoti tiene hechos estudios sobre este tema local. Poseemos una curiosa y muy completa colección de datos que sentimos no disponer de espacio suficiente para colocarlos íntegros. Extractaremos al menos una síntesis del extenso repertorio: *Abarques*: quizás sean sus armas las esculpidas en la casa núm.31 de la calle Santo Domingo, altar mayor de San Roque y en el de San Antonio, capilla de la Comunión de Santa María.- *Anguerot*: lámpara de la cripta en Santa María.- *Acereda*: calle San Cristóbal, casa

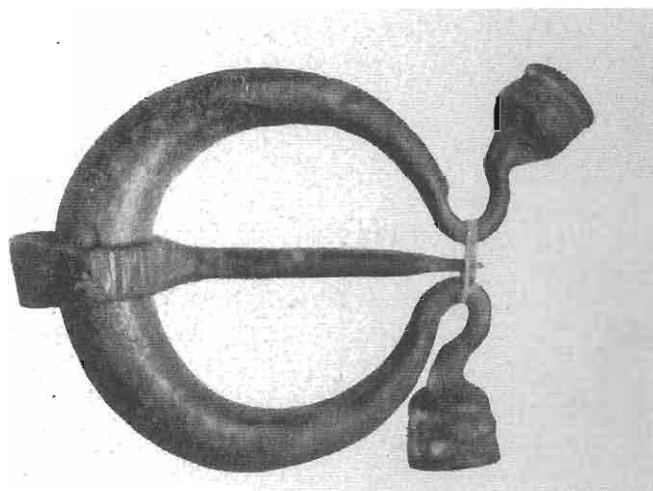
⁴ En 28 de Juliol de 1.900 és veïna d'Oliva i madrina de bateig del seu nebot Casimiro. Les altres germanes: Carmen i Irene, es varen casar i residien a Ador i València respectivament. Sa mare, Dª Carmen Roig, va morir a Oliva el 20 de Gener de 1.906 a l'edat de 82 anys.

⁵ Certificada al Llibre 10, Folio 84, de l'arxiu parroquial de Villalonga per D. Salvador Mas. Coadjutor.

⁶ La casa, actualment enderrocada, feia cantó al C/ de l'Aula, molt a prop del Palau.

⁷ S'observa una discrepància de dades: a la partida de matrimoni té 36 anys en 1898, i 58 en la de defunció de 1916. De la 1^a es dedueix que va néixer en 1862 i de la segona, en 1858. Disortadament, l'arxiu parroquial d'Ador va ser cremat en 1936 i no es pot verificar la data de bateig.

⁸ Certificada pel Plebà D. Salvador Campos Pons, al Tomo 32, pag. 260 de l'arxiu parroquial de Sta. Maria, Oliva.

Fotografia, igualment publicada per Sarthou Carreres, de la fíbula romana de bronze trobada per C. Guillelmoti juntament amb la inscripció funerària de Mystes.

núm. 2.- *Borja*: palacio de los Condes y puerta de entrada á la galería.- *Centelles*: id. id. Y bóveda de dicha galería.- *Ciscar*: casa núm. 38 de la calle Mayor.- *Doms*: puerta de entrada á la galería en el palacio de los Condes.- *Echebels*: calle San Cristóbal, núm. 2.- *Eraso*: id. id.- *Ercilla*: id. id.- *González de Castejón*: id. id.- *López de Quintana*: id. id. y calle Mayor, núm. 40 (casa Mayans), y quizás tambien en la capilla de San José de la parroquia de Santa María.- *Mayans*: calle Mayor, núm 40, y capilla de San José en Santa María.- *Mediano (ó Medrano)*: calle San Cristóbal, núm. 2.- *Pascual*: calle de las Moreras, núm. 24, y cruz de plata de la parroquia de Santa María.- *Rada*: calle San Cristóbal, núm. 2.- *Subiza*: id. id.- *Vives*: púlpito de la iglesia de San Roque.- *Orduña*: calle Mayor, núm 38 (en el desván se guarda el escudo que estuvo sobre la puerta), etc.”

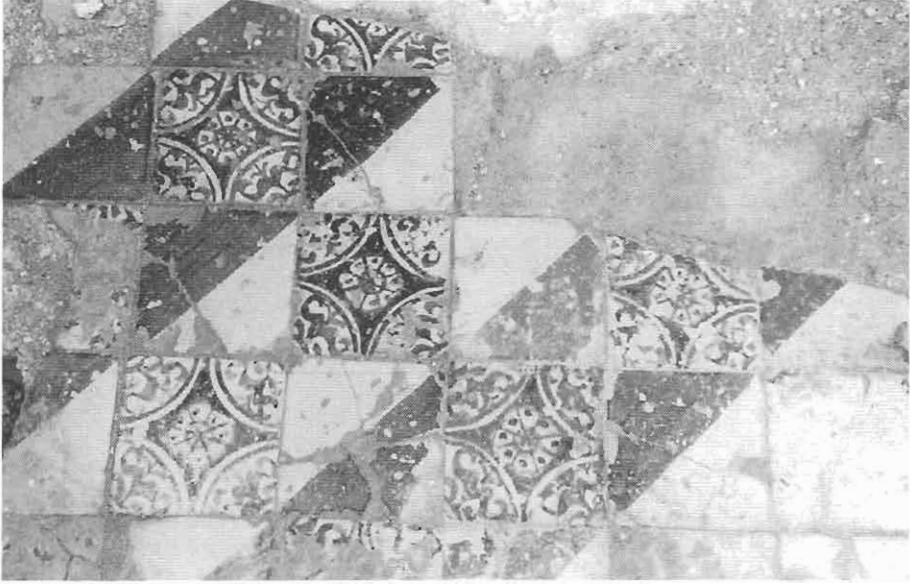
La major part d'estos escuts nobiliaris que existien a Oliva sols es coneixen hui per esta cita de Guillelmoti que Sarthou inclou en la seua obra. Quasi tots ells han desaparegut, i sols queda per a la memòria col·lectiva el testimoni recopilat per D. Casimiro i reproduït per C. Sarthou Carreres.

A la pàgina següent, on ressenya les troballes arqueològiques (prehistòriques o romanes) al terme d'Oliva, i que ell anomena «Antigüedades» ens diu que:

“... en 1905 el señor Guillelmoti halló en la partida de San José, cerca de Oliva, la lápida cuya fotografía publicamos. Su texto es MYSTES ANNOR – X – S – E-, y la empostró en su casa dicho señor, el cual entre otros objetos romanos hallados por él mismo, posee una preciosa fibula, cuyo grabado también va en estas páginas.

A fines de 1904, un pariente de repetido señor Guillelmoti encontró una piedra de clase litográfica, de 15 centímetros, con tres figuras en bajo relieve y representando una mujer, un guerrero y una divinidad (quizás para vaciar relieves en barro); varias piedras labradas procedentes de edificios; algunas monedas de cobre de tiempo del imperio; fragmentos de inscripciones; barro saguntino, ladrillos y tégulas; varios objetos de metal, y cimientos de edificaciones.⁹”

⁹ L'informació que s'ha pogut arregar sobre el destí actual d'estos objectes arqueològics és que el seu fill, el Dr. Vicente Guillelmoti, els va donar a algún museu, però sense precisar més detalls.

Paviment del segle XVI de la segona planta de la Torre del carrer de la Comare. (Fotos Fivissa)

També sabem que al març de 1912 va trobar entre els fonaments d'una edificació en un camp propietat de D. Elias Anton a la partida de St. Josep, uns fragments de ceràmica ibèrica d'argila rosada amb decoració geomètrica de tinta roja obscura. Estes troballes arqueològiques les va donar a la Reial Acadèmia de Belles Arts de St. Carles de València, on es conserven actualment.

Tota esta informació recollida ens indica dos coses a destacar:

- El Dr. Guillermoti, a més de la seua professió mèdica, tenia (com a mínim) afició i intuïció per l'arqueologia i l'heràldica, o almenys pel que hui diríem patrimoni històric. Esta inquietud –probablement inculcada pel seu avi– el porta a recuperar i conservar troballes romanes o medievals, com ara els taulellets de la recent donació, o a redactar articles erudits sobre temes vinculats amb la Història.

- Desconexim si l'esmentat estudi sobre les cases blasonades d'Oliva –o alguna altra recopilació semblant– va ser publicat o va tindre alguna difusió. Però és evident que el Sr. Guillermoti estava en relació amb l'acadèmia de Belles Arts de València i amb persones del tarannà intel·lectual i l'erudició del Sr. Sarthou, que concixien i valoraven les seues activitats, com ho demostra que este incloguera en la seua obra, no sols les dades que Guillermoti li aporta, sinó també el seu nom, i repetidament. De fet, en les pàgines que dedica a Oliva només cita en les notes a G. Maians, C. Guillermoti i a J. Mª Domínguez, (rector de S. Roc des del 1898 a 1903), la qual cosa indica el grau de fiabilitat que atorga a les seues informacions.

Encara que interessat pel que E. Fisher deia “las cosas antiguas y hermosas” no va arribar a conèixer este danés que va arribar a Oliva al voltant de 1917 i que tan decisiu resultaria per a la vida (i memòria posterior) del monumental Palau comtal.

Va tindre un carrer dedicat en Oliva fins el 20 de setembre del 1939, que per decisió Municipal passà a denominar-se Martínez Anido¹⁰. Ignorem els motius d'este canvi de

¹⁰ DD.AA. “Iniciación a la Historia de Oliva” 1978 Apéndice documental, pag. 445. El 27/II/1981 este carrer passà a denominar-se PINTOR JOSEF SEGRELLES (Ib. 3ª edició, pag. 476)

nom apenes mig any després de finalitzada la Guerra Civil, ja que D. Casimiro, mort des del 1.916, poc podia haver intervingut en els esdeveniments polítics de la Dictadura de Primo de Rivera, de la II República o de la Guerra Civil... Pot-ser hi influïra –amb caràcter retroactiu?- que el seu fill Vicente, també metge, fora represaliat pel govern franquista.

D. Casimiro Guillermodi era un saforenc (Ador, Villalonga, Oliva) d'ampla cultura (metge interessat per la Història) arrelat a Oliva, on revertíren la seua professió i les seues inquietuds culturals (un altre cas més...) en eixe període tan suggestiu per la història de la nostra ciutat com és el del canvi de segle, i que al rodar el temps ha servit de bell nou per a l'estudi i el coneiximent del nostre passat i del nostre patrimoni.

Aquesta és la breu semblança biogràfica que coneixem de la persona que en el seu dia es va interessar per conservar un fragment d'un edifici sentenciat a desaparèixer. Un segle després, la sentència sembla revocada, -parcialment?- i algú fragment d'aquell magnífic edifici torna a Oliva per anar completant la seua imatge, com en un trencaclosques gegantí. Al cap i a la fi, el present no és més que un punt en el procés d'acumulacions i devastacions legades pel passat. Per això és convenient rescatar la memòria d'aquells que han incidit d'alguna manera en eixe procés. Tant de bó si aquesta generosa donació servira d'estímul en la recuperació del patrimoni artístic olivà i fora continuada per d'altres possibles aportacions.

FRANCESC MESTRE I PONS*

- -
*Professor de l'IES Gabriel Ciscar d'Oliva